

3476

N2 2

Қадыр Ахмедов

ӨТКЕН
КҮНЛЕРДЕН
ЕЛЕСЛЕР

**ӨЗБЕКСТАН КОМПАРТИЯСЫ,
ӨЗБЕКСТАН ССРы МЕНЕН
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН АССРының
50-ЖЫЛЛЫҒЫНА АРНАЛАДЫ.**

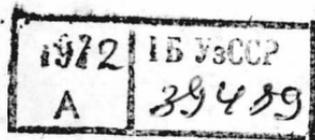

ҚАЛЛЫ АИМБЕТОВ

ӨТКЕН КҮНЛЕРДЕН ЕЛЕСЛЕР

3476
N2 2

«ҚАРАҚАЛПАҚСТАН» БАСПАСЫ
НӨКИС — 1972

АВТОРДАН

Мениң дүньяға келип, дүнья таптығанымнан кейин өз көзимниң алдынан елеслеп өткен өмир елеслерин, сол өмир ишиндеги көзим көрген ўақыяларға өзимниң қатнасымның барлығының есте қалғанларын хатқа түсириў мақсетинде бул «Өткен күнлерден елеслер» атлы китабымды жаздым.

Адамның басынан ҳәр түрли өмир ўақыялары өтеди, олардың биразлары есте сақланбай, умытылып кетеди. Мен өзимниң жеке басымнан өткен өмир елеслериниң тек есте қалғанларын ғана хатқа түсирдим.

Мениң узақ жыллар даўамында өз халқымның мәдениет тарийхынан жазған бул мийнетим жаслардың өмирди түсиниўине бираз пайдасы тийер деген үмитим бар.

Китапта қарақалпақ халқының өткендеги салт ҳәм дәстүрлери менен бирге, өзим көзим көрип, илим-билим майданында ағалық ақыл берген устазларым, қарақалпақ әдебияты менен мәдениатын раўажландырыўда белсене хызмет етип, «қапты-бирге қолласқан» дос-яранларым ҳаққында да еске түсириледи.

Қәдирли китап оқыўшылар! Узақ жыллар даўамында жазған бул мийнетимди өзлериң оқып, өзлериң әдил сынып бергейсизлер.

Қаллы Аимбетов.

13-апрель, 1971-жыл. Нөкис.

ҚАРАҚАЛПАҚ АҰЫЛЛАРЫ

ениң балалық дәуірімнің бәрі аұылда өтті, сол аұылдағы өмірде болған, есте қалған елеслердің гейбіреулерін еске түсіріп өткім келеді.

Қарақалпақ аұылларының қыста жасаған жери **қыслаұ** деп аталады. Қыслаұлар қамыстан, жыңғылдан, шеңгелден исленеді. Олардың түбі жерге көмиліп, ортасынан қыспақ буұылады. Бұл қоралар бір қонсы менен екінші қонсының қоралары бири-бирине тутастырылып үлкен қора қылынады. Ондай қора кең көлемді өз ишине алады. Олар көше-көше болады. Бундай қалың қонысласқан аұылды **«бир гүрең аұыл»** деп атайды.

Қыслаұда. Қоралардың ишине қатара қара үйлер тигіледі. Қыс айлары аұыл адамлары усы қара үйлердің ишинде өмір кеширеді. Қыстың қатты аязлы кешелерінде қара үйдің ортасындағы ошаққа от жағылады. Аязда тоңған балалар оттың шоғына ысынады. Қатты

аяз күнлери балалар күни менен сол ошақтың дөгерегинде болады. Түн болғанда, жатар уақта үй ишинин хәммеси бир көрпеге тығылады. Адамның деми менен жатқан көрпениң ернегине қырау қатады. Жас балалардың кийими тек ғана бир көйлектен ибарат болады. Түнде көрпеден жатқанда көйлеклерин шешип жатады.

Азанда балалар жалаңаш етине сууық көйлекти кийиуге жеркенип, апасына:

— Апа, көйлегимди жылытып бер,—деп дауыслайды. Мийирман ана баласының көйлегин жанып турған оттың жалынына қосалай тутып жылытып, баласына кийгизеди. Бала көйлекти кийип алып еки аяғын еки жаққа керип, отқа абыһып отыра қалады. Баланың анасы азанғы писирген сүтиннің қаспағын қырып шөрек гүлшенің бетине жағып қояды. Оны орнынан турған баласына береді. Бир аздан кейин, сәскелик жарма писеди. Балалар сәскелик жарманы ишкеннен кейин бираз жылындай болады.

Қораның алдына қуяш түссе болғаны, жалаң аяқ балалар қуяшламаға шығып ойнайды. Күн батқаннан кейин хәмме және үйге тығылады. Ортаға жанған оттың, асылған үлкен қара қазанның дөгерегинен жыйналады. Оттың үстин қаплаган қара қазан жанған оттың жарығын аз көрсетеді. Ошақтың бир қапталында хәсте болып, оның үстине тас шыра ямаса шүтик шыра қойылады. Сол шыраның өлимсиреп жылтылдаған жарығында хаяллар кешки үй жумысын ислейди: уршық, шарық ийиреди, бөз тоқыйды, шекпен тигеди, тиришликтің хәр түрли машқаласын көреді.

Ел жатқаннан кейин, қолындағы таяғы менен арбаның гүпшегин тоқылдатып урып. «бек бол!—сақ бол!» деген гүзетшиннің қарлыққан дауысы күтә уяң түрде ауылдың ана шети менен мына шетине еситиледи. Ал

таң алдындағы аўылдағы, мектеп молланың:—аллах эк-пэр!»—деген даўысы аўылды басына көтереди.

Таң сарғайып атып, қызарып күн шыққаннан кейин, биреўлер қолларына арқан, жип хәм балтасын алып отынға, биреўлер мылтығын алып, ийтлерин ертип қоян, қырғауыл аўлаўға, биреўлер көлге барып, үкн ойып, илме қармақ пенен балық аўлаўға, гей беріулер басқа бир күн көрис ушын тоғайларға тартады.

Азанда хәр үйден саўылған сыйырлардың сүтлеринен уйтылған қатықлардан май алыу ушын, гүмбир-гүмбир етилип—гүби пискен даўыслар еситиледи. Хаяллар ерте турып, от жағыу ушын қара үйдің түңлигин ашып, түндеги от жаққан ошақтың ишинен хорабаға көмген тезек, яки түбиршекти шығарып, үлпеп отты алыстырады. Гей бир күнлери көмген отлары сууықтан өшип қалып, әбиргершилик көрген ўақлары да болады.

Бундай жағдайларда хаяллар қоңысы үйлерден от сорап алыўға кетеди. Ол от сорап барған үйинде көп ўақыт сөйлесип отырыпта қалады.—«Отқа барған қатынның, отыз аўыз сөзи бар»—деген нақыл да усындайда дөреп найда болған. Қарақалпақ аўылларының қыслаўдағы турмысында өз алдына өмирдің картиналары бар еди.

Қыс айының гейбир жыллы күнлери көп балалар қораның қуяшламасында топланып асық ойнайды. Балалардың бул ойынына егеде жигитлер де қатнасады. Иси ериккен егеде жигитлер асық ойнап атырған балалардың ойынын бузады, асықларын жерге үлпеп таслаған ўақытта ортадағы асықты—«шүрр»,—деп тарпа басып алып қояды. Балалардың ойынын бузып басып алған сол асықларды биримлеп «қулақ бурамай» деп, балалардың ортасына таслайды. Балалар таслаған асықты алыўға бәри бирден топарласып жүгиреди, қолына асық тийген бала тура қашады. Басқалары изинен қуўып же-

тип асықты алып қашқан баланың құлағын бурайды, құлағының аұырғанына шыдамаған бала қолындағы асықты ылақтырып таслайды, оған басқа балалар жүгиреди. Усы ойында бирнеше балалардың құлағы буралады. Бираз балалар пәтли қоллар менен буралып қызарған құлағын сыйпалап услап жүреді. Бул жағдайларды көрген егеде жигитлер күлисип жүдә рәхәтленип қалады.

Асық ойынның басқа да толып атырған түрлері: алты табан, шал, қәтеп, тайдырма т. б. болады. Бул ойындар да түрлі қызықтар, тамашалар менен тамамланады. Асық ойыны аұыл жасларының сүйикли ойындарының бири еди.

Қыстың күни иси ериккен гей бир жаслар жыйналып ақша ямаса гүриш, май шығарысып палау асады. Буны «гештек» деп атайды. Гештек етиу-етпеу тууралы көн тартыслар болады. Биреуде ақша бар, биреуде ақша жоқ. Қаншадан шығарысыу керек? Қәрежетти қанша адамға есаплау керек? Көп тартыстан кейин орта есап пенен хәр қайсысы бир теңгеден (20 тийин), шығарысады, биреу биреуден қарыз алады. Ал қарызға ақша таппағанлары гештекке—деп бир тауық, ямаса, қырқ ағары¹, еки қадақ², үш қадақ гүриш береді. Оны палауға салады. Гештекке қосылыу үлкен мәртебе болады. Гей бир кишкене балаларда гештекке қосыламан деп ата-анасына қыңырлық қылады. Өз баласының кеулин қалдырмау ушын ата-анасы сорағанын береді. Гештекке қосылыушылардың санын көбейтиу мақсетинде егеде жигитлер кишкене балаларға,—апаңнан тауық сора, үйиңнен гүриш әкел, гештекке қосыл—деп оларды үгит-

---

1. Қырықағары—аұырлық дән өлшеуі. 2 кило, 700 грамм.

2. Қадақ—400 грамм

лейди, қызықтырады. Гештек қәрежетине: май, қант, чай т. б. алыў ушын, қонсы аўылларындағы баққалларға шерши, дүканшыларға атлы адам жибереди. Гештектің тамағы пискенше **«ағабий»** ойыны басланады. Ағабий ойынының баслығы **«Ағабий»** болып әуелден сайланған адам болады. Ағабийдің еки жасаўылы—(ағабийдің буйрығын орынлайтуғын еки жигити) болады. Ағабий—**«Ағабий»** ойынына қатнасқан жигитлерге қосық айтқызады, ортаға тасланған жуўап, жумбақларды шешкизеди. Жигитлер ағабийдің тапсырған барлық ұазыйпаларын орынлаўы керек. Оның ұазыйпаларын орынлай алмаған жигитлер айыпкер болады. Айыпкерге қолланылатуғын жазалардың түрлери мынадай болады: Біринши түри: ағабий—айыпкердің басына ат дәрба кийгизеди. Қасына еки жасаўыл қосып қонсы үйлерден дуз соратып жибереди. Екинши түри: Айыпкерди жүресине отырғызып қойып, басын жалаңбаслап, оның төбесине жасаўыл шығанағының ушын батырып, айыпкерди айналады. Бул жаза **жуўаз айдаў**—деп аталады.

Үшинши түри: айыпкердің төбесиниң үстинен жасаўыл жигит еки қолын шаппатлайды. Бул жаза басынан **«Кептер ушты»** дегенди аңлатып, буның ақыры айыпкердің маңлайынан төмен қарай, аўзындағы насыбайын түкирип... маңлайынан сорғалатады, буған барлық гештекке қатнасыўшы жигитлер рәхәтленип күлиседи, бул ағабий ойыны көпке—хәтте таң атқанға шекем созылады. Гештекке таўық әкелип қосылған кишкене балалар тамақ узаққа созылғанлықтан отыра-отыра шаршап, ақырында уйықлап қалады, гештек пайын ертенне азанда жейди. Гештекке қосылыўшылардың саны көбейсе, онда бәйит қосықлары да айтылатуғын болған.

Гештек болған күнлери аўыр жатарға дейин жасырынбақ ойнаған балалардың **«ал бардым, қақбасыңды қақ жардым,, гөкек! гөкек бер»** деген даўыслары аўыл

ларының толып атырған автограф жазбалары бар. Казаклар булқарада митинг құрды, сөзлер сөйледі хұрмет ушын қәбир басына гүллер қойды. Ертеңине «Ударная конница» корпус газетасы бетінде А. Суворов, оның сол мәхәлдеги турклер менен урысы жөнинде мақалалар басылып шықты. Соңынан да басқа полклардың казаклары изи үзилмей экскурсияға келип тұрды. Ширкеу мәзини А. А. Суворов тууралы оның қалай өлип, опат болғаны тууралы түрли халық аўзындағы легенда—аңыз сөзлерди сөйлеп берип тұрды.

Бул қалада үлкен жастағылар демобилизацияланып үйлерине қайтатуғын болды. Буларға жазылған политотделдің «жаўынгер дос казак» деп жазған үндеу сөзлери казаклардың жүрегине майдай жақты. Казаклар таласып бир данадан алып оқыған мәхәлинде олардың көз алдынан барлық өткерген өмирлери, қан майдандағы урыслар, қыйн-қыстау болған жерлер, қырлар даласы, Кавказ тауы,—Ниред—Хаза Будапешттеги урыслардың бәри көз алдынан елеслеп жүрип өтти. Бул жерде поездға миндик. Казаклардың қулағына совет паровозының сести келди. Бул гудоклар казакларға ысық көринди. Шегарадан өттик, шегарадан өте бергенде, эскадронлардың «Ура» деген сести даланы гүңирендирип жиберди.

Туўған елге, ата мекәнға, совет топырағына аяқ бастық. Бул жердеги адамлар бәри бизге түсиникли тилде сөйледі, бул жерде жоқарыда айтылған сөзликлердің кереги болмай қалды. Шегарадан өткенде станцияда бир үш жасар бала маған «дядя» деп еди, көптеп бери еситпеген нәрестенің сести маған күтә ысық көринди. Бул баланың «Дядя» деген сестин елеге шекем умытпайман. Үлкен жастағы казаклар үйлерине кетти, жаслар әскерий хызметин даўам етти, бул корпуста бул Дон казаклары семьясында тек Дон казаклары ға-

ишин жаңғыртып, арбаның гүпшегине урған гүзетши-лердің дауыслары менен бірдей болып еситилип турады... Гештек ауыл жасларының айрықша итибар берилетуғын сауық-кешелериниң бири еди.

Жазлауда. Ауыллар сәуірдің самалы елип есип, жерге көк көгерер көгерместен-ақ, қыслаудан жазлауға көшиу тууралы ойласады. Жазлау қыслаудан онша узақ болмайды. Қыста қара үйлердің қанатларына қалын кийиз, я шыпта тумыла, жазда оларға жез ший, ямаса қоға, қамыс шийлер тумылады. Жазлауда да үлкен, кишкене үйлер қатарласып тигиледи. Ауылдың сыйырлары, ешкileri хәм қойлары, бузау, ылақ-қозылары менен үбир-шүбир болып өрип кетеди. Маллар көклеп, жабағы жүнлерин таслайды. Үйлердің алдында мойындарына «буршағы» (жиби) түрилген бузаулар ойнақлап, ылақ, қозылар—хәммеси бәхәрдің жарасығындай болып көринеди. Бузау, ылақ, қозыларды бағыу—балалардың ұазыйнасына тийеди. Жазлаудағы ауыл көринисин адамның кеулин айрықша өзине тартады.

Сууға талас. Ала бәхәрден қазыу жұмысы басланады. Мураптар қазыушыларға сырқ пенен шек өлшеп береді. Қазыу питкеннен кейин жаптарға суулар ашады. Жер бәлент дияханлар шығырын құрады. Азанның кешке шекке, шығыр айдау жұмысы балалардың мойнына жүкленеди. Суу тамтар болса, (әспек) гезеклесип шеллерине топырақ үйип, бәлентлеп, жерлерине суу жибереди. Суудың тамтар жыллары көп жәнжел-төбелеслер болып турады.

Мениң жас уақтымда көзим менен көрген суу ушын болған бир төбелес еле көз алдымда елеслейди. Чимбайдың ақсақалына қараслы «Жалпақ шек» деген жерге «Аралбай» урыуының «Қайыпберди» хәм «Мамай» тийрелери тәреп болып сууға таласты. Таластың кейин үлкен төбелеске айналды. Бул төбелеске 100—130 га ша

малас адам қатнасты. Жағаға қоллар салысып, дус келген жерден алысып, баслар жарылып, қанлар ағылып, көйлектер жыртылды. Сабалап урған сырықтай таялардың сести жаңғырып, сынған таяқтардың жоңқалары төбе-төбе болып үйилди. Сынған таяқтардың орнына тез-тезден жаңа таяқтар жеткерилип турылды. Қатты тийген таяқтардың азарына шыдамаған адамдардың:

— Уай, ұай, өлдим, пәленше, сен қайдасан?—, төленше сен қайдасан?—деген сеслери қорадағы сыйырлардың мөңіреген дауысларындай болып шықты. Таяқтан иси питкен адамлар топтан өлдим азарда жырылып шығып, қатара тигилген қара үйге сүйенип, бөз көйлеклерінің жағалары дал-дал болып жыртылып, қып-қызыл қанларға боялып, үйге сүйениуге де қалы жоқ, томп-томп жығылып жатып—суу! деп бақырды. Оларды көрген қаяллар жағаларын услап, таңланады.

— Өйбей сорым-ай, қайнағамысан, өйиппей, пәленше бой!—деген дауыслар шуұласты.

Төбелес түсте басланып күн батқанша дауам етті. Төбелестен шаршаған, болдырған адамлар, үйлі-үйіне сүйретилип кирип баратырса да, бири-біріне абай етіп, ертең не қылатуғынын, өлмесе өш алатуғынын айтады. Үйлерінің ишінде отырып-та олар қолларын сермеп бақырысады, олардың—ха сени пәлен, пәлен, етіп, деген сөгіспе дауыслары алыстан еситилип турады. Суу ушын талас-тартыстар ол жыллары қарақалпақ ауылларында адым сайын ушырасып туратуғын көринислер еді.

Қырман басында. Жазы менен маңлайынан маржан тер төгіп, қос айдап, төгин төгіп, қазыу қазып, тухымын сеуіп еккен егинин қырманға үйіп, өгіз қосып, түйек айдап, қырман атып, дән тазалау, усаған ис басланғанда маңлай терин сыйырып, қууанып, «қызылын» бір жерге үйеди. «Қыдыр ата дарысын, қырман тас-

сын» деп қолына кепшик ушлап, қырман сүзип, дәнлерін қапқа салар алдында ол дийқан өз қырманынан мынадай шығынлар шығарыуы керек:

Аққула. Қырманды сүзер алдында қолына кепшик алып қырман жайды бір рет қырдөгерек айланады. Соң дәнди кепшикке қалпып салып, кепшик ярым-ярым болғанда ол дәнли **«аққула»** деп атап, маңлайдай тап-тақыр қырманның бір шетине апарып төгеді. Жәнеде оны **«Қыдыр атаның есегиниң жеми»** депте атайды. Қырманды сүзер ұақытта қырман басына үлкен қара қапты қолтығына қысып аўылдың мектеп молласы жетип келеди. Ол молла сол аўылда азан айтқаны, құрбан ҳайт хәм ораза ҳайт күнлери баўырсақ писирип, ийис шығарғанда қуран оқығаны ушын хәр үйден дән жыйнайды. Аўыл молласының алатуғын дәнниң атын—**«Питир»** дейди.

Питир алатуғын молла, қырман алар ұақытта ғана тайын болады. Егер ол ұақытта келмесе, питир молланың үйине апарып бериледи. Қырманнан үш кепшик дәнди алып болғаннан кейин және бир кепшикти бир шетке апарып төгеді, қырманға бос қапшықты тутады. Оған салған дәслепки дәнди **«Үсир»** дейди. Бул үсирди де молла алады. Молла аларда «енди дәнниң ҳадал болды, енди қәўип-қәтер жоқ. Маллар-жанлар аман болсын, әўмийин», дейди де бир қап дәнди алып кетеди.

Оннан кейин жазы менен (көгине, несийеге) сорпалық деп аўылларға гөш берип турған қассап, қабын арқалап олда келеди.

Аўыл қассабы несийе дәптерин ашып қарап,—сизин быйылғы алған несийе гөшлериң пәлен батпан дән болады екен—деп қақысын өндиреди.

Қырман сүзетуғын дийхан **«Қырманға Қыдыр дарысын»** деп түнде қырманын таслап кетеди. Түнде сол үйдиң баласы яки қызы түнде қырманға барып жазда—

көгине деп қысы менен той-тойлап, той-тамашаға барғанда, бақсыға—жырауға тасланғаны ушын, қант-чайға қәрежет еткени ушын, ямаса алдағы ұақытлары сондай қәрежетлерге арнау мақсетінде бирнеше батпан дәнди түнде урлап, бөлек бир ураға көмеді. Оның атын «**Мөлдек**» дейди.

Узақтағы, жақындағы ауыллардан аш-жалаңаш жарлы-жақыбайлар қырманның басына жәмленип келип, жәрдемге деп дән сорайды. Қырманнан шығатуғын бул шығын—«**Кеүсен**» деп аталады.

Жарлы адамлардың қырман аларда шығатуғын жоқарыдағы шығынларынан басқа және үлкен шығыны бар. Оның бири «**жарымшы**». Жарымшылар өзлериниң жери болмағанлықтан биреудик жерин алып жарыға егеди. Қырман тайын болғанда жер берген адам қырмандағы дәнниң тең жартысын алады. Оның үстине өзиниң жер сүриўге өгизи болмаған жарымшы адамлар, басқа биреудик өгизин алып, өгизине «**хақы төлеймен**» деп алып жер сүреді. Бул шығынды «**майына өгиз алыў**»—деп атайды.

Қырман сүзгенде жарымшы дийхан бул шығынларды да төлейди. Дийхан кепшик устаған қолы менен сууық бир демин алып, ийниндеги гөне шапанның шалғайы менен маңлай терин сүртип, «енди ким қалды» дегендей жан-жағына қарайды. Сол ұақытта ел бийлеген хәмелдар жетип келеди. Ол келе сала дийханға «**түтин пулы**»,—дейди.

Дийхан жазы мененги мийнетиниң маржанларын усылайынша хәркимге үлестирип, ақырында ауысқан дәнлери менен күн көрис етеди.

Бир тойда. Той дегенди ауылда жүдә дәулети асқан байлар ғана береді. «Тойдың болғанынан боладысы қызық» дегендей, ол тойға бай бир ай бурын **кеңес той** берип, ойласып кеңесип, хәркимге бир ұазыйпа берип,

тойдың әнжамына ертеден таярлық көре баслайды. Бизің аүйлде усындай бир үлкен той болды. Бул тойға балалар менен бирге менде бардым. Тоғайдан отынлар тасылды. қонсы-қобалардан, аүйл-елден жаңа отаулар жыйналды. Бай адамлар бундай той бергенде 40 отау тигеди. Бул сәдунбени «Гүмбирлеген қырық отау тигип той берди» деген даңқ пенен елге әпсана қылып таратады.

Бир күнлери той болатугын да ұақыт жетти. Отаулар қатар-қатар тигилди. Таныс, атағы шыққан байлардың аүйлларының узағына хат, жақынына ат жолланды. Атақлы ел бийлеушилер қошшылары менен бирнеше адам болып келип аттан түсти. Шабандозлар да, сейнслер де келип атыр. Қус салатуғын қәлпелер қусларын қолларына қондырып, улама-ийшанлар суұпылары менен, мелле шапаптарын сүйретип, басларындағы ақ сәллелерин селкидетип атларда ширенип тур. Аүйлдың жас жигитлери жүгирип барып олардың атларының жылауларынан услап, қолтығынан көтерип қәдирлеп, аттан түсирип, атларын байлап атыр.

«Той десе қуұ бас жумалайды» дегендей-ақ ийшан, қазы муптыларда аттан түсиз, жөткиринип, ақ отауларға аұданласып кирип атыр. Олардың қасында сақал қойып, муртын қырған суұпылары бар. Суұпылар қолларына дәрет суұ ушын қумғанларын алып, күйип-жанып, кирсе-шықса ийшанлардың геүйишин қойып пәйик болып жүр.

Әмелдарлар да өзлерине арнап тигилген ақ отауларға шөгирмелери гүдидей адамлары менен гүүлесип кирип, қолына қондырған қаршығаларын қапталдағы туғырға қондырып-отырғызып атыр. Олардың изине ерткен, үстинде кийиз жабыу, мойнында қарғысы бар тазылары суғанақланып, ийискеленип, ийесинен бурлы үйге кирип, қазан-табақ бетти жалақлап жайлап жүр.

Кеш болған уақта-ақ отауларға киргизилген әдиули қонақларға «қонақ» бериле баслады. Тойды басқарушылар тойға келген адамлардың есабын алып, гейде есаптан жаңылысып қалып, олардың өз алдына және пай бериу тууралы қатты шауқымдар салып атырғанлары үйлерге еситилип турды. Оның үстине тойға келген қәдирли қонақлардың арғымақ атларының шыңғырып кисинеген сеслери, үйлерден шыққан жырау-бақылардың қосық айтқан дауыслары, сондай-ақ аўылдағы жас өспирим балалардың айтқан қосықлары, қууақы, лаққы жигитлердің бири-бирин басқылап, шақақ урып күлгенлери ол жердің өмир толқынындай туулап, аўыл арасын уақты хошлыққа бөлеп турды.

Ийшан-уламалар, әмелдарлар, узақтан келген паләанлар менен жырау хәм бақыларға қонақ асы берилип болынғаннан кейин, басқа қарапайым қонақларға үлкен қара самар менен тамақ тартылды. Тойханадан үсти-үстине тамақ тасылып турды, үш аўара, төрт аўара табақлас болыу басланды. Есик бетте ербейип, қадалып қарап турған адам болса ол—тамақ жегенлердің есабын алып, көзден өткерип аңғарып турған ақсақалдың адамы. Көпшилик халыққа тамақ жеткеріу деген жүдә қыйын мәселе, ким жемей қалса, оны өз көзи менен көрну ушын арнаулы турған адам болады. Паләанлар түскен үйге айырықша табақ тартылды. Қосымша берилген табақ бул «паләан табақ» деп аталады.

Бундай той бергенде хәммеге бос табақ пенен тамақ жеткерну әлбетте қыйын, табақлар аўылдағы үйлерден жыйналады. Бираз табақлар, қасықлар бири менен бири алмасыпта кетеди. Бундай тойларда балаларға орын жоқ, оларға табақ тартылмайды. Тек ең соңында он балаға ярым табақ сорпа бериледи. Балалар бирәу-бирәуин ийтергилеп, хәммеси 2—3 қасыққа таласып атырғанда самардағы сорпа төгилипте кетеди. Оған басқа

балалар шақақлап күледі. Біраз балалар сорпаның дәмінде тата алмай қалады.

Тойханашылар үстине тигілген үйлерге жайласып ұйықлайды. Ал, балалар болса тойханаға әкелген жыңғыл, томар, ақсар т. б. отынлардың арасына, ямаса атларға салатуғын жоңышқа гүдинің арасына тығылысып жатып таңды атырады.

Ертеңіне ат шабыс болса, онда атшабар балаларға хеш ұйқы жоқ. Олар таң атқанша ат гездіріп, аұылды айланып шығады. Олардың өз-ара сөйлескен гүррінің тек шабандоз, ат туұралы ғана болады.

Таң атардан бұрын-ақ уламалар қонған үйдің алдына, қолға құмған услаған молла сымақлар намаз оқыұға дәрет алған болып, оларға эт жағып, дәрет суұ ысытып, жүрген адамға сыймай кетеді. Моллалардың құлағын услап құблаға қарап.—Ассалаты қайырыл мыналлаұ!—деп азан айтып сыйырдың мәңирегеніндей етип даұысының барғанынша созып бақырған сесті,—ұйқыда жатырған адамлардың хәммесін оятып тик аяқа турғызады. Отын менен гүдинің арасында жатырған балаларда жатқан орынларынан өрре турып, одеттегі өзлеринің ойынларына кириседи...

Сәске болғанда тойдың басқа сәддибелери басланды. Тойға келген арбалы қызлардың алтақтада отырып, қыйқыұласып ұақты-хошлық етип, күлисип-дегишип, айтысып атырғанлары сситиледи. Қызлар өткен-кеткен жигитлерге жуұап айтып, илии сөйлеп, сайрап отырды. Алтақтада отырған қосықшы балалар:

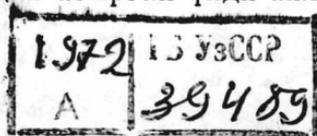
Менің өзим кийік болсам,
Қара таұдан бийік болсам,
Қыз ийірген ийік болсам,
Тусағанда турмаспа едим?

деп қосық айтады. Мереке құрға жеткеннен кейін, алдында келген қыз арбадағы қосықшы баланы түсіріп, алтақтада тек өзлери—қызлар отырды.

Дөгерек айланған құр. Ортада палұанлар гүреске түсіп атыр. Құрдың бір шетінде бақсы-жыраулар айтып атыр. Палұанлар беллесіп байрақтарын алып атыр. Құрды айланып шауып келген шабандоз ылақ байрағын сораған адамға қусап, ортаға ылақ таслайды. Енди ылақ ойын басланады, кимде ким өзи қарауылы, баққыда турған атлары болса ылаққа түседі, ылақтың бас байрағы хәммеге мәлим. Аұылдың этирапында ала-бурқан шаңғыт басланады. Ғайратлы, шабандоз жигитлер, көкбар ылақты жулып алып, алтақтада отырған арыу қызларға қарай ылақтырып жиберіп атыр. Қызлардың жеңгеси қәдели ылақты алғаннан кейін шабандозды сарпай-орамалы менен қәдірлеп қайтарып атыр. Түс аұғаннан кейін атларды бағатуғын сейис келип, жолға жиберілген атлардың келетуғын уақты болды деп хабарлады, ол арғымақ атлардың келиуін, белгили бәндиргиде, орамал төсеген жерде күтетуғынын айтты. Ат қашыратуғын жердеги атақлы адамға бир мүше бериледи, ол адам пәтиясын береді, оннан кейін балалар ал әұмин—деп атларын шауып алақуыын болып жолға түседі.

Түс аұа, түс аұа буұдақ-буұдақ шаң көринеди. Бул байраққа жиберілген атлардың дойнағынан шыққан шаңлар еді.

Мине көкпар ойыны тоқталды. Атлар көше-көше болып, қатарласты. Ақ көбик болған атлар топқа урды. Гейбир атлардың еки жағындағы гүмис зәңгиге асылған, ат көтеріушилерде көбейіп кетти. Қатардағы тәртип бузылды. Топалаң басланды. Сызықтан бұрын өтіп, мақсетине жетіп, байрақта озған атлар тойханаға топылып, тамақ тартылайын деп атырған үйди айланды, қазыққа

байлаулы турған байрақтары—өгіз, баспақ, қойларын ала баслады. Гейбир атлар той ийесін көрместен-ақ, тойханаға жақынлағанда узақтан талғысып келип, жолда кес-кеспеп турған жаман атларға сүрнигіп жығылып атыр. Жығылған атлардың ийелері атының ер-турманын шешіп алып, пияда жууырып, сызықтан өткеріп атыр. Ат байрақтың қәдесі бойынша сызықтан ер-турманын, хәттеки жығылған аттың құлағын кесіп алып сызықтан өтсе де, озғанға есап болады екен. Мен сол тойда, бір аты озған адамның құуанғанынан көз жасы сел-сел болып сақалына сорғалап, өкіріп жилап турғанын көріп тәсінін қалдым.

Той тарқады. Тойлап келген қыз-келиндешеклердің арбалаларының шүйі-шүйге қағылысып үйлі-үйлеріне тарқасты. Тойға узақтан келген қыз-келиндешеклер сол ауылдағы тамыр-таныстарының үйлеріне түсіп қыдырысып атыр. Иси ериккен ауыл жигиттері, «қызлардың қолынан чай ишіп кетеміз»—деп қызлар қайырылған үйлерге топарласып келип кирип атыр. Отырыспа басланды, алдыларына чайнеклер қойылды, «қант-көпір» ойыны қызып кетті. Қызлар орындарынан турып, аяқтарын ғаз-ғаз басып, жигитлерге кесе менен чай ұсынып атыр. Жигитлер беглигин бузбай, қызларға көзіннің астынан қарап кесені алып отыр. Әдетте чайнекке чайды ең әдеп үй ийесі салады, ал босаған чайнек кимнің алдына барса, сол чайнектегі соңғы чайды ишкен киі қалтасынан шашақлы чай қалтасын шығарып чайнекке чай салады.

Чайды ишіп болған қыз-жигитлер қалталарынан пөпекли моншақлы чай қалтасын шығарып чайнеклерге чай салып атыр. «Менің ойма нақыслы чай қалтамды көпшилик көрсін» дегендей, гейбир мақтаншақ жигиттер чай қалтасын ортаға да таслап қояды. Ал айырым жигиттер қалтасынан сарғайған насыбай қабағын шығарып, пөпекли тығынын алып, ишиндегі қатып қалған

насыбайын босатыу үшін насыбай қабақты етигиниң басына тықылдатып урып, насыбайды алақанына салып, тилиниң астына таслап жибергенде, басларындағы буйра телпегиниң гүллери селкилдеп қояды. Насыбай қабақ қолдан өтип, қызлар беткеде барып жүреді. Ол ўақытлары айырым қызлар да насыбай ататуғын еді. Насыбай атыу отырыспада дәстүр-салттың тек сәни қусал көрiнер едi.

Отырыспа аяқланды. Дәстүр бойынша отырыспаға кейин келгенлер жууап сорап шығыуы шөрт. Бул жолы жигитлер кетiуге қызлардан жууап сорады: Қызлардың биреуiн сонда:

Жууапқа жууап, бий жууапқа не жууап,
Бас-басыңа жууап жоқ,
Хәммеңизге бир жууап—

деди. Сол ўақлары жигитлер бир-бирине қарасты да орынларынан өре турып, үйден шығып кетти. Отырған қызларда жигитлер шығып баратырғанда орынларынан турып, ғаздай қатарласып түргеп турды. Қыз жеңгелеринен биреулері ший есикти қол ушына көтерип турды. Қызлардың отырып турған ўақтында олардың өңириндеги өңир моншақлары, бақа түймелери, хәйкеллери, сырға менен силсилери бир-бирине тийип-қағылысып, үйдiң ишин жуудырлаған дауыс пенен жаңлатып жиберди.

Бир аздан кейин үйде отырған қыз-келиншеклер де асынған хәйкел—өңир моншақлары жуудырласып үйлерине қайтатуғын болып, ғаздай қатарласып наз бенен орынларынан турды. Қызлар өз жеңгелерин алдына салып, тауыстай тауланып қатарласып үйлерине қайтты. Қыз-келиншеклердiң дүркин-дүркиң болып, жеңселерин былғап салланып, жуудырласып ауыл арасына зауық-шәўкет берип баратырғаны, олардың үстиндеги қызғыш

дөнген кийимлери, хәйуан қаслап ораған орамаллары, басындағы орайпеклери қарақалпақ аўылларына жарасып жанлы көрик берип турар еди.

ҚУДАЛЫҚ

Қуда бөлыу. Мен өскен аўылда қыз айттырыу, қуда түсиу, есик ашыу, күйеулеу, келин түсириу дәстүрлеринен есимде қалғаны мыналар. Ержетип, есейе келгеннен кейин бул дәстүрлердің биразын көзим менен көрип, қуда түсиудеги суу қуйыу, қудаларға қамыр жағыу, күйеуді аўлына атландырыудағы қызық хәрекетлер, қыз тәрәпиндеги аўылда дәстүр ойын-саўықлардың қай биреулері есимде қалған екен.

Бир аўқатлы адамның қызын жаслай-ақ екінши урыудың атақлы адамының баласына айттырып, нан сындырысып қойған еди.

Қыз он еки жасына келиуден узатқанда өзи менен алып кететуғын қара үйдің ақ басқур, қызыл басқур, есик қас, ший өңир, ақ қур, түркпени қур, қызыл қур, ийин бау, жамбау, белдеу, төрт бау, избе, дизбе, желбау қусаған үйдің бау-шууын тоқыу хәрекеті басланды. Ол қыз бул бау-шууларды баслар алдында аўылдағы нағыс салыуға шебер бир кемпир әкелинип, оған қызға нағыс салыу, қур тоқыу өнерлерин үйретиу ұазыйпасы жүкленди. 12 жасар қыз кемпирден нағыс салыу өнерин үйрениуге киристи. Қыз еки-үш жыл дауамында нағыс салыу өнерлерин үйренди, басқа қоңсы аўыллардағы қур тоқып атырған қызлардың нағысларында көрип қайтып турды. Қыз 15—16 жасларында нағыс салыу өнерлерин үйренип алып, қара үйдің бир неше бау-шууларын тоқып та питкерди. Қыз енди қара үйдің ақ басқур хәм қызыл басқурларын тоқыуды баслар ұағында күйеу тәрәпин ел дәстүри бойынша қыздың үйине бир қой

жетелетип жиберип турды. Баў-шуўлар көбинесе жаз айларында тоқылды, далада, жаздың узақ күнлери қыз құрдың қалағын қағып, жиңишке даўыс пенен қосық айтып, құр тоқып отырғанда бизлер бир неше аўыл балалары болып ойнап жүрип қыздың тоқып атырған құр, баў-шуўларына қарап қызығып туратуғын едик.

Қыз 18 ге шықты, үйдің баў-шуўларын тоқып болды, қыздың әкеси қызды узатарда кийип кететуғын сәўкелени ислетиў исиңе киристи, сәўкелениң тәбелигин зергерге, өзін ислеў, аўылдағы бир шебер ҳаялға тапсырылды. Қыз сол алты жыл даўамында үйге тутатуғын баў-қурлардан басқа үйдің ишине керекли қаршын, керги қусаған затларды ислеген еди. Ата-анасы қызды сегиз жасында қыс күнлери мектепке берип еди, он еки жасына шыққанда «намазлығыңды билсең болар» деп оқыўын қойдырды, нағыс салыў өнерине, келешектеги өзи менен бирге алып баратуғын отаўдың сәддибесин питкериўге қыз өзиниң алты жыллық өмирин сарп етти.

Қуда түсиў, есик ашыў. Қыз он сегизге шыққаннан кейин қыздың күйеў тәрәпинен қуда түсемиз, есик ашамыз деп қыз тәрәпине ат жиберилди, қуда түсиўдиң таярлығы көрилди.

Қыс айларының бир күни ақсақал, катқудалар, күйеў жигит ағалары менен бир топар болып қыздың аўылына атланды. Күйеўдиң қасына ерген жигитлердиң гей-бир кийими кемислери тамыр-танысынан кийим сорап алып кийип, күйеўдиң қасына ерип, бир-биринен насыбай сорап атысып атланып жолға түсти. Шөгирмелери қазандай қудалар күн батпай-ақ аўылға араласты, аттан түсирилип, атлағы байланды, үйлерге киргизилди. Қара үйдің ортасында шатлар пысқып жанып атыр, қудалар түскен үйде чай ишилди атыр. Гейбир үйлерде пайлы шылымның суўының хор-хорлаған даўысы есити-

леди, ал айырым үйлерде найлы шылым тийиспегенлери қамыстың найының биреуін жерге көмип, екінши найын жоқары қаратып жерге көмилген еки найды беккем уш-ластырып, аұзынан суу уртлап, теллек шөгирмелерин қолтығына қысып тоңқайып нәубет пенен жер шылымды шегип, аұзындағы уртлаған сууын жерге төгип таслап атыр. Сырттан қарағанда булар қызық картиналардай болып көринетуғын еди.

Қалың мал. Узатылатуғын қыз тәрәпине күйеу тәрәпнен төленетуғын затлар «қалың мал» делинген. Оның төлеу (өлшеу) қарамаы «қырық тууар, алпыс тууар (товар) болып аталады. Ол «Қырық», «Алпыс» болып аталған менен 40—60 болмайды, оның қайсы ири малды неше тууарға есаплау керек, оны еки жақтың жас үлкен кәтқудалары есаплап келистиреди. Сол тууардың ишинде бас ат, тет ат, бас өгиз, тет өгиз деген ири мал болады. Оның үстине қыз жағынан айтып келген хабаршыға мал жетелетип жибереди. Ол «қус мылтық» деп аталады. Ал соның менен қырық тууар қалың мал аяғынан басқан ири малдың саны бесеу болады. Оннан кейинги майда маллардың ҳәр қайсысын неше тууарға есаплау керек, ол да еки жақтың жас үлкен кәтқудаларының келисиуи менен шешиледи. Қалың малдың—қырық тууардың жалпы аяғынан басқан саны қой, ешки, ылақ, қозы менен жигирма бир болыуы керек. Сол тууарлардың ишинде қашар, баспақ, қой, ешкилер де болады. Мине усындай қалың мал қырық тууар болып аталса да, арадағы келистируишилер шеберлик пенен оны азайта берген, қыз тәрәпи күйгенинен қалың малға берген қырық-алпыс тууарынан тысқары ҳеш болмаса бир жорға (ат) минейин деген әрман аұыз әдебиятында:

Қарағым менің бир мырға,
Қулағында жуп сырға,

Қалың малын сорасаң,
Алпыс туғар, бир жорға,—

деп жырланып, өз сәулесін қалдырған.

Қыздың қалың малы қырық туғарды екі тәрелтегі қудалардың даладағы бәлент төбенің басында өз-ара келіспей керилдесіп, есаплазып отырғанын көргенлерімнен, билгенлерім менен кейін тыңлап, еситкенлерімнен есімде қалғаны усылар.

Күйеу қәде. Ел дәстүрі бойынша күйеулер ел шетіне келиуден атларынан түсіп, атларының дизгинінен жетелеп пияда келді. Олардың алдынан қыз-келиндешектер жууырласып шықты. Күйеулердің дөгерегін ауыл балалары қоршап алды. Қызларды баслап барған дилуар жеңгелері сөз баслап, ел дәстүрі бойынша «бақан керер», «кемпир өлді», «көпир қәде» қусаған қәделердің атын айтып, хәр жерлерден мысаллар келтіріп, нақыл-мақал сөзлерді түйдеклеп сөйлеп атыр. Күйеуді баслап барған жигит ағасы да қуры қарап турмай, адымын жай басып өзінің билген нақыл-мақал сөзлері менен қыз-жеңгелеріне жууап қайтарған болып атыр.

Жолдың хәр бәндиргисіне келгенде жигиттер иркилісіп тийісли қәделерін қалталарынан шығарып қыз жеңгелеріне беріп атыр. Қәдени азсынған айырым жеңгейлер, «мынау берген қәден өзіңізге ардана болсын» деп қайтарып беріп атыр. Бундайда күйеу тәрелінің жигит ағасының сөзге шеберлігі, тақуалығы хәм тисқаққанлығы керек, өйткені берілген қәделердің қасында дәлілли шебер сөзлер хәм болыуы керек... Күйеулер көп иркиліслерге ушырады, ақыры күн бурын арнаулы таярланған үйге киргизилді. Күйеулер үйдің оң қапталына отырды, сол қапталына қыз-келиндешектер толды, кишкене балалар үйдің ийнеуін түріп қарап, «бизлердің шабдырма қәдемизде бер» деп бақырысып атыр...

Аттың бөктернұлери алынды, қоржынлар көтеріліп әкелиніп жигит ағасы оның ишиндеги ший баўырсақ аралас қақ ерикти ортадағы дәстүрқанның үстине төгіп атыр. Тағы бир қоржынлардағы «набат қуты» деп аталатуғын ишинде набаты бар кишкене ағаш қуты ортаға тасланып, қутылардың қақпақлары үлкен-үлкен пышақлар менен ашылып атыр. Усы ўақытта жигит ағасы менен қыз жеңгелери арасында «түйедей қыз берип, түймедей ет жемедик, азда болса көптей көр, тақанда болса сөктей көр» қусаған нақыл, жуўап, илме қармақ сөзлерде араласып жүрди.

Келген күйеў жигит үйдиң оң жағында өз жигитлери менен отыр. Олардың басларында шөгирме, үстилеринде мөрели шапан, беллеринде мәдели менен қызыл түрме белбеў, шапанларының сыртынан түйениң жүнинен исленген шал шекпенлерди басып кийген.

Күйеў үйге ким кирип, ким шықса қасындағы жигитлери менен бирге орынларынан ушып турып қайта отырады. Аўылдағы бир епли, шаққан келиншек күйеўлердиң артынан жасырынып барып, күйеўдиң шапанының етегин ол отырған кийизге ийне-жип пенен көкледі, есик ашылып, күйеў жигит орнынан тура бергенде астына төселген кийиз өзи менен бирге көтерілди, күйеў қысынып сылқ етип орнына отырып қалды, бул жағдайды күтип турған қыз-келиншеклер шақақ урып күлисті, үйдиң ийнеўинен қарап турып бизлерде күлисіп ҳәз еттик.

Ўақыт ярым ақшам болды, қызлар, қыз-жеңгелери орынларынан турды, күйеўлер орынларынан турып қатарласқан қызлар шығып болғанша тик аяқтан көзлерин сүзип турды.

Қыз жеңгелериниң күйеўден алынған қәделер менен сыйлық затларын өз-ара бөлискенде биреўлериниң өз пайына тийген қәделерди азсынып, тоңқылдасып шаўлап гүцкилдескен даўыслары еситилди. Айырым үйлерде

жыраў-бақыстардың дауыстары қулаққа тал-тал еситилип, таң алдында ол да басылды. Ауыл арасы суу серпендей тым-тырыс болды.

Неке қыйыу. Күйеу есик ашқаннан соң сол ақшамы неке қыйыу дәстүри де басланды. Жигитлер күйеуді, қыз жеңгесі күйеудің қалыңлығын жекке бір үйге алып келді, ауыл молласы бір тостағанның екі жерін жырық қылып кесіп, толар-толмас етіп ишине суу құйып неке хатын оқыды.

Тәртип бойынша неке қыйыу уақытында сол ауылдағы жас үлкеннен екі адам, жасы кишиден екі адам гүа болуы керек, ол адамлардың гүа болуына күйеу менен қыздың разылығы керек.

Күйеу бала разылықты хә демей-ақ берди, ал қыз болса разылықты бермей, көп уаққа дейін бирде ауыз сөз айтпады. Қыз жеңгелери сонда:

— Қарағым бийкеш жан! Пәленше қайнаға менен пәленше мырзағаны ат¹ етегой!—деп қызға жалынды. Қыз аунап думаланып разылық бермей жатып алды. Бир топар жигитлер мен келиншеклер гауырласып «пәленше-төленшелерди ат етегой» деп гүуалардың атларын бирнеше сапар қайталап жалынып атыр, қыздың ийбе сақлап «яқшы ат еттим» яғный сол гүуаларға разылық бердим деп айта қойуы қатты қыйынға түсіп атыр. Бир уақлары неке қыятуғын молла да жетип келип, ол да тез ғана неке қыйып кетиуге асығып.—«шырағым, разылық берегой» деп атыр. Оның қырылдап, хырәатке салып сөйлеген дауысы да анда-санда қатты-қатты шығып турды.

Бир уақытларда қыздың «яқшы» деген сесті қамсығып жылаған муңлы дауысы менен араласып еситилди.

---

¹. «Ат етий»—гүуаларға разылық беруі мәнісінде.

Хәмме «гүә етти, разылық берди, пәленшелерди ат етти»—деп ғаўырласып қуўанысып кетти. Еки жигит мойнына ала жип салып қатарласып келип:

Гүә-гүә гүә дурмыз,
Гүәлыққа ярадурмыз,
Бүгин халық асында,
Таңла ҳақ қасында,
Ғақ гүәлық бере дурмыз»—

деген қатарларды даўысқа салып айтып ғаўырласып қатарласып үйден шығып кетти. Молла тостағанның бір кетигинен күйеўге, бір кетигинен қызға бір уртлам ғана суў ишкизди, үйдеги жигит-қызларда суўдан нәўбет менен бір-бір уртлады, тостағандағы суў бираз қыз-келіншеклер менен жигитлерге жетпей қалды. Халық тилиндеги «неке суўдай» деп айтылып жүрген сөзлер усы әдетлерден қалса керек.

Суў қуйыспа. Қудалар жайғасып отырып жер шылымларын шегип, чайларды ишип, отқа жаққан томарлардың шоқ жалынлары менен қызара бөртип отыр, қудалар отырған үйдің сыртынан қызлардың хәйкел өңір моншақларының жуўдырласқан сести еситиледи.

Қыз жеңгелериниң биреўи «қудалардың басына суў қуямыз!»—деп қара үйдің ший есигин түрип, салбырап турған есикти жоқары көтерип, қәне кириң қызлар,—деди. Қызлар жуўдырласып үйге кирди.

Қызлардың ишинен биреўлері қудалардың жағасын ашып, биреўлері есик бетке барып ишине суў толтырылған шәңгил қабақты қолына услап қуданың басына суў қуйыўға тайынлап тур, Гейбир жигитлер қуданың өзиниң келиўине қарамастан қудалардың жағасынан сүйреп келип оларды тентиреклетип ортаға шығарып атыр. Қудалар жалаңбас, кийиминиң жағасын тығызлап, еки қолы

менен мойнын буғып услап, суу арқа-жауырынына өтип кетпесин деп жүресине отырып, төмен қаратып басларын тутып атыр. Қызлар сууды шәңгілден созып қуя бергенде аўыл жигитлери қудалардың басларын жоқары қаратып жибереди, сууды көйлегиниң жағасының ишине қуып, жауырынына жибертип, кийимниң сыртынан жауырынына шапатлап урғанда «шылық-шылық» еткен суудың дауысы еситилди. Қатты шақақ урып, күлискен дауыслар үйдиң ишин алып кетти...

Дәстүр бойынша бесинши қуда басын тутыу орнына белиндеги белбеуиниң ушын жайып тутады екен, суу қуыуға нәубети жеткен бир қыз бир шәңгіл сууды бесинши қуданың тутқан белбеуине қуйды, қуда орнына барып отырды. Суу қуыудың арты сықақ күлигеге айланып кетти. Қудалардың ишинде бир басы таз қуда бир қууыста тығылып атыр екен. Еки жигит таз қуданы ортаға сүйреп әкелди, жигитлердиң өзи-ақ таз қуданың басына суу қабақтағы толы сууды лақылдатып аударып жиберди, бул бәринен де қызық болды, шақақ урған күлики дауыслар қоңсы аўылларға да барып жетипти.

Қол устатар қәде. Түн ярым ақшамнан аўды, қыздың қасында еки жеңгеси ғана қалды. Қыздың қасында қайсы жеңге қалыу керек екени тууралы да келиншеклер арасында көп даулар болды. Өйткени «қол устар қәдени» қыздың қасында қалған жеңгеси алады. Сөйтип қыздың қасында еки келиншек ғана қалған еди. Күйеу баланы күйеу тәрәпинен еки жигит ертип келди, бул жерде де қәде қаққында илип қашпай нақыл, жууап сөзлер сөйленип атыр.

Келиншектің биреуи қызды еркине қаратпастан оның қолын беккем услап күйеуге созып атыр, қыз күшиниң барынша жулқынып туулап атыр.

Келиншектің биреуи «қол устатар» екениши келиншек «шаш сыйпатар» атлы қәделер алды.

Қамыр жағыу. Таң атты, есик ашылды, күйеулердің қәуми-қәделери тамамланды. Қудалар, күйеулер атланып қайтыуға таярланды. Қудалар менен күйеулерди атландыра алдында қудаларды **«арбаға қосыу»**, қудалардың бетине **«қамыр жағыу»** қәде ойындары басланды,

Бир неше қатын-қалашлар нәхән табақларға суық қамырларды толтырып, атланып, енди қайтыуға тайынланып басларына қазандай телпек кийип, кийимлериниң сыртынан қоса белбеу бууып, шалқып турған қудалардың бетлерине суйық қамырды жаға баслады. Қудалар бетин тасалап қораның қууысларыға қашып атыр, қатынлар олардың излеринен қууып табағының ишиндеги қамырларды төгип-тамызып жүр. Гейбир қатынлар суйық қамырға қара күйе менен күлди араластырған екен. Қудалардың бетлериндеги күйели қамырды көрип ишек-силеси қатып күлисип қораны айланып шабысып жүр. Әдеп қамырлы қатынлар жақты, соңынан қамыр жағыу исине ауыл жигитлери де араласып кетти. Қудалардын қамырдан сыйы питти, табақтағы қамырларда тамам болды. Гейбир қатынлар күлкиниң арасында ауылдағы қәйинлериниң де бетине қамыр жағып атыр. Мине усының менен қудаға қамыр жағыу ойындары да күтә қызық болып тамамланды.

Арбаға қосыу. Қамырдан кейин қудалар атланар алдында қудаларды **«арбаға қосыу»** ойындары басланды. Бир неше қарыулы ауыл жигитлери жасы орта болған бир неше қудаларды беллеринен қапсыра қушақлап артынан ийтерип салтаң турған арбаның қасына әкелип белине бууған жууан белбеуин арбаның арысының шүйлигине илдирип, арбаның арт бетиндеги арыстың ушынан екі, үш жигит төмен басып еди, арбаға қосқан қуданың аяғы жерден көтерилди. Қуданың аяғы аспанда салбырап көринди. Бул жағдайды жыыйлған жұрт көрип, қызыққа батып хәз етти күлесті.

Жигитлер арбаны ийтерип орнынан жылыстырды, арбаның арасына белбеуінен асылып илдирилген қуда аспанда аяғы салбырап кетип баратыр.

Жигитлер арбаның арт бетін төмен басып жиберіп қалғанда қуда жерге жалп етип жығылып жүресінен отырып атыр, тағы оны жоқары көтеріп атыр, арбаның сатырлысы адамлардың шақақ урған күлкисі менен ауыл арасы жаңғырып кетті. Құдалардың бирнешесінің сыйы питті. Олардың белінің, аяғының ауырғалы менен ауыл жигитлерінің исі болған жоқ. Қайта күлісіп тамашаға батып атыр. Ел қәдесі болғаннан кейін, құдалар бул іслерге сыр бермей көніп өзлерінің қәйерінің ауырғанын айтпай қайыл болып жүр.

Атландырыу. Қуда күйеулерди атландырыу үшін қонақлардың зәңгилерін басып қолларынан тартып атландырыу керек. Аттың басын жигитлер услады. Қыздар зәңгини басып қуда баллар менен құдаларды да атқа мингизіп атыр. Ауыл жигитлери құдалардың атларының айылын күн бурын босатып қойған екен. Құдалардың атларының ери ауып кетіп, жерге жалп-жалп жығылып атыр. Атты қайта ертлеу деген машақат ис ғой, құдалар атларын қайта ертлеу менен болса, қыз-жигитлер тамашаға, күлкіге батып атыр. Мине усындай қыйыншылықтар хәм қысыныспалар менен құдалар зордан дегенде атланып жолға түсті.

Қыз узатыу. Қыздың күйеу тәрәпи есик ашып болғаннан кейін 2—3 жылға дейін кишигирим қәрежет бенен күйеудің бир өзи келип қыздың үйінен шетте бир елеспесіз үйге түсіп күнлеп келип-кетіп жүрді. Енді соның менен қыздың узатыу дәуіри жақынласты, қалың маллар төденип болынды. Қызға арналған отау да таһынланды. Отауға тұтылатуғын үй әсбаплары ағаш сандық, соқтырылды. Қыздың узатылыу ұағы келди. Узатылатуғын қыз—ел—елаты менен хошласыу үшін құр-

бы-құрдаслары менен өңір Мәшәк хәйкеллерин тағыл жуўдырлатып қоңсы аўылларға қыдырып барды. Узатылар қыздың ел-елат пенен бул хошласыў ушын жүриўин халық «пәленшениң қызы узатылар алдында танысып жүр»—деп атайтуғын еди, не ушын «танысыў»—деп атайды мен буны биле алмадым.

Қыздың баў-шуўлары арбаларға тийелди. Узатқан қыз минетуғын арбаның көкирегине жиңишке талдан ийип ағаш керди, оның үстине таўар тутылып бастырылды, буны «бөгенек арба» деп атайтуғын еди, бул хәзирги «вагон» сөзи менен шығысы бир болса итимал. Қелген күйеўлер атларына минди. Қыз жеңгеси менен қыздың құрбы-құрдаслары сыңсып жылғысып атыр, узататуғын қыз арбаға минбеймен деп шалғайақлап атыр, бир неше қарыўлы жигитлер қызды арбаға көтерип таслады. Арбаның иши сыңсыған даўысқа толды, қыздың анасы менен ғарры кемпирлердин «Барған жеринде бахытлы бол, жолың болсын»—деп ыңыранып қырылдап жыласқан даўысы менен аўылдың иши улы-шуўға толын кетти. Бөгенек арба барып келип теңселип жолға түсти. Көп жерге дейин сыңсыған қыздың даўысы еситилип турды. Бизлер хәм бирнеше аўыл балалары болып аўыл шетинен арба шыққанша шабысып барып қала бердик. Бизлер өскен аўыл қыз узатқаннан кейин ойсырайып қалғандай болып кеўилсиз көринип турды. Биз буны балалық ойын менен бираздан кейин умытып тағы шабысып ойнап кеттик.

Келиншек түскенде. Аўылға келиншек келеди, той-тамаша болады, деген хабар екинши аўылларға дейин жетти. Тойдың таярлығы болып атыр, ший баўырсақлар (дөнгелек баўырсақ) писирилип атыр. Дәстүр бойынша үй хожайынының үйи «үлкен үй» деп аталады, ал келин түсиргендеги үйди «отаў» деп атайды. Жаңадан тигиле-

туғын отаудың орны үлкен үйдің оң жағынан бел менен қыршылып атыр.

Узақтағы келиншек минген арба көринди, аўыл жас-лары бирнеше атлы болып, «келиншектен орамал сораймыз»—деп келиншектің алдынан шығып, оны қарсы алыўға шабысып кетти. Бир жигиттің тақымында сойылып арқанлар менен шандылған ылақ салпылдап баратыр. Бул ертеңги болатуғын тойдың басламасы. Келиншек ел шетине келип, келиншек түсетуғын үйге жеткенше азгантай көкпар ойын ойналады, бул көкпар ойынға «сийнақ ылақ» деп ат береди. Жас жигитлер атларын жорттырып, келиншек минген бөгенек арбаның алдына кесе шығып, «ел дәстүри бойынша орамал сорап келдик» деди. Келиншек узатып киятырған жеңгеси шетине гүмис ақша түйилген бир шаршы орамалды арбаның үстине узатты. Келиншек жүрген арба жүриси даўам етти. Жигитлер келиншек минген бөгенек арбаны айланып синақ ылақ ойнады, шабандоз жигитлер тақымласып, ылақты бир-биреуден тартып алып, арбаны айланып шаўып келип келиншек минген бөгенек арбаға ылақты ылақтырып таслап, тағы да орамаллар алынды. Келиншек арбадан түсерде айтылатуғын той басламасы «айтым» деп аталады. «Келиншек келди көриңиз көрим-дигин бериңиз—деген қосықлары айтылады.

Келиншек аўылдың шетине араласты, «сийнақ» ойыны тоқтатылды. Келиншектің бетине узын шалғыш орамал жабылып арбадан түсирлди, бирнеше қыз-келиншеклер менен қатарласып жуўдырласып қатарласып жүрип киятыр, келиншек болашақ атасының үйиниң қасына келип тоқтады, келиншектің қайын енеси бир табақ ший баўырсақты келиншектің үстине шашты, балашағалар жерге түскен ший баўырсақты таласып терип алып атыр. Болажақ тойхананың дегереги аўылдың қыз-келиншеклери менен келип, қудағай, қызлар менен тол-

ды. Хәрким үстине бар тапқан жыйынлық кийимлерин кийген. Аўыл иши қызыллы жасыллы реңге бөленди. Ал қызлардың өңирине таққан хәйкәл өңир моншақлары күн сәулеси менен жарқырап, олардың жуўдырлаған сести қулақты жаңғыртып турды.

Келиншектің қайын енеси, болашақ келиннің бетине тутқан орамалын көтерип келиннің қушақлап маңлайынан сүйди, есик түрилди, келиншек үйге кире бергенде еңкейип тәжим берип оң қолын босағаға тийгизип, босағаға тийгизген қолын және маңлайына тийгизди. Бул, «атлаған босағам бақыт босағам болсын» дегеннің нышаны болса керек.

Келиншек бетине үлкен орамал тутылғаны менен үйдің оң қапталына тутылған шымылдықтың ишине отырғызылды, оның қасында өзи менен бирге келген қызлар менен ержеткен аўыл қызлары қатар отырылды, есик сылт етип ашылып жабылып, ким кирип, ким шықса да шымылдықтағы келиншек бенен қызлар орынларынан турып отырып атыр.

Бет ашар. Таң атты, келиншек түскен үйдің дөгерегі қатын-қалаш пенен аўыл адамларына толды. Келиншек далаға шығарылды, келиншектің бетин ашыў дәстүри басланды.

Аўылдың шайырсымақ бир жигити қолына қулаштан узынырақ сырық алып оның ушына келиншектің бетіндеги орамалдың бир ушын байлап **бет ашар** көрмлігин айта баслады.

Ең алды менен сол аўылдағы ийшанның атын айтып;

Аўзында бар алласы,
Басында бар сәллеси,
Ийнинде бар меллеси,¹
Пәленше ийшанға бир сәлем!

---

¹. *Мелле*—сары пахталы мелле гаўашадан тоқылып, тигілген шапан. Бундай мелле шапанды көбінесе ийшанлар кийеди.

деп қолындағы сырықты жоқары көтерди, келиншек қасындағы қызлар менен ийилип тәжим берди, орамал жоқары көтерилгенде келиншектің бети көрінди. Ұаме келиншектің бетин көремиз деп умтылысып атыр, оларды той басқарыушы адамлар ийтермелеп тәртипке салып тур. Бет ашар айтқан жигит, сол аўылдың ақсақалының атын атап:

Елтири тоншың жағасы,
Дуйым журттың ағасы,
Пәленше ақсақал деген қайнаған,
Оған да бериң бир сәлем,— деди.

Келиншек ийилип тәжим бериўин даўам етти. Бет ашар айтыўшы қолындағы сырығын жоқары көтергенде келиншектің бетиндеги орамалда бирге көтерилип турды. Келиншектің бети ашылып-жабылып шала көринип жыйылған көпшилик келиншектің бетин толық көриўге ынтық болып умтылысып атыр, ал, биреўлер бет ашқан шайырдың аўыл адамларының үстинен дәлкек қылып айтқан қосық қатарына шақақласып күлисип атыр.

Көримлик айтыўшы келиншек түскен үйдиң ийелерине былай деди:

Ақ орданың ийеси,
Пәленше деген қайын атаң,
Қайын атаңа бир сәлем!

Көшкенде көшти баслаған,
Жаўлығын қыя таслаған,
Пәленше деген қайын енең,
Қайын енеңе бир сәлем.

Оннан кейин бет ашар ашыўшы аўылдағы адамларды терип алып, олардың атларын айтып, олардың пейли, қылықтары менен мушесин, қылған кәсиплерин сүүретлеп күлдирги қатар қосықты дөндирип айтып шағлап атыр.

Пошторгай мүшели,
Қабырғасы үш ели...
Ажырыққа атын тусаған,
Урғашы маймыл қусаған...
Шийдің түбин қайыған,
Есап пенен байыған т. б.

усыған қусаған қатарларды айтқан уақытта адамлар шақақ урып күлисип атыр. Бет ашқан күлдирги қатарларды айтып болғаннан кейин келиншектің өзине арнап заманның тәртиби, қайын ене менен қайын атаға қандай құрмет қылыу керек, әдевли, сүйкимли болыу керек деген қатардан ибарат үгит-нәсият қосықлар менен бет ашар дәстүри питти. Келиншектің бетиндеги жамылған ормаллар бет ашар айтқанның қолына тийди. Келиншектің қайын енеси ушына ақша түйилген қосымша орамал берди. Таза түскен келиншек өзине тигилген отаудың шийден тутылған есигин жоқары көтерди, бир неше қыз-келиншек, жигит-қызлар үйге топарласып кирди. Үйге ким кирип шықса да келиншек орнынан қарғып турып есикти түрип кирген-шыққанларға хызмет қылып турды.

Келиншек түскен аўылда той-тамашалар, ылақ шабыу, гүрес тутыу, жырау-бақсы айтыулар даўам етип атыр.

Той тарқағаннан кейин қоңсы аўыллардан келген жигитлер «Келиншектің қолынан чай ишип кетемиз» деп гезек пенен үйге кирип атыр. Келиншек есикти түрип

буларды киргизип атыр. Үйге жигитлер киребергенде үйде отырған қызлар хәйкел өңир моншақлары жуўдырлап орынларынан турып отырып атыр. Отырыспалар қызып **«қант-көпир ойыны»** басланды. Қызларға жигитлер кесе берип, және кесе алысыўлар болып атыр. Айырым дилўар жеңгелер:

Дегишпели жигит дегишпеге келеди,
Дегишпесиз жигит гөже ишпеге келеди.—

деп жигитлерге ғыжақ берип жуўап айтысқысы келип отырғанын билдирип атыр...

САЛТ-ДӘСТҮР ЫРЫМЛАРЫ

Әдет, үрип, салт, ырым дәстүрлери этнографиялық илимге тийисли, сонда да мен өзим нақ қарақалпақ халқының өткендеги өмир салтының бирли-ярым, үрип-әдети туўралы көрген билгенимди хатқа жазбақшыман, Халық легендаларындағы сөзлер ертек болғаны менен шынлықтың дөгерегин айналып жүреди. Биз легендалардан мийнеткеш халықтың дүнья таныўы менен күсеген арзыў эрманын билемиз. Дәл сондай-ақ ырым, үрип әдетлердин де өткендеги халық өмири менен тығыз байланысы хәм халық турмысынан келип шыққан бир тийкары болыў керек...

Қарақалпақ халқында мынадай ырым, үрип-әдетлер бар. Олар қысқаша мыналардан ибарат.

Нан асатыў. Қоңсы үйлердин балалары ата-енесиниң жумсаўы бойынша қоңсы үйге барып, босағаға келип сүринсе, ол баланың аўзын толтырып нан асатады. Нан асатыў ырымы усыннан келип шыққан.

Шөп тислетий Баланың үстиндеги кийими жыртылған жағдайда баланың кийиминиң жыртылған жерин ийне

сабақ пенен анасы тигип берип атырғанда, түргелни турған баланың аўызына анасы шөп тислетип қояды.

Қатық жағыу. Үйдің ишине тосыннан жылан кирип қала қойған гезде, үйге кирген жыланды таяқ пенен урып өлтirmeйди, жыланның басына қатық қуяды (жағады), жылан өз ерки менен үйден шығып кеткенше хәмме жыланға қарап, оның кетиуін күтип турады.

Май жағыу. Үйдің саўын сыйыры тууып, сыйырдың қатығына гүби писип майын алғанда биринши сары майды өзлери жеместен бурын, үйдің барлық ууықларының иймек жерлерине (ийнеўге) азғантайдан суқ бармақтың ушы менен сары майды жағып шығады. Ууықтағы сары майға қарап ол үйдің сыйыры тууып, гүби пискенни биле қоясаң.

Тусаў кеснў. Баланың туўғанына қырық күн толғаннан кейин жас баланы үйден биринши мәртебе шығарарда баланың басы менен аяғын теңлестирип, баланы қолына кеселеп көтерип босағадан шығарады. Үйден баланы далаға көтерип шығарда, егер басын бурын шығарса, аяғы бурын шығады деп түсинеди. Бала апылтапыл жүре баслағанда баланың еки аяғын ала жип пенен тусап аўылдағы бир жүргиш адамға ала жипти кестиреди, сонда бала тез аяқланып, тез жүрип кетедидеп түсиниледи.

Едигениң қәбири. Атларға шаншыў тийип аўырса жерди қазып, шәртли түрде қәбирдің сүлдерин салып шаншыў тийген атты ол «Едигениң қәбиринен» айландырып, кейин атты бир терлетип аўылды айланып шаўып қайтады.

Илени жазыў. Адамда иле (шаншыў) пайда болған жағдайда, кептирилген еркек түлкиниң шандыры «қамышысы» менен иле тийген жерди түртеди. Илени жазыў ушын түлкиниң шандырын көп жылларға дейин үйдің төриндеги қызыл қурының үстінде кептирип сақлай-

ды. Балаларына иле тийген адамлар «түлкиннің қомысын» (шағылыс мүшесі) қонсы үйлерден сорастырып жүреді.

Көк жөтелдің емин. Көк жөтелден (коклушка) аұырған баланың емин, көк ат минген, көк шөгирме кийген жолаушыдан сораиды, ол жолаушы аұзына түскен бир нәрсени жесин—деп айта салады. Көк ат минип, көк шөгирме (телпек ямаса құраш) кийген кисиннің «емин» көк жөтелден аұырған балаға ислейди.

Қара қус. Баласы турмай өле берген адамлар қара қусты (орел) таұып алып, оны сойып терисине пахта тығып кеп қылып (сушилок) моллаға әкелип дуға оқытып, үйдің шаңырағына асып қояды. Баласы есин билип тили шыққаннан кейин бала;

—Шаңараққа қара қусты неге асып қойыпсыз?,—деп сорағанша қарақустың кеби шаңарақта асыулы турады. бала «бул не» деп сорағаннан кейин ғана қара қустың кебин шаңарақтан алады.

Терискен. Көзине терискен шыққан адамлар көзинің үстине салбыратып ийне қыстырады хәм ортан бармақ пенен балалы үйрек бармақты көк сабақ пенен қосып атанақлап байлайды.

Айдар. Дийханлар егин егип, егини пискеннен кейин дәнди айдап, айырып тазалау үшін қырман атар уақытлары егер ескен самал тына қойған жағдайда «Айдар, Айдар» деп бақырады. Халық легендаларында «хуппа» деген қатын шамал пайғамбары аспанға өзи ушып кетип, шашын қалдырып кеткен деп» кемешилер қылдан кемесине айдар тағып қояды. Кемешилер шамал тынып, желқомы төмен түссе «хуппа» деп бақырады.

Қасқа май жағуы. Гүби пискен қатықтан май алып сары майды жер алдында, ең алды менен май жеуши адам алды менен сары майды қасына жағады, «қас аұыздан жоқары турады, ол үмит етеди»—деп түсинеди.

Қамшылау. Жас баланың басына «қамшылау» деп аталатуғын сары қотыр шыққанда қарақалпақлардың қаңлы урыуының қызы (кемпири) қамшының сабына торқаны (қызыл кендирдің қабығы) байлап ол торқаны сууға малып:

Қаңлының қызы мен болсам,
Қамшылау деген сен болсан!—

деп суұлы торқа менен баланың басын қамшылайды.

Күн жауғанда. Балалар топарласып далада ойнап атырғанда егер күн жауа қойған жағдайда балалардың ишинен анасының биринши туўған баласы төмен қарай еңкейип, бөксесин жоқары қаратып тоңқайып:

Мен апамның туңғышыман,
Қазан қырап қырғышыман,
Жаўма күним, жаўма!—

деп бақырады, ойын ойнап атырған балалар ойнап атырған ойынын қойып балаға бир қарап, аспанға бир қарап күлседи...

Табан балық. Теңиздеги жалнақ шабақ—«**табан балық**» деп аталады. Қарақалпақлардың егин еккен дийханлары егннге қурт түссе табан балықты кептирип қойып кепкен балықты ундай қылып езип табан балықтың унтағын шамалдың өринен егиннің үстине шашады.

Көкшиниң нили айнығанда. Шымбай қаласындағы кәсипшилердің бир топары жип бояўшыларды «**көкши**» дейди. Олар кенеп жипти, қазаға, сарыға бояйды. Бул бояў «**нил**» болып аталады. Көк бояўды қызыл жыңғылдың гүли (бүршигинен) ислейди, ал сары бояўды жийде ағаштың қабығынан ислейди.

Егерде көкшиниң иили (көк бояуы) айный қойса лапқойлық пенен адам инанбайтуғын өтирик хабар таратады, биреу инанады, биреу инанбайды, бул лапқой сөзине исенбегенлер «қай, бул өтирик ғой, көкшиниң иили айныған шығар»—дейди де қояды.

Шымбай қаласында «көкши қала» деген көшениң аты елге дейи бар.

Қонақ. Үйдің қасына келин хәкке шықылықласа, ямаса ишип отырған чайында (шәмбе) шөп көринсе бүгін үйге қонақ келеди деп түсінеди.

Қулақ шынлау. Егер қулақ шынласа узақ жерде мен тууралы биреу сөйлеп атыр деп биледи.

Ийин тарту. Егер адамның ийин тартса, узақтағы ағайин-тууғаннан биреу киятыр деп исенеди.

Урыс. Егер адамның езиуи бир жағына тартса, онда мен бүгін биреу менен урысыуым керек,—деп ойлайды.

Шаулықтың қолынан май жалау. Узақ жасаған кемпир ақлық баласы балалы болғанда шаулығының алақанына сары май салып жалайды.

Емшек исиу. Емшеги исип ауырған хаял бурын өли тийелген арбаның гүпшегине емшегин тийгизеди.

Қабақ тарту. Егерде адамның қабағы тартса, мениң бүгін көзимнен жас шығып жылауым керек,—дейди.

Ийек қышыу. Егерде ийегиниң үсти қышыу қойса, бүгін базардан биреу гөш әкеледи, гөшли сорпа ишеди екеибиз дейди. «Буган ийегің қышымай-ақ қойсын» деген сөз усыдан қалған.

Алақан қышыу. Егер адамның алақаны қышыса бүгін мениң қолыма көп ақша түседи деп түсиниледи.

Табан қышыу. Егер адамның табаны қышыса мениң бүгін узақ жерлерге барыуыма туура келеди деп болжайды.

Мен қарақалпақ ырым-инанымларынан қысқаша билгенімди жаздым. Бундай ырым-инанымлар жүдо

көп. Буның қалған жағын, олқы жерлерин қарақалпақ-
стан этнографлары толықтырып жазар деп исенемен...

ӨМИР ЕЛЕСЛЕРИНЕН

Мен бала гезимде ойнап жүргенимде мениң өмир ер-
теклеринен мыналар есімде қалып еди. Ойын баласы
нени аңлайды?! Ойынның арасында көпшилиги естен
шығып кетеди ғой. Сонда да сол өмир ертеклердің
ишинде мениң есимнен мыналары елеге дейин көз ал-
дымда елеслейди.

Урланған етик. Бизиң аўылда той-тамашалардан
басқа да ҳәр түрли қызықлы ўақыялар болып турату-
ғын еди.

Бир күни бизиң аўылда биреўдің етиги жоғалды.
Аўылда ҳәр қыйлы қаўасатлар басланды. Етикти урла-
ған урыны табыў керек болды. Аўылдағы бир бийсы-
мақ адам аўылдың адамларының бәрин бир жерге жый-
нады.

—Етикти ким алған болса берсин—деди ол. Ҳешким
дыбыс шығармады. Бул адамның сөзин мақуллап тур-
ған аўылдың мектеп молласы былай деди:

—Етикти ким де ким урламаған болса мына қуран-
ды урсын,—деди.

—Жыйылған журт нәўбет пенен келип қуранды қо-
лының ушы менен шала-шула эстен урып атыр. Сол
жыйылған көптиң ишинен аяғы жалаң аяқ, дембелше
келген қара жигит қуранды урыўдан бас тартбақшы
болды. Адамлар бул жигиттен қәўип ете баслады.

Усы жигит урлаған шығар деген сыпсың-сыпсың әң-
гимелер бола берди. Бир аздан кейин молла көпшилик-
ке даўыслап:

—Халайық, енди хәммеиз бирден мешитке барайық,
етикти урламаған адам мешитке тайсалмастан киреди,

—деди. Сөйтіп ғауырласып, жыйылған журтты мешитке баслап апарды, Көпшилик мешитке кирип шығып атыр. Адамлар мешитке топарласып кирип атырғанда, дембелше, қара жигит мешитке кирер алдында өзінiң қатарында адамлардан шетлеп қалып, кейiн шегине берди. Жыйналған адамлар және қәуiп етип, бул жигитке адырайысып қарасты. Мектеп молла қолтығына қысып келген жуп нанға:

— Суф, деп дем салды.—Ким ҳақ болса, мына нанды жейди — деп нанды сындырып қәммеге үлестире баслады. Жыйналған журт аұызларын ашып-жаұып нанды жеп атыр. Қарны аш адамлар ярым тислем нанды қашшан-ақ жалмап жутты. Жыйылған журт жаңағы қара жигитке нанды қалай жейди, қалай шайнайды екен дегендей оған бежирейiп қарап тур. Ол жигит нанды шайнаса да тез жута алмады. Аұзы көпирип кеткендей болды. Көпшилик етикти урлаған усы жигит екен деп, одырайысып қарап, биреұи-биреұиn түртип, қойып атыр. Ол жигитте «етикти алған мен едим» деп айта қоймады. Көпшиликти басқарған бийсымақ адам:

—Кимде болса етикти урлаған адам—мен урлаған едим деп айтыұға уялып турған шығар. Сонлықтан аұылдың шетине узын сырық көмемиз, етикти ким алған болса, түнде сол сырықтың түбине таслап кете қойсын—деди.

Көпшилик усыған келисип тарқасты. Жыйналған адамлардың азырағы қалып, әңгиме сол урланған етик туұралы болды. Аұылдан тысқары жерге узын сырық қақайтып көмилди. Солай етип бул жұмыс питти.

Азан менен аұылдағы адамлардың бир талайы сырықтың қасына барып еди, урланған етиктиң сырықтың қасында жатқанын көрди. Етиктиң ийеси қуұанып қалды. Урланған етик қақында көп күнге шекем аұылншинде гәп-сөз болып жүрди.

Порхан келди.—Ауылға порхан (перилер ханы) келди деген ғалауат тарады. Аяғы жалаң аяқ, еки бети шийқандай болып, үстине шекпен кийген, шекпеннің сыртынан белбеу бууған, белбеуінің түйінін арт бетіне жиберген, семізшең биреу келди. Көпшилик адамдар жыйналды. Порхан үйінде ауырған қәсте адамы бар бір үйге келди. Бул үйге басқа ауырыуларды да жыйнады. Кешке таман порхан зикир сала баслады. Порханшың жараған түйедей бақырған дауысы хәмменн тик аяққа турғызды.

Оның «хаууа-хау, хауа-хәйы» ауыл арасын жаңғыртып жиберди.

Порхан салған зикириниң арасында:

Ақ, қара бас қуу болып,
Қанаты селпи суу болып..
Кереге баслы көр жылан,
Керилип турмай кел бері—

деп аруақлы бір нәрсенн шақырып атыр. Порханниң қасына ауылдың бирнеше жигитлери де қосылды. Хәммесн ийнилеринне қол салысып иргейли-кейлили секирип, зикир салып дауыс қосып жүрди. Булардың көпшилигиниң дауысы қарлығып та қалды. Порхан бир уақта секирип қара үйдиң шаңырағына асылды. Үй сықырлап шаңырақ шарт етип сына жазлап қайысып қалды. Қызған порханниң үйдиң ууық керегесиниң сықырлағаны менен жумысы жоқ. Аузынан кебиги ағып, бақырып хәр кимге бир тәпинип жүр.

Порхан қатар отырған хаял-бала-шағалардың арқасына шаппаты менен урып жибереди, сонда ол қатындар есинен ауып-талып қулап атыр. Порхан екінши рет барып жауырынларына шаппат пенен урғанда қулап жатырған қатындардың еси енип, қайта тирилип орын-

ларына газдай қатарласып отырып атыр. Жыйылған көпшилик топарласып үйлерине қайтты. Азанда үйдің дөгереги және қатынларға толды. Қатынлар нәубет пенен кирип, порханға қолының тамырларын услатып, аўырған жерин айтып, көрген түслерин жорытып атыр. Жыйналған көпшилик топласып үйлерине қайтарда порханды мақтап, өзлериниң ырза екенни айтып, апарғачларын қалтасынан шығарып, орамалдың түйинни шешип, порханға усынып, ақшалар берип атыр. Порханда оларға пәтиясын берип тез жазылып кететуғынын айтып атыр. Қатынлардың көрген түслерин жорып болып порқан кетпүге қолайласып жолға түсти. Аўылдың балалары порханның излеринен тәўир-ақ жерге дейин ерип барып қала берди. Порханның қылған ҳәрекетлери балалар ушын күтә қызық болғаны сонша, олар көп күнлерге шекем тек «порхан» болып, аўылды басына көтерип жүрди. Порханлар өзин исендириў ушын көз байлаўыш техникаларды үйренип алған болады. Ол гезде халықтың тәбият сырларына түсинбеген сада гезинде адамлардың порханды аўырыўды жазатуғын бирден-бир пирли адамдай түсинетуғын еди. Ал порханның көпшилиги нервный аўырыў менен аўырған жилли адамлар болатуғын еди.

Кесек арқалаған ғарры. Қарақалпақлардың ески дәстүринде жезде менен ойнаў, оны дәлкек қылыў жаслар ушын олын-саўықтың бир түри еди. Бизниң аўылда Сейтимбет жездей деген ғарры бар еди, ол жаздың бир ыссы күни шапанының еки пешин қайырып терлеп-тепшип бир арқа кесекти арқалап киятыр. Кейининде бир топар балалар күлисип ерип жүр. Қулағы аўырлаў ғарры балалардың күлгенин еситпейде киятыр.

Аўылдың ишинде Сейтниз деген бир жигит қаўын писик ўақытта Сейтимбет ғаррыны өзиниң қаўын палызының ишине апарып пискен қаўышларды көрсетип:

—Сейтимбет жезде, үйіңе қауып алып кет, шапаныңның пешин көтерип арқанды тут,—деп қауыпның қасындағы тұрған үлкен-үлкен кесеклерди шапанының пешине салып жиберген екен...

Отыңға барған ғарры. Ауылда құлағы герең Аллияр деген киі бар еді. Ол құлағы герең болуы менен қатар анау-мынауды аңламайтуғын геуегирек адам еді. Аллияр герең өгіз арба жегіп отыңға кетіпті. Өгіз арбаның көкірегін ерманы хәм қызыл жыңғылларға толтырып өгізін арбаға қосыпты, арбаның тамақсасын қатты байлауды умытып кетіп, өгізді жетелеп, өгіздің жибин қолтығына қысып, сууық шамалдан жеркенип, мойнын самалдың ығына қарай бурып жүріп кете беріпті. Бір шығарлыққа келгенде өгіз арбаның тамақсасының бауы босап, булқыны өгіздің мойнынан шығып кетіпті, арбаның жерге салт етіп түсіп кеткенін ол есітбепті, сөйтіп өгіз арба жолда қала беріпті.

Аллияр герең арыстың сылтысын есітпепті, ал үйіне жақынлап келип артына қараса отын тийеген арба жоқ, тек өгіздің өзін жетелеп келгенін бір-ақ билипті.

Ауыл адамларының Аллияр гереңнің отыңға барғаны тууралы сөйлескенлери еле мениң ядымда.

Сууға кеткен қант. Көп балалар менен менде толып қарлап ағып тұрған жаптың бойына шомылуға бардым, жапта бір ақ сақаллы арық ғарры белбеулікке келген ағын сууда қолы менен балық услайтуғын киісдей қармаланып бір нәрсени ізлеп жүр. Балалардың бیرهуі,—Ата, сууға бір нәрсеніз түсіп кетті ме?—деп еді, сонда ғарры:

—Белбеуімде жудырықтай бір бөлек қантым бар еді. Суудың бойына келип шешиніп, суудан түсіп өтейін деп енді белбеуімди шеше бергенимде белбеуімдегі қантым сууға думалап түсті де кетті.— деді. Буған балалар шақақ урып күлесті.

—Ата ағып турған сууда қант турама, қашшан-ақ ерип кеткен ғой,—деп күлшти. Сол балалар менен бірге менде күлдим...

Үйленіу әрманы. Мен очбир, он еки жасларымда Шымбай қаласына баратырған бир жолаушыға қосылып ауылдан жаяу шыққан едим. Гүздің бир аязлы күни еди. Шымбайға жете алмадық. Жолда Аршан, Кенегес деген макандағы бир үйге қоныуға туура келди. Биз қонған үйдің мийманханасына жайластық. Ол гезде өжирелерге кесек печь салыу дәстүри жаңа басланған еди. Үй ийеси аузы үңирейген кесек пештиң аузына жантақ, шингириклер толтырып жағып атыр. Кесек пештиң жарығы өжирениң ишине түсип тур.

Бизлер қонақ болған үйдің қара табан бир дийханы бар екен. Ол келген қонақ пенен бирге сөйлесип отыр. Дийханның аяғы жалаң аяқ, үстинде тозыуы жеткен күллик шапан, басында тозыуы жеткен кир-кир тақыя. Дийхан жигит бир уақта басындағы тозығы жеткеі тақыяны шешип қолына алып еди, тақыясының төбесинде бир неше манаттан ибарат қағаз ақшасы бар екен.

Оның ақша салатуғын қалтасы да жоқ екен. Ол бир неше жыллар киси есигінде дийхан жүрип, оның түсинде сарғайған түс, уяң дауыс пәниги жатық, кеуилсиз түс көринип тур. Жолаушы қонақлардың биреуи—бул ақшаңа не сатып алайын деп едің,—дегенде ол өзиниң уяң дауысы менен

—Үйленіу ушы тахыямның төбесине салып ақша жыйнап жүрмен,—деди. Тахыясының төбесиндеги бес манат ақшаға қалай үйленеди, өзиниң үстинде илип алар кийими де жоқ ғой,—деген ой мениң елеге шекем есимде қалған екен.

Бурыш салған жарма. Бизиң қоңсы уадиң үш баласы бар еди. Бир күни шууласып үш баланың дауыс қосып жылаған сести еситилди. Булар неге жылап атыр екен,—

деп менде қоңсы үйге жууырып бардым. Барсам балалардың анасы қолына кесеу алып балаларына жекирнин:—Майданға шығың, самалға қарап аўзыңызды ашың, аўзыңыздың ашығаны сонда қояды,—деп балаларына кийлигип атыр екен.

Балалардың анасы сәскеликке деп балаларына жарма писирген екен. Жармаға салған бурышы күтә ашшы бурыш екен. Бурыштың ашыуына шыдамай балалар шуулап жылап атыр екен.

Үш бала далаға шығып самалға қарап аўызларын аңқайтып аша баслады. Аўзына самал кирген балалар аўзындағы бурыштың ашыуы басылғаннан кейин тымтырыс болды. Олар аўзын жумғаннан кейин аўзы тағы ашыды. Үш баланың самалға қарай аўызларын ашып гезек пенен бузаұдай мөңиреп жылап турғанлары қазирги оркестр музыка шерткендей болғаны менің еле есимде бар.

Қашқан келиншек. Менің жас гезимде ошақ басы әңгимелерден мынадай биреуи есимде қалған екен. Бир келиншек ата-анасы берген күйеуін қәлемей наразы болып, төркин журтына қашып кетипти. Ол былай болыпты.

Бир жарлы киси қызын еркине қарамай, малға сатып, басып-женшип жылатып, узақ жерге узатқан екен. Арадан жыл өтипти, ол ел-журтын сағынып қәм келиншек болып түскен жердиң аўыр ақыретлерине шыдамай өз елине қашууды ойлап таярлық көрипти. Келиншек күйеуиниң үй-ишинен жасырып сөкти тартып, ун қылып, қантқа араластырып сөктің унын азғана сары май менен бириктирип ийлеп жүуери күртиктей, торақтан исленген күрттай қылып бөлеклеп қатырады. Азықтың бундай түри узақ сапарға шыққанда жол азық ушып исленилип, буны «**жент**» деп атайды екен.

Ел жатқаннан кейін келиншек үйден билдирмей қашып шығып кетеді. Келиншек түни менен жол жүрпн, күн шыққаннан кейін бир гөне оқпанға киреди де оқпанның аўзын сол жерде думалап жүрген үлкен бир қаңбақ пенен бастырады. Оқпанның аўзын қаңбақ пенен басып болып қаңбақ ушып кетер-аў деген қәўип пенен оның жуўан түбирин услап оқпанда отыра береді. Күн уллы сәске болады. Усы ўақытта қашқан келиншекти излеген қуўғыншыларда келип жетеді, олар келиншек жатқан оқпанның тусынан дүсирлесип атларын желип жортып өтип кетеді. Келиншектің жасырынып жатқан оқпанының қапталында басқа да қаңбақлар бар екен. Қуўғыншылар аңламастан өтип кете береді. Қаяллардың узақ жол жүрпн шөллегенде аўзына мойнындағы моншағын салса шөллемейди дегени бунында есінде бар еді. Аўзына моншағын салып сорады, оннан кейін шөли қанады. Келиншек күн батқаннан кейін тағы түни менен жол жүреді, екінши күни таң алдында бир теректің басына өрмелеп шығып, ағаштың қалың жапырағының арасына жасырынып отырады. Сол ўақытта атларын сабылтып қашқан келиншекти қуўған қуўғыншылар келиншек минген теректің тусынан өз аўылына қайтып баратырғанын көреді. «Еки күн дүзде жатып, еки түн түнлерде жол жүрпн үйиме келген едим,—деп кейўаны қаялдың жас гезинде басынан кеширгенлерин абысынларына сөйлеп берип атырғаны тыңлаған едим. Сол әңгиме мениң есимде елеге дейин сақланған екен.

Бизиң үйде. Мен бұл күнлерн төрт жасар едим, адамның 3—4 жасар ўағындағы көрген билген балалық ойынның қызығы менен ядта қалмайды ғой. Сонда да бизиң үйде болған бир қуўаныш есимде елес-елес қалыпты.

Жас баланың азанда «түр дегенде» уйқысын қыймай жылап оянатұғын әдеті ғой. Мени оятарда қиыңыр-

лық қылып жылай баслап едим, жыларымды жыласам-да бірден қойдым.

Көзімді ашып қарасам үйдің оң жағында көкіре-гінде хәйкел өңір моншақлар тағылған бір неше қыз-лар салланып қатарласып тұр. Олар есіктен біреу кірсе хәйкел өңір моншақтары жуудырласып орынла-рынан турып, үйге кірген кisininң «отырың» деген рух-сатынан кейін ғана орынларына отырады. Қызлардың үстіндегі кийген хайтта, тойда кийетуғын таза ки-йім-кеншектері қара үйдің ишине зауық беріп жара-сып тұр.

Менің ояныуым менен олардың орнынан отырып тұр-ғаны туура келген екен. Мен таң қалып, оларды көріу-ден көрпеден басымды шығарып аузымды ашып аң-таң болып қарадым.

Бұл менің әкемнің инісі Чимбайдағы жигит ағам Өтенияздың Чимбайдан қыз алып қашып келгендегі үй-лениу тойының басламасы екен.

Онлаған қызлардың ишінде толығырақтан келген, жақсы кийінген ақ құба сулыу қыз тұр. Менің бала-лық ой, әрманым сол ақ құба қыз үйден кетбесе екен. Бұл ой менің көз алдымда тұрды да қойды. Менің ти-легім дұрыс екен, хәмме кетсе де сол ақ құба нашар үйде қалды, ол менің кишем екен. Ол үйге келген адам-лар кіргенде шыққанда ергенектің сыртындағы тутьыл-ған ший есікти қолы менен жоқары көтеріп есікти ашып турады. Мен: «Адамлардың есікти өзі ашып жа-уы кіргенде не қылады»—деп таңланаман.

Арбаның алтақтасына миніп мен де ылақ ойналып атырған тойға бардым.

Той тарқады, қонақалар үйлеріне кетті, мен таза түскен кишеме ес болдым. Ол қабақ арқалап сууға барғанда, қоңсы үйлердегі ғарры аталарымды үйге та-маққа шақырғанда кишем менен бірге баратуғын бол-

дым. Мениң кишем мениң сөйлегениме, хәм мениң балалық ҳәрекетимди көрип қуўанады. Мени еркелетеди, басымнан сыйпайды.

Арадан бир неше күн өткеннен кейин ағам менен кишем Чимбайдағы үйине кетти. Үйдиң иши ойсырап қалды. Мен бугаң қатты муңайдым, бирақ Чимбайға базарлап барғанда әкем мени де алып кететуғын болды.

Бес жасымда әкем өлди. 1913-жылы аўыл жас үлкенлерни маған қайырқом болып: «Жас бала жат есикке барып жетимлик азабын көрмесин»—деп мениң анамды жигит ағам Өтениязға жеңгелей неке қыйдырды. 1923-жылы анам өлгеннен кейин, Перигүл кишем анамның орнына ана болды. Буннан кейин мениң балалық, жаслық дәўирим Перигүл кишем менен Өтенияз ағамның тәрбиясында болды. Олар маған үлкен хұрмет пенен қарап, аш-жалаңаш қылған жоқ. Қатарымнан кем қылмай тәрбия берди. Мен оларға мәңги қарыздарман.

Отқа көмген қуйқа. Мениң жас гезим еди. Аўыл қытгершилик-ашлық жыллардың бир бәхәр аўында бизиң қоңсы үйге келиншек түсти. Ел ашлық болса да, келиншек түскендеги ырым қәделер басланды. Қиятырған келиншектің алдында бизлер жалаң аяқ, жалаң бас жуўырып шықтық. Келиншек үйге жақынлай бергенде келиншек келгендеги айтым айтылды. Бирақ айтым ел ашлық болғаннан кейин келиншек түсердеги қуўанышлы күлки ойындар болмай кеўилсиз болды. Келиншектің үстине бес алты уўыстай ший баўырсақлар шашылды, баўырсақта көп шашыўға сыпыра менен шанашта уи аз. Думалап баратырған ший баўырсақтан биреўи тийер-аў деп умтылсамда, меннен үлкен балалар, қызлар меннен бурын алып қойды да, маған ший баўырсақтың биреўи де тиймей қалды.

Үйренисе келе келиншек түскен қоңсы үйге ара тура барып туратуғын болдым. Тақ-туқ етип асылған тамақ-

лар жас үлкенлердің алдында тартылады. Таза түскен келиншек дәстүр бойынша ешкі бетте отырып тұрып қолға суу қуып хызмет қылады. Келиншекке пискен тамақтан я тийеди, я тиймейди.... Азаңда барсам ұа адамлары жұмысларына кеткен екен, үйде келиншектің бир өзи қолына кесеу алып жылап отыр екен. Мен неге жылағанын түсинбедим. Оттың ортасында үйтилген пушқақ көринди. Келиншек оны тойға сойған ешкинің терисинен кесип алып отқа үйтип жемекши болып отыр екен. Оттағы үйтилген ешки териниң жуллығының күлин тазалап жей баслады. Қатып қалған тери отқа тырысып тағы қатайған екен. Бул қатты терини жеу келиншекке аңсат болмады. Келиншектің қуйқа терини терлеп-тепшип тислеп тартып атырғаны еле көз алдыма елеслейди...

Қойшылар. Мен жас гезимде, ауылда балалар менен бирге ойнап жүргенимде қойшылардың өмири менен дө таныс едим. Қойшылар қашаған қойларды аяғынап илип ушлау ушын қойшының қолындағы таяғының ушы нймек болады. Олар жаздың узақ күнлери ыссыда қой бағады. Түсте қойды ийирип жатқарып түслениу ушын түслениу ўақтың өзиниң көленкеси менен өлшейди, өзи түргелип тұрып көлеңкесин табаны менен өлшейди. Көлеңкеси үш табан хэм бир «зәңгилик» болғанда, яғный үш узын табанды өлшеп болғаннан кейин соңғы табанын кесе қойып өлшейди, ол **Зәңгилик** болып аталады.

Қойшының ийинде ешкинің терисинен исленген **торсық** болады, ал торсықтың еки жағы жип пенен байланып қойшылар ийинине асып жүреди, олар жүрген ўақытта торсықтың ишиндеги ашыған суйық суу сес берип сыңғырлайды. Қойшылар сол ашыған сүттиң үстинен ешкилерди сауып қоса береди, ал сүт күнниң ыссылығы менен «**хымыран**» болып ашыйды. қойшылар түс-

ленген ғақытта, өзиниң ислеген саяманының астында ешки териниң (торсық) пушқағындағы байлаған жипти шешип ағаш тостағанына қуып ишеди, Бул қойшылардың түслиги.

Аўылда есерсоқ, егеде балалар таяқ, хәкке таяқ, дүңки таяқ, ойынларын ойнап атырған ғақытта аўылдың тусынан қойын айдап баратырған бир қойшыны көре салып:

—Ал жуўырың, анаў қойшының таяғын басып аламыз,—деди. Барлық бала жуўырысып кетти. Бес алты егеде балалар қой айдап баратырған қойшының ояқ-буяғынан асылып әлтек-тәлтегин шығарды. Бет аўзы күнге күйген қойшы илажсыз булардың не қылғанына қайыл болды, Мен сонда 7—8 жасымда едим, менде қызыңқырап балалардың артынан жуўырып барған едим.

Аўыл балалары қойшының қолындағы жарағы—иймек таяғын жулып алып белинен сындырып таслады. Оның ийиндеги торсығын жулып алып, бир бала шаққысы менен кесип, торсықтан аққан ашыған сүтке аўзын тутып дәмин көрип:

—Уай-ўай, ап-ашшы екен!—деп торсықты ылақтырып жиберди. Торсық ишиндеги сүти шылпылдап жерге түсип, кесилген жерден қуйылған сүт ағып атыр.

Балалардың биреўи:

—Ал буған «молла тусаў салайық»—деп оның белиндеги белбеўин шешип алып, сол белбеўи менен қойшының еки аяғын тусап байлады, ал тусаўдың орта жерин қойшының мойнына илди. Қойшы дуп-думалақ болып ызаланып бозарып жерде жатыр, бийбастақ балалар буған шақақ урып күлисти. Бираздан кейин, қойшының тусаўын жаздырып «үлкен жумыс питкерип» аўылына жуўырысып кетти. Мен бул аўхалды көрип ески дүньядағы жабайылық тәрбияның өткендеги жағдайын көрип, қойшыны аяп кеттим.

Каллы Аймбетов
Алма-Ата, 1933-жыл.

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНДА

ымбайда. Әмиридің балалық дәуірі Шымбай қаласындағы баслауыш мектепте оқыу дәуірі менен өтті. Октябрь революциясынан бұрынғы хәм совет властының биринши күнлеринде Шымбай қаласының әмиринен, есте қалған өмір елеслеринен есимде қалғанын бираз қысқаша сөз қылмақшыман.

Халық легендаларынан хәм жазыу-қаласының пайда болуы былай болған: естеликлеринен еситиуімше Шымбай «Шымбай қаласы пайда болмастан бұрын бул жерде Чин-бай деген адам мекән еткен. Көніпели шаруалар қыс айлары келин 3—4 айлаған малдарын сатып жазы менен азық болғандай дән гәллелерин алып сауда қылады екен. Ал, бәхәр айы келин, жаз шыққаннан кейин Чимбайдың базары жабылып, сауда-сатлық ислери тоқтайды екен. Ал соңғы заманлары Чимбай қыста да, жазда базар болып, Чимбай қаласы үлкен шәхәр, үлкен қала болған екен дейди».

Мен өз көзім менен мыналарды көрдим:

Чимбайда хәпте сайын еки рет базар болатуғын еди.

Сәрсеңби хәм Жума күнлери. Буның бириси **қысқа базар**, бириси **узақ базар** болып аталады. Қысқа базар күни базарда адам аз. Узақ базарда адам толық болатуғы: еди. Өйткени қысқа базарға узақтағы дийханлар, шөлдеги, көл бойындағы шаруалар хәм балықшылар базарлап келиўге үлгере алмайды екен.

Чимбайдың базары. Отын базары, Мал базары, Балық базары, шапан базары, етик базары, гәлле базары, шыпта базары, қассап базары, баққал базары тағы да басқа базарлар болатуғын еди. Хәр базардың затын дәл тәртіпке салатуғын басшылары бар еди. Мал базарына көл етегиндеги шаруалар қара малларын, қойларын, ешкілерин әкелип сол базарға толтырады. Мал базарында қарақалпақлардың бийи Палұанияз бий (Палұанияз қассап) деген адам. Ол мал базарын айланып малды услап турған адамлар менен иси жоқ. Бир қассаптарды изине ертіп, хәр бир өгиз бенен сыйырларға оқшыйып тигилип қарап өтип болып, базардағы маллардың бақасын өзінше қойып,—егер оған қайыл болмағанлар малын жетелеп, базардан шығарып алып кетеди!—деп ескерткен, гүркиреген дауысы, базардың ана шети менен мына шетине еситиледи.

Базардың ояқ-буяғына шығып болып, адамлардың зәрресин ушырып хәр малдың семизлигин услап көрип, малының бақасын көбирек айтқанларға дәпиншип, жекириншип, умтылып қойып сатыушының разылығына қарар-қарамастан қассаптар малдың құнын санап берип, қассаптардың қасындағы жалақлап жүрген, мал соятуғын саллақтар малларды, қойларды, саллақханаға алып кетип атыр. Арадан аз уақыт өтпей-ақ саллақтардың қай биреулері, саллақханада сойылған гөшлерди санын-санлай, геўдесин хәм басқа гөшлерин арқалап, тар көшелерден өтеди. Небиреулері балақтарын түрип, сойылған қой-ешкілердің гөшлерин териден шығарыў бо-

йына ийinine көтерип, бирнеше саллақлар дизилип, желип-жортып туўра қассап базарына қарай, хожайынлердин шәңгегине апарып илдирип қояды. Ал гөш сатыў жағы қассаптын өзиниң иси.

Балық базары: Көл етегиндеги балықшылар балықларын хордан-хордан етип (жекеннен тоқыған қап) өгиз арбадан түсирип атыр. Балық базарын басқарыўшы Қайыпназар қазақ дегенниң балықшыларға бақырған даўысы, балық базарын жаңғыртады. Базарлардың ишиндеги ерте басланып, ерте тарқалатуғын базар сол, мал базары менен балық базары болады. Өйткени қассаплар, балық қуўырдақшылар, кабапшылар өз саўдаларын ерте баслап үлгерийи керек. Қуўырдақшылар жалақлап балық базарын ерте қыздырады. Балықларды хорданы менен көтере алып, саўдаласады. Өгиз арбадағы хорданларды босатып, балықшыларға хорданын ылақтырып таслайды. Болмаса, балықшылардың хорданын өзине арқалатып, балық қуўыратуғын ошақ басына әкелдиреди. Ол жерде балық қуўырдақшының қазан-ошағы астына от жағыў ушын бет аўызлары қап-қаракүйе болған жетим балалар тайын болады. Балалар қолларына пышақ алып, балық қыршыйды. Қуўырдақшылар қолларына кепкирин алып, балықлардың төслик, уўылдырықларын қазанға сызылдатып қуўырып, дәмин көреди. Көше бойлап өткен базаршылардың мурнын жарған ийислер, қуўырдақшылардың дөгерегине адам жыйнайды. Қуўырдақшының дөгерегине базаршылар менен буралқы көше ийтлериде толып кетеди. Саўда қызады.

Отын базары: Отын базарында сексеўил менен көмир сатылады. Сексеўил менен көмирди бурын Дәўқара болысы деп аталған, ҳазирги Тахтакөпир районының шығыс этирапын жайлаған қазақ шаруалары түйелериңе артып келеди. Буларды **түйекешлер** деп атайды. Ер-

тең базар деген күни қаланың тар көшелерінен кәрұан-кәрұан түйелер қалта-қалта көмір, сазақ-сексеуіллер артып, туұра отын базарына лық толады. Түйелерди шө-гирип қойып қалталарды түсіріп, қатар-қатар түйелер-ден түсірилген отындарын бирин-бирине сүйеп, қойып, оның дөгерегине түйелерін қатарластырып шөгіріп, түйелерди ықлап өзлери қыстың суұық күнлерінде орта-нйелерди ықлап, өзлери қыстың суұық күнлеріне тон жамылып, отты дөгереклеп отырып, тамақтарын писиріп ишеди. Булар басқа базаршылардай болып шарбаққа түсе алмайды. Өйткені олар отыны хәм түйелері менен шарбақтарға сыймайды. Булар ашық далада дүзге үйренгенліктен, отын базарының майданына тү-неп шығыуды қолай көреді.

Узақ жолдан шаршап келген түйелері қатарласып шөгіп, гүйсеп-жуйсап жатады. Олардың ортасында отындардың арасында қос басқан түйекешлердің жаққан отының түтінні ояқ-буяққа шалқып турады...

Түйекешлердің бір ғана нәрсе тынымын бермейді. Қайбір ата-ананың буйрығын орындау үшін түнде отын базарынан шөпшек терген балалар, түйелердің арасынан өтіп, сексеуілдердің жинишке шақаларын сындырдырады. Қайбір шарбая түйелер балалар тусынан өте бергенде «бөх» деп балаларға жинин шашады. Бул ұақта түйекешлер отын урлыққа келген балаларды қуғалап кетеді. Таң атыудан отын базары қызып кетеді. Түйекешлер қырдағы сексеуілдерди отқа жағып, оның отын (шоғын) қум менен көміп қойғаннан кейін ол көмірге айналады. Сол көмірди қапқа салып қалаға алып келеди. Көмірдің қарыйдары көбинесе темирші усталар болады. Темиршілер көмірди көрікке салып қыздырып, оның жалын отына темир аспаптар истейді. Сексеуілдің көмірні отын орнына жағыуға күтө қолайлы. Өйткені өжиреннің ошағына көмір салып қойса, басқа отындар-

дай түтіннi шығып көздi ашытпайды. Түйекешлер сексеуил, көмир отышларын сатып болғаннан кейін гәлле базарға барады. Қапларына дән толтырып, оны түйеге артып, түйелерін биринің кейніне бирін тиркестіріп, биреуі алда жүріп жетелеп, Дәуқараға қарап жол тартады.

Бақайшылар. Чимбай қаласындағы көнші, нанбай, темірші, қусаған кәсіп иелерінің ең жарлысы бақайшылар болады. Бақайшылар базар күні саллақханада сойылған маллардың бақайларын сатып алады. Бірақ, оны ұйтып, тазалап писіріп сол базар күні келген базаршыларға сатып үлгере алмайды. Бақайшылар бақайларын писіріп, қара самарға толтырып, Чимбай қаласы бойынша шарбақларға киіріп, «Бақай алатуғын барма?» деп бақырып жүріп-ақ писірген бақайларын сатады. Қара самардағы бақайларды сатып боламан дегенше, талай жууылмаған қоллар менен усланады...

Нанбайлар. Чимбайда нанбайлар екі түрлі болатуғын еді. Биріншісі, қарауындағы бір неше адамлар менен іслеп, бири ун елейді, екіншісі, қамыр ийлейді, үшіншісі нан жабады. Олардың баслығы жүдә бай адам болады. Атақлы нанбайдан санап нан алып кетіп сатады. Үлкен себетте толған шөреклерді иініне көтеріп жүріп, көшеме көше жүріп, «Майлы пәтир» деп бақырып жүріп сауда қылады. Нан ушын ун елейтуғын адамның хәр қайсысы електің (елгезердің) қаснағын тесіп, жип пенен пәтикке байлап иші толы унды алайбулай шайқап елейді. Олар таң атқанша екі қолы менен елеуішти шайқап отырып ун елейді. Нан жабуышы үлкен тандырды кесе салып, басы күймесін—деп қалың орап, егер мурты болса, муртын суулап, қолына рашиданы алып үстіне гөне шапан кийіп, тандырға киіріп шығып, муртын кеседегі сууға батырып шөреклерді жабады. Хәуіріне күймесін деп шөреклерді тез алыу

керек. Муртын суулап турғанын көріп, бүйтип, суулап хәлек болабергенше, тышқанның қуйрығындай муртын қырып тасласа болмаспа еди,—деген ойға кетесен.

Нанбайханаға кирип келгенде кесе салынған тандырдың ишине жууырып кирип, жууырып шығып жүргенлерди көресен. Басын таңғанына қарап хаял екен десен, оттың хәуіріне күймесін деп, басын ораған еркек адам болып шығады. Себетлерін қапталына қойып нан сатыушы, бір неше нанбайлар нанның писиуін күтип отыр. Нанлар пискеннен кейін сататуғын нанларды хожайыннан санап алып, себетлерін толтырып, себетін гә төбесине, гә мойны талса қолтығына көтерип, ким бұрын сатқайлы деп жууырысып, жарысып көше бойлап, «майлы шөрек, хә, пәтир кимге керек?» деген дауыслар Шымбайдың көшесін жаңғыртады. Нанбайлардың майлы шөрек-деген дауыслары адамларды түп уйқысынан оятады..

Ғәррекшилер. Ғәррекшилер еки адам болады, биреу қайыс пенен ғәрректі айландырады, ал биреуі қуұраған жыңғылдан жонған ағашты ғәррекке тутып ийик жонады. Ийик сатып алыушылар ийикти сыпбасын деп телпегиннің жүніне шаншады.

ТҮРЛИ ӨНЕР КӘСИП АДАМЛАРЫ

Қарақалпақ ауылларында бұл күнде изи аз қалған, хәгте жоғалып кеткен қәсиплер тууралы сөйлеп беріуді мақул көрдим. Себеби, ондай кәсиплерди өз көзім менен көрген едим.

Шанышбай. Баланы шешек (оспа) ауырыуынан ауырмау үшін балаларды шешек ауырына қарсы шаншатуғын «шанышбайлар» деп аталатуғын халық медицинасының үәкиллері атқа минип, бөктеринип ауылларға келип баланың қолынан шаншады. Ең әдеп мушының

үстинен шаншады, баланың Шанышбай шанышқан жери қатара қотыр болар ұақытта шанышқан адам тағы қайтып келип, шанышқан жердеги жараның аұзындағы қатыұаш қотырын түсирип алып кетеди. Ол алған қатыұашын езип екінши қолын шанышқан баланың шанышқан жерине себеди. Сонда шаншып жара болған жер тез питеди екен. Шымбайдың арқасындағы 15—20 километр жерде Шанышбай мәканның аты елеге дейин бар.

Шаштәрәзләр. Шашы өскен базаршыларды пәс курсиге отырғызып қойып шашларын суұық суұ менен суұлап шашын жибитип еки қоллап уұқалайды. Суұ менен шашты жибитпесе, пәки өтпей басты аұыртып қыйнайды, «шашын жибитпей алды» деген мақал усынан қалған. Шаш тәрәздің **искек** деген аспабы менен өскен муртларды жулып сулуұлайды, «муртына қарай искеги» деген соннан қалған.

Көнши. Көншилик кәсиби өнери қарақалпақларда атам заманнан бар кәсип. Ол Россиядан телетин (телятая шкруа—бузаұ тери). Былғары, Николай телетин саудагерлер тәрәпинен көп келиўине байланыслы көншилер бул кәсипти қойған еди. Ал биринши империалистлик ҳәм гражданлар урысы дәўиринде, бурынғы көншилик өнери және басланды.

Көнши (шеримшилер) малдың терисин, тандырдың ишине түтин түтетип, көнди, малдың терисин түтеп турған тандырдың аұзына, териниң ояқ-буяғын аударып ийлейди. Оннан кейин терини қара бояўға (зәкке) бояп суұ бүркип былбыратып базарға апарып сатады. Оннан етик тигиледи. Тигилген етик суұдың ләми менен етикке усап жумсақ болады, ал соңынан қатып қалып адамлардың аяғына сыймай азап көреді. Сол заманлары шайыр Қыдыранияз бақсы шерим етикке былай деп қосық шығарған еди:

Көрдик құданың құдіретін,
Зәкке боятып жүн бетін,
Етик қылып та сұұретін,
Шерим деген бәле шықты.

Суұға тийсе былбырайды,
Күнге тийсе ыржыяды.
Кийсең тирсеғиңди қыяди,
Шерим деген бәле шықты.

Базардан әкелдік шеримди,
Қақайып атқан көримди...

Киркиреши. Қарақалпақтарда салыдан дән тазалап гүриш қылыұшы кәсипти **киркиреши**—дейди. Киркиреши еки адам болады, олардың салы тартатуғын дигирманының бир жағы тас, бир жағы ағаш болады, булар еркек адамлар болады, булар киркиресин арқасына салып арқалап аұылма-аұыл жүрип салып тазалайды, олардың тартқан салысы толық таза гүриш болмайды, қалған жағын үй иінеси—қаяллар келиге түйеди, оннан кейин таза гүриш болады.

Киркирешилер туұралы: «Көтер киркиреңди»—деген мақал елге дейин сақлапған.

Мөреші. Мөрешилер еркек адамлардан болады. Мөрешин жерди қазып қозақ қылып үстине жалпақ тахтай қояды. Мөрешиниң аяғы тақтайдың астына жайғасады, арбаның арысындай жуұан ағаштың жоқарысы маслыққа бекитиледи. Ағаштың төменги басының ортасы кесилип үлкен думалақ (жумыры жалпақ) шийше орнатылады. Арыс ағаштың орта белгине аұыр дигирман тасы байланады. Мөреши өре ағаштың ортасын тесип өткерилген шүй тутқадан устап қозақта отырып тоқылған алаша, бөзди тақтайдың үстине жайып алашаны узын бойына саұмалап шийше менен арман-берман ысады,

алаша тауарда жылтырақ пайда болады. Ұайыт сейіп күнлери жақынлағанда Мөрешиге заказ көбсейди, ал алашаға түскен шийшениң жылтырағанына жауын тийсе жоғалады. «Шапанынның мөресі түстиме» деген мақал—фразелогия соннан қалған.

Тарақшылар. Тарақшылар өгиздің мүйизин қазанға салып қайнатып түрлі жоныу әсбаплары менен жонады, кишкене пышқылар менен тарақтың тиенн шығаралды. Тарақшылар тарақты қаял-қызлар үшін ислейди, ал оның кишкентай түрін сақал тарақ дейди. бұрын еркеклерде шаш қойыу дәстүрі жоқ еді. Тарақ ислеу ауыр кәсіп, болып қатын-қызларға тарақ жетіспеген.

Таз хәм тарақлы болады,

Ол хәм керекли болады.

деген сөз тарақлардың жетіспеуінен шыққан болса керек.

Қасықшылар. Қасықшылар, ағаш қасықты, ақ сөгит ағашынан ислейди. Қасықшылар табақ, самар, керсен, тостаған, шөмиш, кели, келсап әсбаптарын қоса ислейлейди, сонда оның кәсибин қасықшы деп атайды. Қасық оңақай адамлар үшін ислейди, қасықтың бир жағы суйық тамақ ишиуге қолайлы болыу үшін, бир жағы сүйір болады. Ал солақай адамлар үшін қасықтың сүйір жағы хәкисине жалпақ жағы келип ишкен сорпасы езиуінің еки жағынан төгилип отырады. Минне сонлықтан халық:

«Солақайға сорпа жоқ».

деген мақалды да дөреткен.

Тоншылар. Тоншылар тонды жүни өсик қойдың терисинен тигеди. Тоншы үшін тон тигиуде аңсат кәсіп емес, ал терини ашыған қатыққа ийлейди, кепкеннен кейінн оны сүрги деп аталатуғын темир менен сүреді, он-

нан кейін пор менен агартады, оннан кейін парпоз деген сары бояўға бояйды. Парпоз парсыша апар мий-ўасының пости (териси) қабығы—деген сөзи, ол «Нарпоз» болып тилге кирген. Тонның материалы, сеңсең, елтири—тери деп аталады.

Усаған байланысly:

Сеңсең тонның қәдирин,
Сексендеги қарт билер.

деген нақыл пайда болған.

Ағаш устасы. Қарақалпақларда ағаш устасы үлкен құрметке ийе, ол арба, шығыр, мала, түнде ағаш асбап-ларын соғады. Ағаш усталары арба дүзеткенде, теректің қалың саясында кеңіслик жерде ислейди. Устаның қасына аўыл ғаррылары жыйналады, әңгиме дүканын құрады, оның қасына ойнап жүрген балалар барып сөз тыңлайды.

Уста өткір балтасы менен орнынан турып арбаның жапсарына жабыстырылатуғын жапсарын бир урып болып ғаррылар менен әңгимеге кирисип кетеди. Уста ушын түсте нан шорпа, кеште палаў, таўық сорпа тайып болады. Ол тамақты теректің көлеңкеси, ашық қаўада, кеўилли жерде жейди, азаннан кешке дейін чай-қайнататуғын қара қуман оттан түсейди. Ағаш усталары көкнар ишпейди.

Ағаш усталары шығыр ислер алдында өзинің пиринен басқа да пирлерди атап келип, кейін өзинің пирине сыйынып:

Қойдың пирі Шопан ата,
Жылқының пирі Жылқышы ата,
Малдың пирі Зәңги баба,
Түйенің пирі Уайсыл қара,

Темиршиннің пири Хәзирети Дауыт,
Қобыздың пири Қорқыт ата,
Шығырдың пири Ләйләж баба,—

дей қолын жайып, пәтия оқып Ләйләж бабаға сыйынып, ағаштан шығыр соғуыға кириседи. Шығырдың ортасындағы Қараман ағашынан, оның айқасқан тиси (шығыр тис) жигилдик жийдеден исленеди, оның керизден суу илип шығаратуғын гүзеси «дигир» деп аталады. Дигирдің саны отыз екі болады, дигирлеп шығып **тап жөнеп** яки тоғай тал деген тоғайдағы қайысқақ гал менен дигирлер дигершикке байланады, дигирди де ағаш устасы байлап береді. Көпшилик уақытларда дигирлер түспей қалады.

Бир дигири қалғанша, айдай бер—деген мақаллар усыдан қалған. Шығыр хәр түрлі болады. Көлік бир айланғанда дигир бир айланады, буны **тең төкер** дейди. Бундай шығырларға ешек қосылады. Көлік бир айланғанда дигир байлаған дөңгелек бир ярым айланады, буны **«бир ярым төкер»** деп, бундай шығырларға ат қосады, көлік бир айланғанда дигир еки айналады. Буны «еки төкер» шығыр деп атаған, бундай шығырға түйе қосады (жегеди). Шығыр қурыуға шамасы келмегенлер үш ағашты айқастырып байлап үлкен ағаш гүректің ортасынан ағашқа асып байлап **қол сериппе** қылып жер сууғарады. Мен де бала гезимде қол сериппе менен суу серпейин,—деп ойнап көрсемде күшим жетпеген еди, қол серппе ауыр мийнетлердің бири еди.

Мен өзим көрген кәсиплерден қысқаша жазған болдым, ол кәсиплерди, аспаб дүкәнларының өзін көз бенен көрмегенликтен сөз бенен жазып түсіндириу қыйын болады екен.

Қарақалпақлардың күн көрис өнеринің буннан да басқа да бир қанша шаршы теппеші (салы та-

залаушы), шапшы (киіз басушы), Гүлал (қумбызшы—гүзе дигір ислеуші) тағы да басқа кәсіптері болған еді.

Бұл кәсіптердің көпшілігі 1929-жылы Қазақстанды үйреніп жәміятінің А. Л. Мельков басқарған Қарақалпақ экспедициясы тәрепінен экспедиция дәуірінде сүңдетке алынған еді, бұл экспедицияға мен дилмаш, жол баслап жүріуші болып қатнасқан едім, бұл сүңдеттер хәм оның неготовтері СССР Илимлер Академиясының этнография институтының Ленинград бөлімінде сақлаулы тұр. Бұл тарихый байлықты пайдалану, бизің этнографларымыздың ұазыйпасы ғой. 1968-жылы бұл сүңдеттің негативинен өзиме керегин түсіріп алып қайтым.

Жууазшы. Мен өскен Шымбай қаласында толып атырған кәсіптер, өнерменттер ишінде тағы темиші, мыскер, зергер, шойыншы, шыткер тағы да басқа кәсіптері болатуғын еді, ал булардың бәрін жазыу тарих илиминің (этнографиялық илим изертлеу) иси, буларды жаза басласам өзимнің естелик елеслеримнен шығып, басқа жолға шығып кетемен ғой. Сонда да өзимнің бала гезимде көзім көрген жууазшылар өнери, өз ағамның шын кәсіби, көпшілікті гүнжинің мазалы майы менен тәмийін қылған ағам Өтенияз жууазшының жууазшылық кәсіби жөнінде сөйлемекшимен. Сол жууазшылардың май қуятуғын **май дәбле деген** желімнен исленген май қуятуғын ыдысы хәзир музейге қойғанда қандай қызық көринер еді.

Мен ауылдан келгенде әкемнің иніси Өтенияз деген ағамның қолында тәрбияландым, ол киси Алламберген қайықшы деген жууазшыға шәкірт болып жууаз айдаған, Алламберген қайықшы деген киси Өтениязды үйлендирип, өз алдына жууаз әперип, өз алдына гүнжиден май шығаратуғын жууазшы қылып тайыплаған.

Өтенияз бұрынғыдан киятырған дәстүр бойынша Қудияр, Ералы, Оразбай деген үш адамнан ибарат шәкирт таярлады. Ералы менен Оразбай жууазшы болып мақсегетине жете алмай жаслай өлген еді, ал Өтенияз Қудиярды жууазшылық өнерин үйретип, үйлендирип, өз алдына жууаз қурып берди, өз алдына жууазшы қылып шығарып, белгили адам қылды.

Шымбайдың көшелеринен таң алдында жүргенде жууазшылардың жууазының шыйқылдысы еситилди. Жууаз жууан қарамаң ағаштан кесилип кели қусатылып иленеди, оның жууанлығы келинің жууанлығынан 2—3 есе артық болады анық кели қусатып ойылған жерине ерик ағашынан салынады. Оның үстине маслық қууыстырылады. Маслықтың еки арасы ашасына қойылады. Маслық бир жағынан корусел ойынындағы кеме сүүретли түйениң мойнындай мойны ағаштың үстине дигирмаң таслары орнатылады. Дигирмаң тасының салмағы менен жууаздың келисине салынған гүнжи оқ пенен келинин арасына қысылады. Тастың салмағы менен гүнжилер езилип сығылып май шығады. Жууазды айландырыу ұшын түйе қосылады. Түйе азаннан кешке дейин жууаздың келисин айланады. Жууаз айдаған адам түйениң изинен ерип жүрип жууаздың келисин, жоқары шыққан тастың ауыры менен езилген гүнжилерди келинің ишине қолы менен салып түйениң артынан жууазын айланады. Жууаздың келисине салған гүнжи езилип гүнжара болып келинин ишиниң дийуалына қатады, келинин иши гүнжимайға толады. Мен де жууаздағы гүнжи майға айланғанда бир жағынан балалық дәуирдиң ойыны скинши жағынан гүнжимайға нан батырып жеу ұшын түйениң артындағы түйе менен айланып жүрген арысқа минип арыстың арқанынан услап қолымдағы нанды жууаздың келисиниң ишиндеги майға батырып жеймен, мениң ағам бул не қылғаның деп кейимейди, қайта ме-

нің бұл қылған исіме қууанады, азаннан кешіке дейін түйенің артынан пияда айланып жүрген аұыр мийнетін ұмытқандай болады.

Жууаздың тәрези текшесінде, түрлі размерде чайнек формалы желимнен исленген «Май дөбле» деп аталатуғын гүнжи май қуятуғын жылтыраған қара ыдыстар қатарласып турады.

Гүнжимай алыұшылар май сиңіп сарғайып мойнына бау тағылған май қабақлары менен жууаздың есигіне келип турады, оларға май дөбле тәрези менен «ағары» деп аталатуғын тас бенен гүнжи майлар өлшенип беріледі, олардың май қабағының мойнында байланған кескек ағашы бар, ол ағаш «шот» деп аталады. Жууазшы берген майының хәр ағарысы (еки қадағы) ушын кескек ағашқа кесіп гертбек салады, бұл несеге берген майдың есабы, айдың аяғында кескектегі гертбекті санап есапласып майдың қақысы ақшалай яки гүнжи, кендир, яки бийдай менен есапласады, ал жууаздың ишінде түйе қосылған қараз бенен ун тартылады, тартылған унды нанбайлар алады.

Шымбай саудагерлері. Оренбург тәрепинен суу жолы менен Ақ бөгет, Тоғыз төре арқалы, кәрұан жолы менен қазақ байлары: Сүннетбай, Қыдырбай, россия товарларын алып келеді. Екинши тәрептен Хийұа, Ургеничтен кавказлы Ағабий серкеш, Яхшымбай, Халмурат бай, Хийұа, Ургеничтен шапаи, етик, жипек товарлар менен дүканларды толдырады. Ағабий серкеш Шымбайдан үлкен сарай салды. Шымбайдың қаласына пахта, жоңышқа тухым заводлары салынды. Ургенчтен келген бай, Хожамурат делбе деген русша сөйлеп билетуғын адам еді. Шымбайдың саудагер, дүканшы, бәззазларына өсимине товар беріу хожайыны болды. Тахта бәнт¹ дүканлар

¹ *Тахта бәнт*—дүканның еки жақлап ашылып жабылатуғын дәрұазадай қапысы.

көбейді. Жоқары жұрттан товар әкелгенлер дүканыш-ларға көтере товар беріп пул жыйнайды. (Хийуадан келген бир хожайын, берген товарлары ушын дүканыш саудагерлерден пул-ақша жыйнап жүргенин көрдим).

—Хә, Халмурат аға маллар еле өтпей атыр, кеширек пулды үйиңизге өзим апарып берейин,—дегенде ол бай, ат үстинен еңкейип, дүканыш адамның жағасынан сүйреп, қамшы менен урды. Ол бай Шымбайға баспашылар келгенде оларға мал сойып, баспашыларды мийман қылған адам еді. Сол Халмурат байды совет заманында және бир көрдим.

Үйренген әдет қалама, мал-дүньядан айырылып конфеске болса да, қолына тәрези алып, ярым қап қағазсыз конфетти арқалап, зыр жууырып шекеси қуусыйып, шақылдап сөйленип, конфет сатып жүргенин талай көрдим.

КӘСИПСИЗ АДАМЛАР

Шымбай қаласында кәсіпсиз адамлар да болды. Олар; кисапырлар, қарақшылар, құмарпазлар. Дәрьябай, Байлепес, Сайтым, Бахый дегенлер атақлы кисапырлар еді. Базар күнлери базаршылардың қалталарын кесип, мийнетсиз дүнья табады. Олардың үсти басы таза, кийімлерди сайлап кийип алып, той-тамаша, мерекелерди де басқара береді. Қурбан қарақшы, Буйра қарақшы дегенлер Шымбайдағы атақлы бай адамлардан еді.

Бул атақлы қарақшылар алағат заманлары қолларына мылтық алып, Шымбай қаласына хәким болып отырды. Ал соңынан бул қарақшылар түркмен баспашыларының Көклен дегенинің отрядын Шымбайға баслап әкелип ел, жұртты талатты. Халық биригип жауды қууып салды, жауды баслап келген қарақшылар тутқынға алынды. Қурбан қарақшы Халқабатдың алдында «Қызыл үй» деген мәкәнда атып өлтирилди. Баспай қарақ-

шыны Ийшан қалада адамлар балта менен урып өлтирди. Баспай қарақшының өлигиниң үстине қаяллар күл таслап турды. Оның өлигиниң шети көп ұақытқа шекем көринип жатты. Бухарбай қарақшының Жумабай, Баспай қарақшының Әлий деген балалары комсомол қатарына кирген еди, 1923-жыллары Ташкентте шығатуғын «Ақ жол» деген газетада «Жүзи қара болған Бухарбаев» деген мақалада қарақшының балалары эшкарланып, комсомол қатарынан шығарылды.

Бұл қарақшылар өзлери тикке барып мал урламайды. Оларға мал, ат, түйе урлатқан адамлар келип арыз қылады. Бир неше күнлерден кейин, жойылған малын тауып берип, оннан сүйинши алады. Сүйиншиге берген қой, ешкини сатып пулын өз-ара бөлеседи.

Мен бир күни қартайған уры Буйра қарақшының өзи жас гезиндеги қалай етип мал, ат урлағанларын биреулерге сөйлеп берип отырғанын еситтим. Ол жүдә қызық эпизодлар еди.

Қумарпазлар.—Қумар ойнайды. Пашиз ойыны, Асық ойыны, дордиян. Ал, түнлерде үш асық, ақшалы жыйрма бир ойынларын ойнайды. Сол ойында қай биреулериниң барлық напақа пулы менен кийим кеншеклерин уттырып, көшеден жалаңаш қайтыуға уялып, тамның төбеси менен, ямаса қууыс қолтық пенен қайтқан жағдайлары да болады.

Пәйекшилер. Базар күнлери де түрли кәсип ийелери болады. Олардың биреулері Хийұадан келген **пәйекшилер** менен **чайпурышлар**. Пәйекшилер хор-хор шылымын қолына алып, басындағы отлығын үлпеп, тутандырып оттың үстине текеки салып текекиниң түтинин бурқыратып көшениң ояқ-буяғына шөгирмесин селкилдетип ҳәр кимниң аўзына шылымын найын тутып жүреді. Биреулер шегеди, биреулер шекпейди. Шеккенлерден пулын алып, қалтасына салады. Және жортып-жүгирип

кетеди, хор-хор шылымының басына темир тор жабады, тордың тесігінен отын үрлеп алыстырады.

Хәркімге шылым салдым дегендей етип, басына жаңадан темекі салдым дегендей, қақпағын ашып үрлеп, шайқап тутандырып турады. «Пәйекшиниң арты дий-ұана болады» деген соннан қалған.

Чайпурышлар—белбеуіне үш-төрт кесені байлап--- бекитіп, қолына мыстан исленген қақпақлы дүмшесін устап жууырып жүріп, базаршыларға кесе менен чай ұсынады. Отырған баққал-дүкандыларға көк чай салған касаны ұсынады. Ол касада ярым уртлам ғана чай қуяды. Чай ишкендер түргелип турып ишеді, қалтасынан мыс пул шығарып береді, чайпурыш қалтасына салып, тағы жалақлап жууырып кетеді.

Бұл чайпурыштың мақсегі адамларды чайға қандыруы емес, ал өз абруйын сатып сол адалардан пул жыйнауы—баю.

Лампамай сатыушылар. Сатыушысы Хийұадан келген Кулен кийик деген киі. Ол жүдә бай адамлардың қаладағы қылған саудасын қанаат етпей, қаладан далаға шығып, базаршылардың келетуғын жолына қос қурып, хәр қосқа екі адамнан қойып, лампамай шийшелерін ат дорбаға салып киятырған базаршылардың атының жылауынан услап,—лампамайды ал, шийше болса, қайтарсын алып келерсеңдағы деп, еркине қоймай, лампамай шийшелерін базаршының ернинің басынан жұлып алады. Мен бир күни бир базаршының артына мингесип киятырғанымда, екі адамның да, атының жылауына асылып атырғанын көріп қорқып кеттім. Қарасам сол қос ишінде лампамай шийшелерден басқа хеш нәрсе көрінбейди. Ғыр-дөгерек қара шийшелерди қатар дизип қойған екен.

Жаршылар. Шымбай базарының көринисинен. Базар күни биреудің бир нәрсесі жоғалса, Ербай, Муұса жар-

шы дегенге келип пул төлеп, жоғын айтып жар шақыртады. Ербай жаршы аяғы ақсақ болып, ат үстінде жүрип жар шақырады. Оннан кейін Муұса жаршы деген болды.—Хәрким көрсе хабар берсин! деп бақырған дауысы базарды жаңғыртады. Ауылда мениң бағып жүрген ылақларымнан алты ылақ жоғалып кетти. Муұса жаршының сол жоғалған ылақларым туұралы қышқырған жары еле қулағымнан кетпейди.

Ояз келатыр. Қыс айларының бір күні еді. Шымбайдың базары қызып тұрған уақтында Қарабала патшап киятыр деген сөз еситилди. Аттың үстінде бөксесін көтерип таслап, қылышын салбыратып, көпшилик хакөтерип таслап, қылышын салбыратып, көпшилик латыр! деп бақырып өтеберди. Оның артынан қос ат жегілген Файтонга минген Шымбай оязы хаялы менен отыр екен, еки ат жеккен орыс, арба (файтон) қос аяқты теңдей таслап желіп киятыр. Базаршылар жыйрылып жол беріп, хэмме басындағы шөгирмелерін қолына алып атырған көпшиликтің хәрекеті менен көзге қалың қойлардың ортасына қасқыр киргендей болып көринди. Мыңлаған қара шөгирмелілердің адамлардың басынан алып қайта кийиуі, теңиздің буйра толқынындай болып көринди де кетти.

Атлар қос аяқлап шауып баратырғанда, базаршылардың гей биреулері, қайбір аңсыз ғаррылар телпегін шешіуге үлгере алмай да қалып, албырақлап атыр.

Базаршылардың арбалары Шымбайдың тар көшелерінде дигиршиги шүйкилдеп шүй-шүйіне қағысты. Қарсы келген арбалар бір-бирине жол беріу үшін көше тардық қылады.

— Айдассаң-айдас, кимнің арбасы сынар екен?—деп, қай бір арбакешлер өнегесіп, көшеге таласады. Арбасына пәтлі ат қосқан базаршылар қарсы келген арбаның шүйін қақтырып өтіп атыр. Арба айдағанлардың

«пош, пош!»—деген дауысы тоғайдағы атиөктің дауысындай болып еситиледи. Қай бир базаршылар гүмис теңгесін қара пулға аумастырады, сауда қәрежетін қылыу үшін гүмис ақшасын 32 қара пулға алмастырып усатыу үшін—«Теңгеге пул» теңгеге пул!»—деп бақырып жүрген адамлар да көп.

Көшеннің бойында қолына қасасын алып, айдар шашын салбыратып, қолына «хәўсип» қабағын услаған қәлендерлер отырады. «Хуў-хақ»—деп Дийўанайы Мәшираптің: **Излесем қайдан табарман, жигарим, Мениң излер кишим бармуў, Хуў-хақ, Түркистанда Хожахмет, Мәдинеде Мухаммед**—деп ғәззелін саз дауысқа салып айтып тиленшилик етип жүргенлер де көп. Жоқары қалалардан келген саз дауысшы қәлендерлер, ғәзел айттыушы дәрүишлер көбейип кетти. Бул қәлендерлер гей ўақытта 5—6 болып, ел гезип жүрип ғәзел айтқанында дауыслары сахнадағы хорға да уқсап кетеди.

Шымбайдың түслик тәрәпинде, Кегейли арнаның бойында бир жағы жол, бир жағы суў үлкен, «Қәлендер хана» дегендей жай бар еди. Бул қәлендерханада ошақ салынған, тазалап, сыйырып-сыпырылған. Дөгерегиниң бәрине гүллер егилген. Қара таллардың арасы пайызлы етип қойылған еди. Усы қәлендерханаға барлық қәлендерлер жыйналып, қос-қос болып аўқат писириледи, көкнарлар езиледи, бәң шегиледи, нәше етиледи. Қәлендерханаға тек қәлендерлер ғана емес, көшедеги иси ериккен иссиз, «бийдәўлетлерде», «қумарпазлар да, саўдагерлер де барып бән шегеди. Сол қәлендерхананың батыс тәрәпинде көпирге жақын жерде Кегейли арнасының бойында Саңқай хожа дегеннің мешити бар еди. Ол мешиттен жума ақшамы күнлери порханлардың¹ жилли, кесел баққан, зикир салғандағы жабайы дауыслары

¹. Порхан—Перихан (Перилердің ханы) деген сөз.

еситиледи. Ол зикир салған жерге аўырыўдан басқа, бир қанша жасларда жыйланады. Порханлардың зикир салғанын, әрўақ шақырғанын, нар түйедей бурқырап бақырғанын, көп балалар менен менде бирнеше рет барып көрген едим.

Базар күнлери қайбир шарбақларда, қолына мүйиз қартығы менен ништер пышағын алып (өткир пышақ) тәўиплерде отырады. Хожа тәўип, Сырымбет тәўип, Изимбет тәўиплер өзлерин «Лухманы ҳәкимнен пәтия алдық»—деп журтқа мақтайды. Белин толтырып ораған, қоржыны толған—дәри-дәрмақ. Қайбир адамлардың басына ништер тығып, қан ағызды. Малдың мүйизинен исленген мүйиз қартықтың жуўан жағын ништер сукқан жерден аққан қанға басып, мүйиздің жикнишке жағынан аўзын басып тартып сорады. Қартықты қанға толтырып алып:—Басың қанға толып кеткен екен, ҳарам қан шықсын деп қанды төгип отырады. Мerez аўырыўлардың жараларына тәўип ништерин тығып қанатып отырады.

Бийбазар күнлери қаладағы кәсип ийелериниң иси аз болады. Дүканшы баққаллар жаз болса, дүканның түрли затларын қатарластырып қояды. Сойылған өгиздің қуйрығының зигирик жағынан ұслап, шыбын қорыйды. Биреўиниң ишип отырған тамағын бири шыбыннан қорып, желпип отырады. Ал, ол баққаллар қыс айлары алдына этөштан қурып, оған сексеўиллердің көмирин қалап алыстырып, қолына эташкур алып, алдындағы көмирдің шоғын қозғастырып отырып, саўда қылады. Ашатуғын дүканы жоқ, қылатуғын иси жоқ адамлар асық ойнайды, қораз урыстырады, мәйек урыстырады. Балаларды гүрестиреди. Биреўди биреўге өшегистиреди. Урыс-төбелес кәсип қылып, атағы шыққан «жилли» деген атқа тағылады! Болмаса даўды сатып

алады. Ана базар менен мына базар арасында ислеуге иси жоқ, адамлар көшелерде топ-топ болып жүреді.

Мәдешилер. Базардың хәмме жери тап-таза сыпырылған. Устине көше бойлап шыпта-бойра менен жаптырылған—қаранғы көше. Бул жерде тек баққаллар сауда қылады. Жаз күнлери пайызлы жер. Бир тәрәпи қассап базар. Ол да сондай бастырмалы. Дөгерәги сыпа. Бийбазар күнлери усыманда түрли ойынлар болады. Небир иси жоқ адамлар дүканшылар менен гүрриңлесип, әнгиме-дүкан қурып отырып, көпшиликтің ортасында мәдде ойыны басланады. Ол мәддешилерде, қолендерлер айтатуғын—дийұанайы Мәширетің ғәззелін айтады. Жүдә саз даұысқа салып, қосық етип айтады. Адамлар бул ҳаұазға көп жыйланады. Мәдде ойыны соннан соң басланып кетеді.

— Дүньяны, ерни ким яратты?

— Қуда...

— Әбалий.

— Әбалий!

Булар бир-бирине саўал берип, жуўап қайтарарда, орынларнан секирип турып, бирине-бири қарсы жуўырады. Орын алмастырып секирип, ояқ пенен бұяққа шығады. Гейбир ұақытта екеуи даұыс қосып, ғәззел айтады. Булар ҳәрекетти шаққанлық пенен секирип—ойнап қара терге батады. Мәдде қурыў иси тамам болғаннан кейин, жыйылған көптен тиленип ақша жыйнайды. Кейин мәддешилер дүканшылар менен карта (соқта) ойнаўға кирисип кетеді. Түнлерде карта ойынның изи қумар ойынға айналады.

Бийбазар күнлери шарбақшылар базаршылардың көлигин байлаў ушын, шарбақларын сыпырып-тазалап жүреді. Базардың келиўи, базаршылардың көп болып, ат, арба менен келиўи ол шарбақшылар ушын жүдә мәртебе.

Мен көрген Шымбай қаласының өткендегі кеуілсіз өмірлері, жабайылық гөне дүнья өмирі менен бирге жарысқан халықты көрсететуғын сөз шебәрлерінің сазы, мениң еле, шетте жүріп еситседе есімде. Басына сары шөгирме кийген, қобызын ғаңқылдатып, батырлық дәстанын айтқан, дауысы Этшөктің дауысындай заңқылдаған Кәлбала жыраудың дауысы еле құлағымнан кетпейди. Көз алдымда елес-елес етеди. Бір көзі қысық, жүзи күле шырай берген, жуқа жүзли, қолында сазы болмаса да, өзіннің жағымлы дауысы менен қысса оқып қыз-жигитлердің ұақтың хошлаған Қәуендер баланың қысса намалары жыйылған көпти, қарымай-талмай өзіне тартып, қосық қысса оқығаны еле құлағымнан кеткен жоқ.

Хайт-сейиллерде. Халыққа тамаша беріу үшін Хорезм өзбеклерінен Сабыр дәрұазшы Шымбайға келди. Оның дәрұаз құрып ойнағанын көрдим. Сырнайшылар қос сырнайды қосып композитор Глинканың «Араб маршы» музыкасын шерткендегі (дәрұазшылар оны «Дәрұаз намасы» деп шерткен) қос сырнайдың сести, оған қосқан дәпшиннің зауықлы дәп қағыулары той-тамашаны жаңғыртады. Дәрұаз астындағы еки масқарапаздың ойынын, юмор-сатиралық тапқыр сөзлерін еситкен тамашагөйлер көзінен жас аққанша күлеседи. Ол дәрұаз, сейиллерге Жаңабай, палұан, Орынбай алабас, Ерназар шойыншы қусаған атақлы палұанлар ортаға талтаңлап шыққаны той, сейиллер үшін үлкен жарасық еди.

Палұанлар гүреске түскенде бурын өткен Ербай жаршының шәкірти Муұса жаршының:—Палұан болсаң келебер, Палұан жоралар жауырның тақ түссе есаң емес!—деп қышқырып айтқан жары сейилді жаңғыртады. Арадан жыллар өткенде «Сабыр дәрұазшы Қоңырат қаласында дәрұаздан қуланты»—деген хабарды еситкенде пүткід Шымбай халқы қыйналды. Онан ке-

йин Сабыр дәрўазшының шәкирти келип, дәрўаз ойнап жүрди. Сабыр дәрўазшының ойнаған ойыны Шымбай халқының көп ўақытқа дейин ядынан шыққан жоқ. Оннан кейин халық театрының бир түри, Сапар қуўыршақшы деген Хорезмнен келип:—От шашады, этеш бай!—деп қуўыршақ ойындарын көрсетти. Оннан кейин Шымбай қаласының өзиниң масқарапаз, қуўыршақшы ойыны болды. Халық театрының ўәкиллери пайда болды. Хийўадан Енеш шолақ деген ҳаял, (қәлпе) өзиниң өзбекше қосықларын гармон қобызға салып айтты. Қызлар минген арбаның алтақтасына минип отырып гармонды қарақалпақша «Ақсұңгүл» намасына салып айтқаны есимде бар.

Қосықшы балалар менен қызлар арбаның алтақтасында отырып, алма-гезек қосық айтты:

Қызлар өтер дүркин-дүркин,
Мерекеге салып көркин,
Ата-анасы бермес еркин,
Мудамы иши әрман қызлар!

деп айтқан қосықлары мерекеде, жүдә әжайып жарасықлы болып көринеди. Усы қусаған өткендеги елеслердиң көби естен шығып кетти, тек есте қалғанын ғана хатқа түсирген болдым.

Палкерлер, тиленшилер. Шымбай қаласында бала гезимде есимде қалғанлардың ишинде палкерлер менен тиленши дийўаналардың өмирин де көрген едим. Елдиң биразлары тоқшылықта жасайды. Толыбай, Ермолақ, Яқшымбай, Мәтен қусаған байлар түнлерде зыяпатлар берип, қырықланшы лампаларды жағып қойып, астына ғалы-гилемлер төсеп, шағал мәслик қурып, «бий саққал» балаларға ойын ойнатып, ал ойнаған баланың тақыясының шекесине қонаққа келген байлар ақшалар қыстырып түни менен шағал мәслик етсе, ал көшелер-

де хәр қырық, елиў адым өткеннен кейин қолына қақпақлы қабақ алып:—«қуданың жолына садақа айтқан барма?»—деген дийўаналардың «хуў-хақ» деп ыңыранған кеўилсиз дауыслары көшелерди қапаландырып турады. Сол дийўаналардың ишинде хұрметке ийелери де табылады.

Яхя хожа деген дийўана хеш адам менен сөйлеспейди, ол кешқурын бир саўдагердин дүканына барады да:

— Маған нан бер, яки қант-чай бер?—деп өзине, керегин сорады, ал саўдагер отырған тахтабант дүканында алдына көмир қалап жылынып отырған жеринен албырап турып Яхя хожа дийўананың сораған затын береді. Ал Яхя хожа пәтия бермей-ақ индеместен кете береді. Ол кеткеннен кейин адамлар «бул ийманлы адам, караматлы адам»—деп анық мақтаўын жеткізеді.

Мелле хожа деген ғарры көкнарый дийўана бар. Ол көшеде ҳақлап жүрмейди. Дүканшы баззаз, баққаллардың қасына келип чай-көкнар ишип отырады. Баззазлар оны қатты сыйлайды, хәр саўдагер баззазлар гезек пенен үйлерине қондырып тамақ, көкнарларын береді. Меллехожа көкнарға мәс болып қурылдап уйықлап қалады. Ертеңине орнынан турып еңкейип хасасын таянып көшеге шығып және бир дүканға барып кешке дейин, чай, көкнарын ишиўге отырады. Меллехожа дийўананың бизиң үйге мийман болып көкнарын ишип уйықлап жатқандағы ат үркиткендей, қурылдысы еле есимде.

Көше бойлап пәлкерлер отырады. Оның дөгерегинде түс көргенлер, түсин жорытқанлар, мал жоғалтқанлар дөгереклеп алады. Ал пәлкерлердин ишинде жас жигитлерде бар, олар көше бойлап малдас қурынып отырып жылтыр болып қалған тасын алдына шашып, қумалақ тасын төбелеп бөлип пәл ашады. Олардың аўзындағы сөзлери:

— Палың жақсы түсти. Олжаға батайын деп тұрсаң, ниетің қабыл болады. Ол тағы сөзин басларда:

— Бүгін дейинбе, ертең дейинбе, бір жыл дейинбе!— дегенде пал аштырыушы оған зейин салып тыңлайды. Палкер түрлі үйренип алған сөзлерін сөйлей баслайды. Сөзинің ишинде сизің үйдің қасында гөне там бар екен, ауылыңызда, арқасында дейинбе, құбласында дейинбе, бір жай бар екен деген ұақытта басқалар:

— Ғау пәленшенің гөне тамы ғой, буны қайдан билген,—деген сөзлер шығып қасына иси ериккен үйме-жүйме адамлар толады. Булардың қасына «қаланың еркеси» ақылдан адасқан жиллилер келеди. Иси ериккен адамлар оларды ермек қылады. Шымбайда Ешмурат жилли, Өтенияз жилли құсаған адамларда сол тиленши, палкер менен бірликте халық ишинде күн кеширетуғын еди. Ал Алпан жилли деген жилли адамлар төбелесип атырғанлардың төбелесин сатып алып «маған бир сом бер, өзим төбелесип берейин»—деп төбелеске билекти сыбанып кирисип кете беретуғын еди.

Кисапырлар. Шымбайда Дәрьябай, Байлепес, Сейтим деген кисапырлар болды. Олар базаршылардың қалталарын кесип, пулларын урлап, адамларды зар қақтыратуғын еди. Оларға тыйым салатуғын басшылар болмады. Кисапырлардың үстинде жипек шапан, белінде мәдели белбеу, басында селкилдек буйра шөгирме болып, олар қайтта, тойда мереке де басқарып кете береди. Мийнетсиз тапқан ақшаға семирип олар Шымбайдың тар көшесине сыймай ғоддаслап жүретуғын еди. Шымбайда совет власты орнағаннан кейін ғана бул кисапырларға «ноқта салынып, тумсығы ууылды»...

АЛАҒАТ ЗАМАН

Атшоқай жылы. Еле емес-емес есімде, егин егиўге суў болмады. Ел аш-әптада болды, алағат заман басланды. Сол заманның бир жылы «атшоқай, қызыл тары жылы» болып атанды. Адамлар егин егиўге атызларға, жапларға тамшы суў келмей, қыс азықсыз қалды. Қыс қатты келди. Қолларына бел, кетпен алып көлдеги жекеннің тамырын (атшоқайын) қазып алып жей бастады. Атшоқай жап сақлады. Көклемде көгерип шыққан жоңышқаның көгин, хәм жазда қумға көгеретуғын «қызыл тары» деп аталатуғын жабайы шөптин дәнлерин алып қайнатып ишти.

Мениң анам таң азаннан үйден шығып кетип, еспе қумның ишинен кешке дейин жүрип, жабайы өсимликтің дәни—бир желпим «қызыл тары», әкелип қуўырып, оны дигирманға тартып, ун қылды. Қып-қызыл ун, жеп көрсек аўызымызда қум шайнағандай, тис арасында ысылдайды. Басқа, ылажың жоқ, оның менен де бир күнди өткердик. Гейбир ўақытлары Арал теңизинен балық келеди. Адамлар балықтың уўылдырығын да ун қылып тартып тамақ қылды. Балықтың уўылдырығында

кеуіп кеткеннен кейін жеуге болмайды екен. Жазы менен мийнет етип егип алған тарысы барлар, ол тарының кепегине дейін тазаламастан қуырып дигирманға тартып, ун етип «басалай» тақан етип алды. Сол басалай унды шалып писирип суйық жарма етип, балаларына қуйып беріп, үнем қылып жан сақлады.

Бир сапары басалай тартып атырған дигирманханаға барып бир неше балалар қатарласып турдық. Дигирман тартып атырған қаял ҳәр қайсымыздың ауызымызға басалайдың унынан қолы менен қысымлап салды. Балалар сол аузына қуйған бир қысым ун менен басалай жарма пискенше жүрек жалғайды. Басқа илаж жоқ еди. Бәхәрде қауын егемиз деп пәлlege алып кептирип қойған қауын шопақларды келиге унтап, тақан қылып, кепкен пәллени майдалап туұрап, қазанға қайнатып, тухымының түйілген тақанын қайнап турған пәлленің үстине қауын шопақты суўға езип шолпыдан өткерип сүзип асқатық етип қатқан ұақта, пәлленің қарасы мәшабадай болып көринеди, оған қатқан қауын тухымының тақанын шойын қазанға қуйғанда машабаға сүт қатқандай болып көрингенине қатты қуғанатуғын едик. Оның дәми анық машабаға усамады. Қауынның пәллесиниң дәмсиз суйық асы тамаққа маза бермеді.

Сол жылы елде уры қарақшылар да көбейип кетти. Мениң анам бир қысыр ешкиниң сүтин сауып, кишкене қабақты ешкиниң териси менен қаплап еки кеседей сүтке бир кеседей суў қосып, қатық қылып уйтып маған беретугын еди.

Бәхәр айында басқа балалар менен менде ешкимди көклетіу ушын басқа ешкилерге қосып бағып жүр едим, ойынға қызып кетип, бағып жүрген ешким ядымнан шығып кетипти. Урылар бизлерди аңлып жүр екен. Басқа балалардың ешкилери менен бирге мениң бағып жүрген жалғыз ешкимди де гөне тамлардың тасасы менен келип

урылар урлап кетипти. Ешкимнен айырылып үйге қайттым. Бираздан кейін уры табылды. Аўылдағы ер адамлары урылардың изин қуўалап барып урланған ешкилерди екінши аўылдан таўып келди. Мениң жалғыз ешкимди урлап ғана қоймай, урылар басқа аўылдың ешкилерин де урлаған екен. Изшилер из қуўалап барып урыны да, ешкилердиде үйинен таўыпты. Бирақ бизиң аўылдың ешкилериниң екеўин сойып үлгерген екен. Ал мениң бахтыма мениң «бүйен емшек» жалғыз ешким еле аман екен. Сондағы мениң қуўанғанымды айтбайсызба...

Урылар да ащ адамлар екен. Ащ адамлардан ҳақы өнеме? Ешкиси сойылған адамлар урылардан ҳеш нәрсе де өндире алмады. Енди жалғыз ешкимди далаға шығармай от-шөпти өзим әкелип беретуғын болдым. Сонда да урылардың ешки урлаў нийетинде аўылға келип кетип жүргенлери түнлерде ийтлердиң шабаланып үргенлеринен билинип туратуғын еди.

Тырыспай жылы. Аш-эптадалықта жасап атырған пухара халыққа түрли бәле-бәтер табылып турды. Адамлар ашлықтың салдарынан ҳәр түрли шөплердиң түбирин, жапырағын, өзин жейберди. Бул олардың ишин аўыртып, ишин тырыстырып гейбиреўлерин төсекке тартқызып жатқызды. Ҳәр аўылдан ҳәркүни бир еки өли шықты. Өли шығып, уўлап-шуўлап атырған үйлердиң алдына бизлер бир топ балалар болып не болды екен деп жуўырысып барып турдық. Соңын-ала балаларда ойнамайтуғын болды. Әдетте шабаланып үретуғын ийтлердиң де сести азайды. Тек бирең-сараң бала түндепүнде ғана ойнайтуғын болдық. Гейбир күнлери мениң бармақларым уйығандай болып, аўырып шыдатпайтуғын еди. Бир күни мен апама:

— Апа, қолым уйып баратыр,— дегенимде, апам мени тырыспайдан аўырды ма екен деп қолымды услап көрди. Мен анамның бетине қарап едим, бети сурланып,

көзіннен жас сорғалап қоя берді. Мен апама қолымның ұйығанын неге айттым—деп ойланып, қысынып қалдым. Ұйыған қолым тез өз қәддіне келип тәуір болып кетті.

— Апа, тек ұйып гана аұырғандай еді. Енди жазылып кетті дедім.

Бизің аұылдың қасына бир көшпели қазақлар көшин келди. Олар бул жерде көп отырған жоқ тез күнде көшип кетти. Неге тез көшип кеткенин кейин билдик. Тырысбай аұырыұы сол жердеги үйлерден басланған екен.

Бир жарлы, баласы жоқ, тек ҳаялы менен бир түйе-си бар адам тырыспайдан аұырды. Азаннан кешке дейин, ишим-ишим—деп ишин услап аяқ-қоллары бүрисиин, бақырып буралып жатты. Бизлерде көп бала болып ол үйдің дөгерегини айланып жүрдик. Кешке жақың ол адам өлди, ал қоңсылары ол үйди таслап қашып тез көшип кетти. Ал күйеұи өлген ҳаял еки-үш күнге дейин бир өзи жоқлаұ айтып жылап үйинде отырды. Ал соңынан ол ҳаялдың күни не кешти, ҳалы не болды мениң есимде жоқ.

Ақ қапшық жылы. Ел елаттағы ашлық узаққа созылды. Отырған адамлар жазлаұ-қыслаұын таслап дәрьяның өрине қарай көшти. Көпшилиги бул елге қайтып келермиз-аұ деген үмит пенен «Көше-көштен эрман қалмады. Көрпе арқалап белде дәрман қалмады, Абад болсаң айланарман Кегейли»,—деп Кегейли арнасынан дәрьяның өрине қарай тартты. Көшпей елде қалғанлар, көшип кеткенлердің үй-ылашықларының ағашларын алып отын қылды, тереклерин, ағаш-эсбапларын ешеклерге артып Шымбайдың қаласына апарып отын орнына сатты. Оның пулына базардан онсери, қырқағары дән әкелип, бала-шағаларына аұқат етти. Гейбир жуқналы адамлар, ата-анасы ашлықтан өлген жас бала ямаса қызларды арбаға салып, қалаға апарып сатып турды.

Дәрьяның әр бетиндеги (жоқары) халықлар қыз сатып алыу үшін арбалы, кемелі келді. Жас-өспірім қыз-балалар қалаға толып кетті, қызғын сауда басланды. Жас қызларды тек ғана дәнге алмастырды. Ел-елат тумлытұсқа көшти, кими Мойнаққа, кими дәрьяны өрлеп жетелесип кетті. Халық үлкен бұлғишиликке ушырады.

Хәр ауйлда үш-төрт ғана үй қалды. Бизлер базар күшлери базарға отын алып кеткенлердің жолын күтеміз. Өйткени базарға кеткенлер денгене қылып бөлісіу үшін, базардан өгиздің қарынын алып қайтады. Бизлер менен ауйлда тек кемпир-ғаррылар ғана қалған еді. Олар да:—«менің бүгін ийегім қышып тұр, базаршылар базардан семіз өгиздің қарнын алып келетуғын шығар»—деп қуу жыңласып отыратуғын еді.

Ел-елат жетелесип көшкеннен кейін, елдің сәни кетіп, ауйлдағы гөне тамларға байыулылар уя басты. Той-тамаша, ғаңғыр-гүңгір ойын-сауық, тамаша-күлкі жоқ. Ауйл меңиреу далаға айналды.

Бир күшлери «Шымбайда Асқар бай менен Халмурат байлар Россиядан ақ қапшық пенен ун әкелдіріп, пахта алыу үшін несийеге беріп атыр, хәм ашырқаған әпенделерге арпадан жарма писирип беріп атыр» деген хабарды қалаға кеткен базаршылар тауып келді. Асқарбайдың ашларға үлестирген ардап жармасы бираз адамлардың жанын сақлаған, ал биразлары кеуіп исип өліпте кетті. Аш адамларға ардап жетпеген жагдайда Асқарбай суйық жарманың ишине, Кегейли арнасының ылай сууынан қосып араластырып қуйып беріп тұр екен—деп айтып келиушилерде болды. Сол күшлери халық арасында Асқарбай хаққында айтылып жүрген қосықтан:

Асқарбайлар алып келді қапшықты,
Хәрким тапқан малын сатып жең шықты,

Жармасынан ылай суулар көп шықты,
Шықпас жанға себеп болған Асқарбай!—

деген қатарлар ғана мениң есімде қалған екен...

Мәрдиқар жылы. Әмиұдәрьяның суы тасып, қонысына қайтып келген елдің биразының қой-ешкилері қозылап, ағарғанға аз-кем тойынып адамлардың денесіне жаңа қан жууыра басып еді, бұрынғы бахытсызлыққа және бір бахытсызлық қосылды. «Ақпатшадан бұйрық болыпты. Болып атырған ұрысқа мәрдиқар бересіз» деген хабар елге дүрс ете қалды. «Жеті үйге бір адамнан. Ақша тапқан ақша береді. Ақша таба алмағандар өзлери барады»—деп ақсақал, болыстар ауылма-ауыл айтып жүр. Бұл салықтан, мәрдиқарға кететұғын адамға ақша жыйнап бериуден жетім де, жесірде құтылған жоқ. Бір ақсақалдың аттың үстінде ширенип тұрып халыққа әмир етип сөйлегені, сонда мәрдиқар адамларға ақша табалмай мениң анамның да мунайып тұрганы еле есімде...

Арадан аз уақыт өтпей-ақ, жаз айларының екінші ярымы болса керек, «Шымбай оязын өлтирипти» деген хабар таралды. Оған биреулер қуғанды. Биреулер қорқысты. Сол хабардың ертеңіне-ақ ауылдың ортасындағы жолға топарластырып мал айдаған адамлар лық толды. Шымбайдың этиралындағы елдер, қала халқы өз-өзінен басқы тауып қаша басылаған екен. Шымбай уезді өлген жыллардан басылап-ақ заман алай-түлей болды. Өзі ашаршылыққа ұшыраған халық, оның үстіне жаугершилик заман басылып, «жығылғанға жудырық» болды.

Қыс айлары түркмен феодал баспашылары келип елді талады. «Хожелиге келипти, Қоңыратке келипти»—деген хабарлар ел ішіне жайылып кетті. Кемпір-ғары жағасын ұсылап «кәлийма шадатын» қайтарып, жыла-сып жағаларын ұсылады.

«Шымбай қамал боладымыс» деген хабар таралып, Шымбайға көшпін келдік. Кейін «Шыбай қамал болмайды екен» деген хабар шығып, тағы қоюсет тауып, тағы аұылға көштік. Үйдегі сандық, қаршындарды жерге көмдік. Көп узатпай ашып алдық, және көмдік, бұл бір неше рет қайталанды. Бирақ еле келген жау жоқ. Бір күні аұылға таныс емес бір адам келип еді, ел-елағоннан қорқып, малларын жасырып байлап, қораға тығып, төлеге қамады. Гейбиреулер тауықтарының бәрін сойып таслапты. Жау келеді деп адамлардың ишкен асы бойына тармады.

Бизнің аұыл Шымбайдың арқасында «Жалпақ шек» деген жерде мекен ететугын еді. Жауын-шашынлы күндері Шымбай тәрәптегі жанған оттың жалыны көрінді. Хәмме далаға шығып бір-биримізге көрсетіп тұрдық. Ярым ақшам уақытта Шымбайдан қашқан қашқыншыларға аұылдың иші толып кетті. Үйлерге қонақ сыймады.

«Енді жау келегояма», «Зайыр» деген жерде қамал болады екен»—деп хәмме сол «Зайырға» қарай ығылды. Мен ол уақта 8—9 жасар бала едим, «Баспашылар ұл баланы өлтиреді екен»—деген хабар бар еді. Мен де Өтенияз ағамның атына миңгесіп кеткенім, кетіп баратырғанда аттың үстінде аяғымның қатты тоңғаны еле есімде. Хаял—бала-шағалар аұылда қалды. Тек ер адамлар ғана атлы қашты. Бизлер ояқ-буяғы 20—30 атлы болдық. Бизлердің ортамызда бір ғана берзанка мылтық бар. Ол да бизнің ағамның Искендер жонашы дегеннен сатып алған мылтығы екен. Искендер жонашы нөкер болып хызмет атқарады екен, оның белінде оқтың қатары бар. Ол қатарда бес атардың, үш атардың, берзанканың (патронлары) қыстырылған. Абай саясат етіу үшін қолына түскен оқты қатарға (патронтожға) хәр түрлі пісенлерден, гильзаларды қыстыра берген екен.

Бизлер бір неше атлы болып Құсқананың тауының батыс арқасында Тәжимурат болыс дегеннің үйінде қонақ болдық. Тәжимурат болыстың үлкен гүлгиралы пеш құрған жайының иши адамларға лыққа толды... Маған отырыуға орын тийіспей, есік бетте гүлгирала пештің қууысында түргелип тұрдым. Қисеме қолымды суқсам сууық ет қолыма тийеди оны менің анам, жолда жер деген ой менен қисеме тыққан екен. Қорыққанымнан хәм тоңғанымнан ол гөшти жеу есиме де келмепти.

Азаңда атланып «Зайырға» жол тарттық. Кетип баратырсақ алдымыздаң биреу шығып:—«Зайырда от алыспа болып атыр», «қамал еңди Қара қум ийшанның мешитінде болады екен»—деди. Хәмме аттың басын Қара қум ийшанның мешитине қарай бура берип еди, және биреу:

— Шымбайдағы Көкленди оралскүйлер қууыпты,— деген хабар айтты.

Хәмме Шымбайға қарай кейип қайтты.

Турым көпирдің арқасындағы Кепе ауылында Әдил кепе деген менің дайым бар еди. Өтенияз ағам мени жолда (хәзирги «1-Май» малшаруашылық совхозының жайласқан жерінде)—анау дайыңның үйи, үйине бара ғой»—деп мени аттан түсирип кетти. Мен ауылдағы көп ийтлерден қорқа-қорқа дайымның үйине келдим. Дайы кемпирим күлшеге май жағып берди. Кейип өз анамның қасына келип қууыстым...

Көклен Шымбайды алғанда барлығы болып Шымбайда 53 адам өлген екен. Сол 53 адамның бири болып атақлы Қәуендер бала деген қыссахан да қазаланған екен. Жаугершиликтің нәтийжесинен хәр күн сайын Шымбайда жүдә қәуетерли күнлер басланды. Базар күнлери базаршылардың бәри жаугершилик тууралы хабарды тыңлайды.

Бир күни Шымбайда ойын ойнап жүр едим. «Орал-

скийлер баспашылардың басын шауып әкеліпти!»— деген хабар гүу ете қалды. Адамлар ығылған жаққа барсам еки-үш оралский узын сырыққа адамның басын қыстырыпты. Жийрен сақаллы бир дәпең оральски сырықты ийинине салып киятыр. Сырықтағы бастың үстине епелек қар жауып тур. Бас қыстырылған сырықты көтерип киятырған оральск көшедеги үймелескен адамларға қарамастан, тығылыстағы аламанның арасын бузып сырықты жоқары көтерип өте берди. Сол уақытта сырықтағы кесилген басты күтә анықлап көрдим. Көреримди көрсем де, барарымды барсам да қайтыуым тез болды. Қатты қорқып кетип үйге келдим. Хешкимге айтпастан келдим-де, жатып қалдым. Түни менен уйықлай алмай, қаулығып шықтым. Түни менен көзимнің алдында адамның геллеси есиктен думалап келе берди... Жаўгершилик замандағы адамлардың бундай жабайылық ислери елеге дейин көз алдымда елеслейди.

Сол жылдың қыс айында қала ақсақалының жайы деп аталатуғын жайдың алдында қылыш асынып, астына гүрси қойған, еки адам отыр.

Оның биреуинин басында сары шөгирме, ийинине көк мауыты шекпен жапқан, жуқа жүзли адам. Бул Ханмақсым екен). Хәмме қол қаусырып Ханмақсымға:

— Мақсым аға, ел журт парахатшылықпа!—деп сорап отыр...

— Қа, ел журт парахатшылық!—деп сорауына жууап берип отыр. Жыйылған көпшилик умтылып сөз тыңлап тур. Ал жаңағы жердеги еки адамның биреуиннің аузы басы сақал-мурттан көрннбейди. Ол жийрен сақаллы оральский екен. Ол қақланған, жуқа қылып паршалаған, жабайы шошқаның етин тислеп тартып жеп отыр. Бул оральскиннің доңыз гөшин жегешин адамлар қызық көрип, кими жеркенип, өз-ара сыбырласып атыр. Ол оральск жыйылған көпшиликке қарап:

— Менің доңыз гөшин жеп отырғанымды көрдіңіз бе!—деп көпшиликке қарап дегішіп ыржақлап күліп қояды. Мен де көпшиликтің арасы менен жүріп, адамлардың арасынан басымды шығарып қарап оны көріп турдым. Ол оральскийдің Хан мақсымның қасында отырғанына қарағанда командир болыуға тийіс, ал оның көшеге шығып қатып қалған шошқаның гөшин тартқышлап отыруы офицерге усамайды, оның хәрекет келбетінде мәденият дегеннің белгиси жоқ, урыста жеңилип қашқан тәртіпсиз армияның тәртіпсиз солдатына усап тур.

Сол жыллары жаз айларының басларында Құсқана тауына жақын жерге арбалы отынға бардық. Чимбай беттен 11—12 төрт дигиршикли орыс арбасы дизилип киятыр. Оның алдында алдына мылтығып кесе өңгеріп, бір жас оральски офицери атлы киятыр. Мен жууырып барып арбаларға қарасам, арбаның кейнінде салтылданган етик кийген көп аяқлар көринди. Хәр арбада 3—4 адамнан бар. Булар урыста атыспада өлген оралскилер екен. Оларды жерлеуі ушын Зайырға апаратырған екен. Менің қасымдағы ағам оральске жигитке (офицерге):— Эй тамыр, парахатшылық па?—деп еди,:—Парахатшылық!—деп жууап берди. Булар күтә узақ жерден киятырған шығар деп нәмледим, өйткени арбаға жеккен атлары жүдә сабылып қалған, аяқтарын зорға басып, ақ көбик болып киятыр.

Сол жылы бір күнлери Чимбайға арбалы киятырсақ, жолдың шетінде, үстінде жүдә тозған, жыртылған, әскерий кийімлер кийген, жүдә шаршап болдырған, он-онбеслеген адам жумыс ислеп жүрипти. Олардың үстнен биреуі мәтибийлик етип ширенип тур. Олардың қатты болдырғаны сонша, олар бүгилип, ийилип, жолдан өткен жолаушы, базаршыларға зордан қарайды.

— Мыналар, қолға түскен болшойлар. Буларға Халмуратбай шеңгел шаптырып атыр. Түрлі аўыр жумыстар ислетипатыр!— деген сөзди қулағым шаулып кетти. Мен ол гезде бул сөзлердиң парқына түсингеним жоқ... Тек ғана булар қолға түүскен болшайбек, балшойлар, Халмурат бай»... деген сөзлер есимде қалыпты. Бир австриялы офицерди Халмурат бай жүгерисин шымшықтан дурыслап қорый алмағаны ушын жаланашлап шеңгел менен урып өлтирипти.

Шымбайдың қаласы түрлі кийимдеги әскерлерге толып кетти. Отын базары деген кең майданда атлы әскерлер әскерий машқы (манежные езди) ойнайды, атлы әскерлердиң командир атың үстинде турып ири дауыспенен команда береді. Атлы эскадронның солдатлары басына кийген жүни өсик папақлары селкилдесип гейде атын жорттырып, гейде шабатынын шаптырып бириниң изинен бири дизилисип кең майданды айланады. Солдатлардың ишинде әскерий машқы питкеннен кейин, өзиниң өнерин көпке көрсетиўшилерде табылады. Олар жекке майданды айланып шаўып, аттың жалы менен аттың еринин басын услап, шаўып баратырған атқа бир минип, бир түсип, жерге аяғын тийгизип, аттың үстине шаққанлықпенен минеди. Мине бул көринислер, балаларға күтә қызық көринетуғын еди. Биз отырған шарбақта суўы ада болмайтуғын тас қуйы бар еди. Сол қудықтан азаннан кешке дейин солдатлар рет бенен келип атларын суўға рады. Атлы әскерлердиң изи ада болмайды, оның көпшилиги мениң есимде жоқ. Жас үлкенлердиң өз-ара сөйлескендеги сөзлеринен есимде қалғаны мыналар:

— Қоңыраттан Бала бийдиң әскерлери келипти. Заһырдан келген оральскийлер ҳәм большевиклер биригип түркмен баспашыларына қарсы урысуўға таярланып атырған қусайды...

Шымбайдың хәкими өзгерип турды, ең ақырында қаланы кимлер бийлегени белгисіз болды. Бирақ ел журттың аўзында Асқарбай қаланы бийлеп атыр деген сөз есимде қалған екен.

Бала бийдің әскерлери Халмурат байдың жайына түсипти, оның ишинде қоныратлы Өтеш батырдың иниси Қаражанда бар дейди. Қаражан, Өтеш батырда батыр екен деген сөзлер көпке тарады.

Егер умытпасам, оральскийлер Шымбай ұезиниң жайында, большевик партизанлар Мамыт сабыншы дегенин (хәзирги почтаның алды). Бала бийдің әскерлери қала ақсақалының жайында (хәзирги Кегейли арнасының паялылығының қасына) жайласқан еди.

Бир күни, түнде Бала бий әскерлери менен оральскийлер большевик партизанларды қамауға алып, қолларын артына байлап апарып қала ақсақалының жайына қамап, жийрен сақаллы оральскийлер есиқтиң алдында қылышларын бир-бирине қайрап «Бизин күшимизди көрдин бе?» дегендей қылышларының сестин шығарып турады. Буған қала халықлары ҳайран болып қарасады.

Екинши ақшамы Нөкистен жәрдемге киятырған партизанларды Бала бий әскерлери менен оральскийлердин әскерлери Тазғара деген жерде қалың жүүериниң ишинде тасалап келип аңлаўсызда қамашалап қырып салады.

Шымбайдағы қала ақсақалының жайында қамаўда жатқан партизанлардың басшыларын ҳәр күни түнде Шымбайдың сыртына шығарып атып турған мылтық даўысы еситилип турды. Большевик солдатлардың атылмай қалғанларын Халмуратбайға қул қылып жумсаўға берип жиберди.

Бир күни большевик партизанлары ишинен жан сақлаў ушын қашып кеткен Байзақ хәм Аманқул дегенлерди услап қолларын арқасына байлап алып келип қаланың иши менен айдап алып өтти. Аманқулдың тобығына

оқ тийген екен, оны атқа өңгеріп апарды. Базар күні еді, адамлар топарласып булардың ізине ерди.

Байзақ пенен Аманқұлды Шымбайдың арқасына қолларын арқасына байлап айдап алып барды. Балабидің әскерлерінен Матжан қанхор деген қынабынан қылышын шығарып буларды қылыш бенен шабар алдында Байзақ:

— Мәтжан аға! Астыма мишип жүрген қара атымды берейин, еки тапап жеримди берейин, қарындасымды берейин, өлтирме аға,—деп жалынды. Мәтжан қанхор оның сөзіне құлақ асқан жоқ, қылыш пенен шауып таслады.

Аманқұлды қылышлауға нәубет жеткенде Аманқұл хеш индемеди, екеуінде Мәтжан қанхор қылышлап өлтирди. Мен бул ұақыяларды көзим менен анық көре алмадым, өйткени көп аламанның ортасында бойым жетип толық көре алмадым. Бул ұақыяны көзи менен көргенлердің аұзында бул ертек болып сөйленди. Адамлар бир-биреуин неге өлтиреди екен?—деген балалық фантазия көз алдымнан елеслеп өтип турды. Бир күни бир 7—8 жасар рус баласы ойнап ақ терекке өрмелеп жоқарыға шықан екен, төменде үш-төрт бала ағаштың басындағы баланы «мынау большевиктиң баласы»—деп кесеклеп тур екен. Балабий әскерлері менен оральскийлер большевик деген сөзди «жаман» деп үгітлеп үлгерген екен.

Сол баланың тәғдири маған күтә аянышлы көрінди. Ол баланың атасы душпан қолынан қаза тапқан екен. Ал соңғы жылары халық аұзындағы ертеги сөзге қарағанда Матжан қанхор халық қарғысына ушырап мақау кесел болып өлипти дейди. Матжан қанхордың Наурыз деген хаялы 1935-жыллары Хожели районының үшінши аұылында бар еди,—деп журт сөз қылып жүрди.

Қәуендер бала. Қарақалпақстанда қыссаханлықтың көркем өнерин жоқары басқышқа көтерген Қәуендер бала Хожанияз улы, (1895—1917) шайыр Қазы Мәуликтың қосықлары менен «Шығыс романлары» болған ашық-лық дәстанларын той-тамашаларда оқып беріп, көпшиликтің «құлақ құршын қандырған», хош қауазлы көркем өнер ийесі, атақлы қыссахан болған еді.

Мен жас гезімде, есімди билер-билмес дәуірімде Шымбай қаласында Қәуендер баланы бир-еки рет ғана көрдім. Бир көзи қысық, қийтар, бийдай реңли, қаралау, жылтыр бетли, хош хұрейден келген келбетли жигит

1917-жылы бизлер қыстың күни «баспашылар келеди» деген қауасат пенен «Жалпақ шек» теги ауылымызға қашып келген едик. Сол күни түнде азмаз жапалақ қар жауды, иңир болмай-ақ Шымбай беттен хәр жер хәр жерден қызарып жанған өрт көринди, арадан еки үш саат өтиуден-ақ Шымбайдан келген қашқыншылар ауылға толып кетти.

Сол күни Шымбайдың ишинде көше алмай қалған пухара халықлар Хажы ийшанның мешитине тығылған. Мешит шөпкерден салынған жуқа екен, мылтықтың оғы мешиттің ишине өткен. Қәуендер «мендей камбағал адамға баспашылар не қылар дейсең?»—деп Шымбайдың күн Шығыс жағында Тахтакөпирге кететуғын жолдың шетинде өзиниң қыйсайған жамап үйинде отыра берипти. Үйиниң төринде «атам заманнан қалған» атылмайтуғын гөне шүришнели қара мылтық асыұлы тұр екен.

Баспашылар Қәуендердің үйине кирип келгенде төрде асыұлы тұрған қара мылтыққа көзи түсіп кетип, бул мени атыуға тайынланып отырған адам екен деп сол жерде Қәуендерди атып таслаған.

Сол күни Шымбайдың қаласында баспашылар оғы-

нан 53 адам қаза тапқан, сол елің үш адамның бири Қәуендер екен. Бул легенданы мен жас үлкен адамлардан сол ұақытлары еситкен едим.

Қәуендер күтә хош ҳауаз қыссахан болған. Оның қысса оқыған хош ҳауазын тыңлаған қыз-келиншеклер ийинине суў қабақларын арқалап суўға баратырғанда хәммеси даўыс қосып мынадай қосық қатарларын «Қызлар» намасына салы айтқан:

Ғауаша паядан пая боларма,
Басыңа теллегиң сая боларма?
Қашлары қыйылған Қәуендер бала,
Душпанлар оғынан зая боларма?...

Қәуендер бирнеше қыссахан шәкиртлерде таярлаған.

Арадан жыллар өткеннен кейин Қәуендердің шәкиртлери бир арба дегги болып, Ахунбаба әулийесине жақын жердеги дузға түсиўге княтырып бизиң аўылға түсленип кетти.

Шаңқай түс ұақты. Аўылдың шаңлағында аўылдың қойлары үйирлип жатыр. Қәуендердің шәкиртлеринен Балтабай менен Қурбанбай деген қыссаханлар даўыс қосып «Ғәрип ашық» қыссасын оқый баслады. Қыссаханлардың даўысы аўыл балаларына жаңалық болып көринди, хәмме тыңлаўға қызыктық, бирақ ұақыт болып қалып қойлар да орынларынан турып өре баслады. Көн балалар болып қойларды өрниске апарыўымыз керек еди, бизлер жуўырысып, қойларды шаңлаққа үйирип, босағада турып қыссаханаларды тыңлағымыз келеди. Өрин кеткен қойлар үйиргенге турама, бизлер қыссаны тыңлаўды қойып, қойларды өрниске айдап кеттик. Бизлердің изимизге бурылып қыссаханларды тыңлағымыз келе берди, бирақ кем-кем узақлап кеткеннен кейин ар-

тымызға бурылганды да қойдық. Сондағы қиссаханлардың дауысы еле құлағымнан кеткен жоқ.

Қәуендердің ең талантлы шәкиртлерінің бири Раматулла Рзаев еді. Оның менен мен 1924-жылы комсомолға бир жыйналыста өтип едим. Ол меннен 4—5 жас үлкен еді. 1929-жыллары Раматулла Кегейли районында ақша бөлминнің баслығы болып ислеп турғанда Избан деген баспашы оны атып өлтирген. Избан баспашының қолында қаза тапқан талантлы қиссахан Раматулла Рзаевқа салынған естелик жақын күнлерге дейін Кегейлиде бар еді. Оның орны ҳазирги Нәкистен барған пассажир автобуслар тоқтайтуғын жер еді. Ол естеликтен мен 1960-жыллары Кегейлиге барғанымда көрген едим. Ҳәзир ол естелик орнында көринбейди.

Жесир қатын, жетим ул. Жасым өнтөртке келгеннен кейин қандайда бир талап ислеу талұасы оянды қалға «снсери бел» алып қазыу қазып, жер аударыу төгин төгийу, егин егийу керекпе, яки оқыу сқып, билим алыу керек пе, мине усы ойлар мениң көз алдыман елеслеп өтти. 1920-жыллары Шымбайдың арқа тәрепи Кегейли арнасының аяғы суудан қалды аұыр қазыу басланды. Бунда жесир қатын, жетим улдың көрген күни қыйын болды. Әкемнен қалған жерди егип тухым шаштырыу ушын жерге суу әкелип, сууғарыу ушын жап қазыу керек, ямаса жап қазыуға қазыушы берну керек. Бул жағдай мени, мениң анамды қатты ойландырды. Биизң бул аұыр жағдайға түскенимизге реҳими келген аталас Мәмбетнияз деген атам, «Балам қапа болып мундайма, мениң изиме ер, артыма мингес, қазыудағы еки үйдин шегин бир өзим аламан» деп алдына үлкен белди өңгерип, мени артына мингестирип еки-үш зағараны белбеуине орап, белбеуин белине бууып қазыуға қарай жол тарттық. Қазыудың басына да бардық.

Қазыұдың басы быған-жыған адам. Мураплар хәмі оның жалпылдақлары жалақлап, қолына узып сырықты алып тың жерден жап қазыұ ушын қазыұшыларға сырық пенен жерди (шекти) өлшеп берип жүр екен. Мурап бизлерге қарап турып, «жас бала қазыұшының есабына өтпейди» деп сөйлеп аузын жыймастан бұрын-ақ оған менің атам:

— Мен еки адамның шегин аламан,—деп қатты дауыс бенен жекиринди. Шынында Мәмбетнияз атам бир өзи бир қазан жарма ишетуғын, бақырғанда дауысы үш шақырымға жететуғын қатты қарыұлы адам еди. Еки адамның шегин журттан бұрын болып песин ұақта атқа мингесип үйге қайтып келдик. Менің қазыұ басындағы кәсібим шөпшек терип, от жағып, қара дүмшени қайнатыұ. «Екеұимиз бир қос болып» алып әкелген зағараны чай менен жеймиз.

Қазыұға бирнеше күн қатнағаннан кейин қзаыұ тамам болмай-ақ Қусхана тауы беттен Әмиұдәрьяның тасқын сууы ел-елатты басып кетти. Қазған жабымыз суұдың астында қалды. Ауыл, ел үйлерин жығып арбалы пияда арқаланып Кегейли арнасының рашына бийик-бийик төбелердин басына қонып жап сақлады. Бул жыл «суұ алма», яки «басыұ» жылы деп аталды. Ел-елат бәхәрдин келиұни күтти. Халық суұ алмадан бир жағынан қыйналса, бир жағынан қуұанды, өйткени суұ кейин шегинип боз жерлерге суұ ашылады, оған егин жақсы итеди. Суұ алма жылы суұ менен бирге балықта бирге келди, халық қысы менен балық аулап тойынды.

Елдин күткен бәхәри де келип жетти. Суұ кейин шегинди, боз жерлер суұға қанып, егиске қолайлы ырқылдақ жер болды.

Ашаршылық жыллары арнаның, дәрьяның өрине көшип кеткен, адамлар қайтып келип «мынау менің атабабамның жери еди» деп тайын жерге таласып дау-

жәнжеллер басланды. Бунда қос өгізгә барлар, дәй егісгә тухымы моллар озды.

Бизлерде қолдан келгенше ата-бабадан қалған жерлерди тауып, жерди аударып қыйы бар жерлерди сүрмей-ақ ағаш тырма менен тырмалап, «қапта қалғанша, тапта қалсын» деп тухым шаша басладық. Жер сонша көп болсада бизиң жеримизге зорлық қылыўшылар ҳәм табылды. Сол дәўирде мениң ядымнан умытылмас мынадай бир эпизод қалды. Аты ядымда жоқ, бир аш көз аўқатлы адам бизиң жерге келди де гүнжини септи де кетип қалды. Бизлердиң соншелли қылған қарсылығымызды тыңламады, бизлердиң оған күш-қуўатымыз жетпеди.

Айтым атам маған:

— Жүгир балам, үйдеги тухымға қойған буршақты алып кел—деди. Мен де жуўырып барып энсеридеи көбирек буршақты алып келдим. Бизин жеримизге зорлық қылып сепкен гүнжисиниң үстине буршақ септик. гүнжи жаңа көгерип шығып өсе баслаўдан бизлердин еккен буршағымыз да көгерип гүнжиниң басына өрмелеп, гүнжиниң «алқымынан буўды». Бизлер буршақтап эним алдық, ал гүнжи еккен бай ҳеш пәрсе ала алмай бизлерге еткен зорлығынан пәнт жеди. Усылай етип «Жесир қатын, жетим ул болып» аўылда күн кеширдик. Аўыллық мектепке қатнап оқып, хат танып сауатлы бола алмадым. Мектеп бир жылы ашылса, бир жылы жабылып қалып жүрди.

Ана ғамхорлығы. 1913-жылы әкем өлип, «жесир қатын, жетим ул» болып қалдық, мен ол гезде бес жасар едим. Сол бес жасарымда еле есимде, бир сапары анамның изине ерип әкемниң қәбирине бардым. Әкем «Шахаман» деген мөканның алды «Ахун баба» деген жерге қойылған еди. Қәбирдин басында дизеден жоқарырақ жиңишке ағаш қағылған екен. Анам жиңишке ақ шүбе-

ректі ағашқа орап, көзине жас алып жылады. Бізлер қабірден кете бергенде-ақ шүберекті шамал ушырып кетті.

Ауылдың жас үлкенлери ойласып, мениң анамды ортаға алып: «Жас балаң менен қайда барасаң, қайнине басынды таң, егин егиуге көмек берермиз»—деп Шымбайдағы жууазшы Өтенияз ағама хаял үстине анамның некесін қыйды. Мениң анамда бұған көнген еді, бұл қаққында жоқарыда сөз қылған едим. Сол бес жасар күнімде оннан кейінде мениң ядымда мынадай елеслер қалған екен.

Мен жас балалар менен ойнап жүргенім де ойнап атырған балалардың бiреуі:—Мына баланың әкесі өліп қалды, әкесі жоқ!—депті. Мен оған:

— Сен әкенді белиңе байлап жүрсеңде сенің әкеңде өледі!—деген екенмен, мениң сөзімді еситкен бiреу мениң сөзімді басқаларға сөйлеп беріп күлісін атыр екен. Үйімізде әкеміз қалған бүйен емшек қара ешкі бар еді, ол гезде ел ашаршылық еді. Ешкіміз қысыр қалып қысы менен аз-маз сүт берді. Мениң анам сол азғантай сүтті, кішкене ауыз қабаққа уйытып, қатық уйытқан ауыз қабақты қыста тоңып қалмасын деп гөне шөгирмениң тысына қаплап қойды. Сол уйытқан қатығын беріп қысы менен мени асырады. Бүйен емшек ешкінің сүтін пісіргенде қазанның түбіне қатқан қаспақты қазан қырған балық қырғыштың үстине салып маған берді.

Сол ашылық, эптадашылық жыллары шийкі тарыны қазанға қууырып дигирманға тартатуғын дәстүр болды. Бұл унға «басалай» деп ат берді, сол басалай унды сууға қайнатып балаларына беріп жан сақлайды... «Басалайды басып иш, құрсағыңды қысып иш»—деген нақыл соннан қалған шығар деймен.

Басалай унды дигирманға тартып атырған ҳаялдың қасына бирнеше балалар барып турғанымызда, дигирман тартқан қатын бизлердің аұызларымызға бир қысымнан басалай унды бурқыратып салып жибереди. Бизлер аұызларымызды қымып далаға шығамыз.

Гүз айларының бир күни қоңсы аұылдағы қылшақ урыуынан Әдилбай, Медетбай деген байлар мениң анамды кийиз бастырыуға алып кетти. Менде анам менен бирге бардым. Мениң анам сол аұылдың көп қатындарын жыйнап, оларды басқарып кийиз басты. Кийиз бастыуға бир ҳаялдың күши жетпейди, жүнди жайып, оның үстине жыңғылдан тоқылған шолпы менен ыссы суў сеўип, оны жез шийге орап, 7—8 ҳаял билегиниң астына алып думалатып күш жумсайды. Басы бириге баслаған жүнди шийден шығарып, арқан менен шандып, көп қатынлар ыңқылдаған даұыслар шығарып билегиниң күши менен шандыған кийизди ояқ-буяққа думалатады. Олардың билеклери кийиз қыршып қыпқызыл болады. Мениң анам сол ҳаяллардың ортасында саққа жүгинип еки қолының билеги қып-қызыл болып қатынларға:

— Былай басың, былай думалатың, арқанды шешип, тағы ыссы суў себиў керек, енди буның еки жағын шыйырып қол менен қарпыў керек»—деп жүреди. Кийиз басылып болынды. Енди үйге қайтыў керек.

Бир күни қар жаўып қалды, үйге қайтыў қыйын. Мениң аяғым жалаң аяқ, қарды басып жүриўге аяғым тонады. Анам мени сонда аұылға дейин арқалап келди.

Енди аяққа не кийиў керек, қыстың қыраўлы күни аяқ кийим қайғы болды. Бир күни кепе урыуынан Әдил деген дайымның баласы Аймурат деген дайым атлы келип еди, ол мениң аяғымның жалаң аяқ екенин көрип:

— Бизиң үйде бир гөне қоныш бар, соны еплеп, етик тиктирип берейин»—деп мени атқа мингестирип алып

кетти. Менің жалаңаяқ аяғымды тоңып қалмасын деп аяғымды аттың жабыұшың қайрылған жерине тығын орады. Сонша мұхыятлап ораған менен ат жабыұдың бүклеген қуұысынан шамал хуұлеп аяғым тонды.

Менің дайылағымның әкеси Әдил серри деген өткір, тентек адам еді. Ол өзинің тентеклиги арқалы «Серри» деген атаққа ийе болған екен. Әдил атамның баласы Айтмурат дайым гөне қоныштан маған етик тиктирип берді. Менің биринши мәртебе аяғыма етик кийгендеги қуұанышымды көрсеңиз еди!...

1927-жылы Төрткүл педтехникумында оқып жүргенімде, техникум мугаллимлери Әбил Мәжин Примов, Остегов дегенлер Москваға барып келди. Олар бизлерге:

— Москвада Қарақалпақстанлы оқыұшы балаларға Надежда Константиновна Крупская кийимлер берди!— деп студентлер жыйналысында сөйлеп берди. Бизлер қатты қуұандық. Ол гезде бизлердің басларымыз жалаң бас, аяқларымыз жалаң аяқ еді. Аяғымызға ботаника, пұтымызға шалбар, басымызға жыллы шапка, үстимизге гимназистлер формасы, сары илгекли қарашийнел кийдик. Менің есимде қалғаны, аяғыма жылтыр ботинканы кийе бергенімде жас гезимдеги аяғым қарға тоңып жүрген күнлерім көз алдымнан бир-бир елеслеп өтті...

Сөйтип анам менен «жесир қатын жетим ул» болып аұылда күн көре бердик. Ағайин-туұғанлар егин-егіүге жәрдем берип турды.

Бир күни менің дизем исип аяғым аұырды. Ол аұырыұ (ревматизм) аяқтан қолға көшти. Фаррылар балаңның қолына дем салдырыұ керек. Разы ийшанның мешитинң қасында Тансық хожа деген бар, сол дем салса тәұир болады—десип атыр.

Ол гезде 13—14 жасар едим. Мениң анам қолыма бир сары тауық берип Таңсық хожаға барып дем салдырып кел деп жиберди. Мен сары тауықты қолтығыма қысып, елсиз меңиреу дала менен жүрип Таңсық хожанын үйине бардым. Бир хәптедей болып қолыма дем салдырдым.

Анамның айтқанын қылмай, буйырған, жұмысын иелемей алдап кеткенімде анам мениң құлағыма бир шыбық урып еди. Мен қыңырлық қылып жерге құладым. Анам урарында урса да, урған шыбығының тийген жериниң қызарғанын көрип жылаған көз жасының ысы тамшысы құлағыма тамып тур екен... Бир күни ерик писк күшлери Медетбай дегенниң ериги пискити, бағдың ишинде қол тәрези менен ерик өлшеп сатып отыр деген хабар келди. Мен анама пул тауып бер деп қыңырлық қылдым. Жесир қатында қандай пул болсын. Ол анам ағайинлерден сорастырып үш шайы (15 тийин) пул тауып берди. Үш шайыны қолыма қысып пияда Медетбайдың бағына жүрип кетип, түске таман зорға жеттим. Бағқа барсам ишинде қасында бир себет ериги бар, бир бүкир жигит отыр екен. Меннен басқа бағдың ишинде адам жоқ. Мениң үш шайы ақшама шереги кем бир қадақ (300 грамм) ерик өлшеп берди. Ол ерикти, өлшегенде тәрезисниң басына қарай бир ерикти салды, ауыр келди. Бир ерикти салды жеңил келди. Маған 9—10 лаған ерик қолыма тийди. Сатып алған еригимди етегиме салып киятырып бирим-биримлеп жеп қойғанымды билмей қалыппан. Үйге ерик әкелмедин деп, апам урысып кейиген жоқ. Мен тууылғанда бөксемде қал болған екен. Әдил дайым аралбайға бий болсын деп меңиң атымды «Қаллы бий» деп қойған, екен. Елге дейим ауылыма барсам жеңгелерим «бий бала» дейди. Мениң анам ески дәстүр бойынша атымды Айтбай бала дейтуғын еди. Мен узаққа ойшап кеткендеги анам-

ның «Ха бала» деп шақырған дауысы еле құлағымнан кеткен жоқ...

Анамның ертегі. Үйде анам менен екеуіміз болып өмір сүретуғын едик. Мен даладан ойнап келгенімде маған анам тағы да далаға ылағып кетпесін деп ойлайма, ол жағын билмедім, әйтеуір ол маған ертектер айтып беретуғын еді. Сол анамның айтқан ертектөріннен менің усы уақытқа дейін умытпай ядымда қалғаны мына ертек еді.

«Бұрынғы өткен замандарда бір залым патша болын, ол өз патшашылығындағы байы өліп, жесір қалған бір хаялды аұыр жаза беріу үшін хаялдың аяқ қолын байлап қойып, оның көз алдында оның жас баласын шырқыратып отқа өртепти. Баласының шырқыраған дауысын еситип, өз баласының отқа күйіп атырғанын көріп хаял турған жерінде өз-өзінен суу болып, ағып, жоқ болып кетипти...» Ол ертекті айтып болып реҳими келгендей түр билдирип маған қарап қойғаны еле есімде, еле көз алдымда елеслейді.

Бұл ертектің анамада үлкен тәсір еткені еле есімнен шықбапты.

Анам жүрек аұырыудан қатты аұырып өлер алдында қаладан бір қадақтай дәнели кепкен жүзим алдырған еді. Үйге Изимбет тәуіп деген келип, дәри беріудің орнына дәнели кепкен жүзимди көкнарға қосып «хаұа» соққыға¹ езіп менің анама «усы дәрини жей бер»—деді. Бұл дәри емес, ал көкнар менен құрғақ жүзимнің езілген жентиги еді.

Изимбет тәуіп, көкнарын езіп отырып, Хиндстан қара чайын ишти. Ертеңіне кетип қалды. Тәуіп кеткеннен кейін менің анам:

---

¹ Хаұа соққы—тәуіплердің дәри езетуғын темірден исленген кишкене кели-келсабы.

— Кешеги Изимбет тәуиптиң ишкен қара чайының нийсинен терледим, егер сол чайдан бір демлеп ишсем тәуір болар едим деди.

— Мен ол гезде жас едим, анама Ҳиндстан чайын базарға барып сатып әкелгендей менеді пул жоқ-ғой!

— Реҳимсиз тәуип бір демлем чай да берип кетпеді. Анамның қалы күннен-күнге төменлей берді, ол елер алдында меннен көзин айырмады. Мен соңғы жыллары анам есімге түскенде анамның маған айтып берген ертегі оның өзіне күтә тәсір еткен екен-ау деп ойлан жүрдим.

— Мен бір күні Чимбайдағы ағамның үйіне қыдырып кетсем, анам удайына бирге тамақ жегенліктен бір өзі отырып кешки тамақты жей алмапты.—Мен бір өзім тамақ жей алмадым, қоңсы үйлерден биреуді шақырып келип кешки тамағымды жедим, деп қоңсы хаялларға сөйлеп берип атырғаны еле ядымда. Мениң анам мен жигит болып ержеткенде қалатасына чай қалта салар деп бир ушығаға нағыс салынған чай қалтаның еки жағын еле қуралып тигилмеген, қурал қылынбаған нағысты маған арнап қаршынға салып сақлап қойғаны да есімде. Бирақ маған қалтама чай қалта салып, жигит болып ел қыдырыўға туўры келмеді, мениң келешек тағдырым мени екінши жарық дүньяға дуўшакер қылды. Оқыў, билим майданына қәдем қойыў маған саза-уар болды.

1923-жылы март айында анам қайтыс болғанда, маған бир нәрсе тәсір қылды, мен далада балалар менен ойнап жүрип аш болып нан жейин деп бурын анам күлше пирсирип сандықтың үстіндегі жүктің арасына тығып қоятуғын еді. Даладан жуўырып келип жүктің арасына қолымды суқсам күлше жоқ екен, сол ўақытта анамның жоқлығын сезип мунайып турып далаға шығып кеттим...

Анам өлгеннен кейін үйдегі затларды жыйнастырып, сандық, аршаларға салып атырғанымда менің көзіме бір қасық ысық көрінді. Менің анам менің ушын бір ағаш устасына кишкене сулыұ қасық, бір тостаған жондырған еди, сол қасық пенен тостағанымды аршаға салып кетпей-ақ өзим менен алып кете берсем қайтеди деп бираз ойланып, турдым да, тағы бір келгенде алын кетермендағы деп аршаға салып қулып урдым. Үйдің есигін беккем бекитип қоңсыларға бизің үйден хабар алып турың деп Чимбай қаласына пияда жол тарттым.

* * *

Менің балалық дәуірминің соңғы күнлери Чимбай қаласында өтті. Аұылдан кетерде ойнап-өскен аұылымды қыймадым, бирақ шара не? Чимбай қаласына кетиұди тағдийир мәжбүр қылды. Чимбайдың қаласына тезден-ақ үйренип кеттім. Қораз урыстырған, мәйек урыстырған, асық ойнаған балалар ең алдында мени шетлетсе де, соңынан үйренісін бирге ойнап кеттім.

Көптің аұзындағы көп сөздің бири оқыұ, билим алыұ, өнер, билим, туұралы болды. Совет властының биринши күнлери трибунадап сөз сөйлеген шешен ораторлардың сөзлери совет властының әдил нызамы туұралы басланып, соңынан жасларды оқытыұ керек деген сөзлер менен тамам болып жүрди.

Әдиұли оқыұшым! Бул менің басымнан өткен тағдийир бир менің басымдағы ғана емес, пүткил жарлы балаларының тағдири менің тағдирийим менен ортақ ғой. Мен өзимнің басымнан кешкен өмиримди сизлерге қағаз жүзинде, есимде қалған өткендеги елес-елес өмирди тағы да сөйлеп берсем артық болмас деймен.

ЖАҢА МЕКТЕП БОСАҒАСЫНДА

ымбайдың қаласына келгеніме де әдеуір ұақыт болып қалды, аұылдан келгенімде ең алдын бұрын қаланың улы-щуў сести, көпшілік мени оғада таң қалдырды. Дәслепки күнлери узақ көшелерге барыўға, қорқып, таныс емес «қала балалары»—урып жүреме деп қәўетерленипте жүрдим. Соңынан бәрине үйренісип кеттим.

Биз турған жайдың алдында дәруазасы түсликке қараған мектеп (школ) бар еди, ал ол мектепке қарай ҳәр күни көзинде көз әйнек, басында тықыр қозы териден тигилген панақ кийген, бир неше татар муғаллимлери қәдем таслайды. Интернаттың балалары қатарласып строй менен аяқ қосып, жүрип қосық айтып мектепке күнбе-күн келип турады. Мен де келе келе үйренісип мектептің алдына барып оның босағасында тұрып оларға қызығып қарайтуғын болдым. Келе-келе менде өзим менен бирге ойнаған досларым менен мектепке бардым. Мектепке барыўдан-ақ татар муғаллимлери аған қайырқомлық ыетти, қолыма дәптер менен қәлем берди,

бұрында қолыма қағаз-қәлем ұслап көрмеген маған бұл үлкен сыйлық болып көрінді. Сол ұақытта қуғанғанымды көрсеңіз еди, қуұанып арсалаңлап жуұырып келдим. Қуұанышымы ағам менен кишеме айттым, ертең мектепке бараман,—дедим, олар мениң бұл нийетиме қарсылық етпеди, қайта қуұанысып қалды.

Дәслепки ұақытлары кітап, қәлем дегенлер жүдә аз еди, жетиспеди. Кейин ала олар көбейип, хәр оқыұшыға биреуден жетисетуғын болды. Абу-Бакир Диваев бастырып шығарған «Қыз-Жибек», «Алпамыс», «Қобланды» дәстанлары менен тағы да басқа бир қатар әдебий кітаптарды Шымбайға көшип келген татар саұдагерлері сата баслады. Биз сол кітаптарды сатып алып қызығып оқыдық хәм ол кітаптар бизлердің саұатымыздың ашылыұына жақсы жәрдемін тийгизді.

3-класста Қазақстаннан келген Жан—Ахмед Ақмамбетов деген муғаллим, ал төртінши класста Хилал Баймухаммедов деген муғаллимлер оқытты. Буннан кейин сабақлардың бәри қазақ тилинде өтті.

Бир күнлері ойынға қызығып кетип бир хәпте оқыұға қатнаспай кеттим. Ағам менен кишем оқыұға неге бармайсаң деп қатты кейиді. Мектепке муғаллимнен қорқа-қорқа бардым. Өзимнің класыма кире бергенімде муғаллим маған кейиұдің орнына «хаұ келдің бе»—деп қуұаныш пенен қарсы алды. Маған жаңа дәптер, қәлем хәм кітаптар берді. Мениң сол ұақта қуұанышым қойныма сыймай кетті.

1924-жылы май айында бизлердің комсомол қатарына қабыл алды. Бизлердің комсомол қатарына қабыл алыұ мектептің алдында өсип турған нәрұан қара талдың астында өтті. Облстьтан, Төрткүлден келген обком комсомолдың ұәкіллері жыйналыс президиумына өтті. Президиумды обком комсомолдың ұәкіллерінен Қазақ-

бай Алламбергенов басқарды. Президиумда отырғанлардың бәриде жаңаша кийінген, айдып көлдің кең қанарына қонып отырған ақ қуудай болып көрінеді. Олардың сулы келбеттері, саулаттары бизлердиде келешекте усылардай болсақ екен деген әрман гүзарына баслап, үлкен қууаныш пайда етті. Сөйтіп көп балалар менен жаңа мектептің туңғыш босағасын атлап үшінши клас-ты питкердим.

Басланғыш мектепте оқып жүрген дәуиримде басымнан кешкен мынадай елеслерди тағыда сөйлеп бермек-шимен.

Мектептен қайтқанда. Қыс айларының бир күни еди. Тауардан тигилген кітап сумканы ийнимізге салып үриккен қойдай дүркиресип шабысып киятырсақ, Шымбайдың орталық көшесинде (бурынғы Шымбай райкомы жайының орны, ол бурын «қала хәкіминің жайы еди») дәруазаның алдында үлкен хәриплер менен жазылған плакаттың қасында көп адам топарласып тур екен. Ол гезде сауатлы адамлар күтә аз еди. Бизлердің де жаңа мектепке оқып аз-кәм сауат ашқан дәуириміз. Бизлер бир-биримізди ийтерисип плакатқа үңилип атырмыз. Плакатта қазақ тилинде «Пүткіл дүнья еңбекшилери-нің көсеми Ленин қайтыс болды» деген сөзди оқыдым. Бул күн еле ядымнан шықпайды. Плакаттың қасында бираз топарласып турдықта, кейінш алға жүре басладық. Ленин хәққында мектепке муғаллимлердің сөйлеп берген бир неше әнгимелери, хәр түрли қызықлы гүрринле-ри, Лениннің «әмиринен айтып берген сөзлери көз алды-мыздан бир-бир елеслеп, қатты қыйланып жүрип кеттик. Узын көше менен шабысып киятырсақ бир жайма дү-кәнға көзиміз түсти. Ол дүкәннің ишиндеги хәр түрли шаққы, ийне, илгек, сәдеп тағы басқа майда затлардың арасында бир значокта бар екен. Бул Володяның үш қасар гезиндеги сүүрети бар значок екен. Сол значок-

теп бир бирден сатып алып көкирегимизге тагып қууанышып қалдық. Қалтасында ақшасы жоқ балалар «мен үйдең ақша әкеліп аламын» деп үйлеріне жууырысын кетті. Біздердің комсомолға кириуі уақыттарымызда да Ленин қайтыс болған күні Ленин хатқында сөйлеген коммунисттердің сөзлері үлкен тәсір қалдырған еді. Бул күні менің есімде мәңгі естелік болып қалды.

Күн татылғанда. Қайсы күні екені ядымда жоқ, жаздың бир айлары күн татылды. Бул мектептерде оқыу тамам болып, жазғы кашкульда жүрген уақтымыз еді. Көшеде жүрген адамлардың жағаларын усап «я алла, я алла!» деген дауыслары жаңғырып кетті. Ойнан жүрген балаларда үйлеріне жууырып кирип кетті. Шымбай қаласы бойынша он бир мешит бар еді. Адамлар мешитке қарай жууырды. Мешиттің қасы адамға толды. Мешиттің басындағы адамлар еки қолы менен еки қулағын усап, хәммеси құблаға қарап «Алохы акбар, аллахи акпар» деп бақырып азан айтты. Булардың дауысы жолбарыс келгендегі пададағы маллардың мәңірегенине усап, барлық мешитлерден айтылған азан қаланы гүңирентип жиберді. Күн татылған күні азанды молла еместе, ийшан еместе айтты. Хәттеки интернаттың тәрбияшылары да балалар менен қосылып құблаға қарап:

«Алла акбар» де тұр екен..

Бираздан кейін күн жарқырап көрінді, адамлар үйлеріне қайтысты.

Хәуа кеме¹ Азанғы еки тәнепистен кейін сабаққа кире баслап едик, мектептің үстінде бир гүрлдің еститілді. Хәмме балалар, муғаллимлер менен жууырысын далаға шықтық. Аспанға қарасақ қаланың үстіннен сырқып самолет ушып өтип баратыр екен. Қала халқының

¹. Хәуа кеме—ертекте самолет усылай айтылатуғын еді.

бәри үркисип үйлеринен майданга шықты. Адамлардың «Ҳауа кеме!» деп бақырысқан дауыслары жанғырын кетти. «Соның арасында «Ҳауа кеме» көзден ғайып болып ушып кетип қалды.

Анадан тууылғалы көрмеген әжайып нәрсе күтә қызық көрінди. Бирақ адамлар «Ҳауа кеме»ни жақсылан көрип қумарын тарқата алмады. «Ҳауа кеме» алыслан кетип қалды....

Бизлер классқа кирдик, сабақ дауам етилди. Көн уақытқа дейин «Ҳауа кеме»ниң сести қулағымызда шууылдан турды. «Ҳауа кеме» тууралы болған ойлар «Ҳауа кеме» қандай болады екен? Ишиндеги адамлары қандай болады екен? Бизлер де сондай болып ушсақ екен... деген ойлар муғаллимниң сөйлеп турған сөзлерин тез-тез бөлип турды.

Шымбайдың ишиндеги этырған адамлар «Ҳауа кеме» бизниң үйдиң үстинен ушты...» деп өз-ара ерегисти. Әлбетте, «Ҳауа кеме» бийиктен ушқаннан кейин барлық үйлерге бирдей көринеди ғой!. Ал «Ҳауа кеме» сизниң үйдиң үстинен өткен жоқ, бизниң үйдиң үстинен өтти» деген ерегис көпке дейин дауам етип жүрди.

Қарақалнақ халқы «Ҳауа кемени» жақсы көргени сонша, 1926-1927-жыллары «Ҳауа кемеге жәрдем» деп халықтан ақша жыйналды. «Ҳауа кемеге жәрдем» ушын ким қанша ақша бергени «Еркин қарақалнақ» газетасында жәрияланып турды. Айырым адамлар газета арқалы «Ҳауа кемеге жәрдем» ақша бернүге жора жолдасларын жарысқа шақырды.

Қыз төре. Умытпасам, 1922—23-жыллары болса керек, қарақалнақ ағуылдарына «Қыз төре» келшти деген сөз тарады. Басына ҳаял қалнағын кийген жас рус қызлары атқа минип, ат үстинде желип жортып ағуылларды аралады. Жаңаша, русша сәнли кийинген сулуу қызлардың ел ишин аралауы көпшилик халыққа күтә қы-

зық көрінді. Бул қарақалпақтардың «Қыз төре» деп ат қойған рус қызлары, соңғы жыллары сорастырсам, сол 20-жыллары халықтың есабын алыуға жиберілген Орта Азия университетинің шығыс факультетинде оқып атырған студенткалар екен.

Сол жыллары менде Шымбай қаласында едим. Бизнің үйдің алдында революциядан бурын салынған рус мектебине русша кийинген қызлар, жас жигитлер келип тоқтады. Сол ғауырласқан жаслардың сыртынан қарап тұрсам ишінде аузы жайықтай бир томпақ бала маған таныстай көринеді. Мен сегіз жасымда ауыллық мектепте «Эллипе» жазылған тақтайды қушақлап мектепке қатнап жүргенімде, сол мектепте Әбдіраман молла дегеннің талай таяғын жеп сауат ашқан Қазақбай деген бала бар еді. Қазақбайдың Тазагүл деген апасы қыстың қыраулы күнлери мениң жалаң аяқ аяғымды қарға тоқбасын деп мени мектепке дейін арқалап барғаны есимде еді. Қазақбайдың әкеси Алламберген Қарамойын деген адам, Тахтакөпир беттеп көшип келген. Ол Наупир болысындағы 6-ауылдың ақсақалы Сейтмурат дегеннің бәшири (секретары) болып хызмет атқаратуғын еді. Алламберген Қарамойын алдына астахтаны қойып, қамыс қәлем менен шықылдатып буйрықлар жазып отыратуғын еді. Оның қасында көк-қызыл қағазда арабша жазылған хәр түрлі газеталар жайрап жататуғын еді. Бәширдің көзінде көз әйнек, бизлер хәр түрлі газета, қағазларға таңланысып барғанымызда бәшир бизлерге көз әйнегинің үстинен қарап қоятуғын еді. Бизлер оннан газета сорап алып пәтпелек дүзетип ушырып ойнайтуғын едик.

Алламберген Қара мойын ашлық жылы Төрткүл әтирапына посып барып Қазақбайды Төрткүлдеги интернатқа (балалар үйине) берген екен. Мине сол Қазақбай «Қыз төрелер» менен келген екен.

Мен узағырақта тұрып «Қазақбай» деп дауысладим ол:

—«Ях»—деп жууап берди. Мен барып қолынан алдым. Тез жууырыуым менен үйге келип:

—Қазақбай келипти,—деп қууанып сөйледим. Өтенияз ағам жууырып үйден шықты. Бизнің үй менен мектептің арасы күтә жақын, тек арадан бір көше өтетұғын еди. Қазақбай арсалаңдай жүріп «Өтенияз дайы» деп келип қол алысты. Қазақбайды үйге ергіп келдик.

Елдің есабын алып болып «Қыз төрелер» қайтып кетти.

1925-жылы сол «Қыз төрелер» тоқтаған жайда жаңа мектеп ашылды, сол баслауыш мектептің 3-класында оқып жүрген гезимде, еле есимде, май айының бир кеуилли күни Қазақбай Алламбергенов комсомол мәжилисине қатнасып бизлерди комсомол ағзасына қабыл алды. Ал ол гезде Қазақбай Алламбергенов Обком комсомолдың биринши секретары болып хызмет атқарады екен. Төрткүлге оқыуға барған жылларымда мен Қазақбайдың үйине жийи-жийи барып турдым. Қазақбай бир сапары чайханаға апарып бир кесе сорпа әперип еди. Ал мен уялып сорпаны түүесип ише алмадым. Мен неге уялдым, неге олай екенин билмедим...

Қазақбайдың халықтың жан есабын алыуға келген дәуирин Шымбай ауыллары «Қыз төре келген жыл» деп атайды. Бул «Қыз төрелер» ҳаққыда есимде қалған елеслер усылар ғана.

Қазақбай Алламбергенов 1926—27-жыллары Шымбайда халық судиясы болып хызмет атқарды. Соңынан қарақалпақ обкомының 3-шы секретары болып иследи. Ол ири дауыслы, сөйлегенде шаршамайтуғын шешен, қарақалпақ комсомол оратор-активлериниң бири еди.

Досназаров келгенде 1924-жылы гүз айларының бир күни еди. Сабақлар қызыу жүріп атыр. Тәнепне уақты

болмай-ақ мектеп қоңырауының шыңғырлаған дауысы шықты... Хәммемиз үріккен қойдай дүркіресіп далаға шықтық. Муғаллимлер өз классының оқыушыларын қатарластырып дизип қойды. Хәммемиз қатар турып муғаллимнің аузына қарап, сөйлеген сөзіне құлақ салдық. Муғаллимлердің биреуі ортаға шығып:

— Қарақалпақ халқына ерк алып киятырған Аллахияр Досназаров деген үлкен кеше Төрткүлден файтон арба менен шығып, бүгін Шымбайға киятыр екен. Досназаровтың алдына шығып күтпн аламыз!—деді. Муғаллимлер балаларды қатарластырып дизип, көше бойлап басып алып кетті.

Ол гезде бизлердің хеш қайсысымыз хеш нәрсені түсінгеніміз жоқ. Күн де бултлы, желемик еди. Шымбай қаласының түслигине шығып сол ұақытта «Орыс жол» деп аталатуғын жолдың бойына бардық. Биз барғанда күн ерте еди, күткен адамымыз келе қоймады, күн кешке айланды, қарынларымыз аш болды. Бул хабарды еситкен қаладағы нан сататуғын нанбайлар да себетін төбесине көтерип келе басылады. Нан саудасы қызып кетті. Ақшасы барлар шөрек сатып алып жеді. Кешқурын күн сууытайын деді, бизлер жууырысын ийтересип ойнап кеттік.

Бир ұақлары: «Досназаров киятыр! Досназаров киятыр!»—деп бир торы атлы шауып келді.

Жыйылған көпшилик шамал менен шайқалған көл айдынындағы қамыстай уйытқып топарласты. Мектеп оқыушыларының қатары дүзеліп сапқа дизилді. Соның арасында файтон арбаның қоңырауының сыңғырлаған дауысы еситилді. «Хә» демей-ақ қос ат жеккен файтон (корета) арба қос аяқлап желіп келип топқа араласты. Жыйылған көпшилик «Ура!» деп бақырысты.

Файтонның ишинен арықтан келген сары татар жигити шықты, бул Досназаровтың жәрдемшиси Пахрат-

дийін Чунчаліев деген адам екен. Онан кейін пәскел-
тектен келген сары сынлы, көсе намай киші шықты, ол
Аллахияр Досназаров екен.

Досназаров фәйтоннан шығыудан-ақ, бір нәрсеге
қатты қуған адамлардай болып «Әғайинлер!» деп
бақырып жиберді.

Митинг басланды. Митингті округком секретары
Нурғабұл Кеўнимжаев окрисполком Досымбет Қурба-
наев дегенлер басқарды, шешенлер сөз сөйледі. Ондағы
менің есімде елес-елес қалғаны: «Жасасын еркін қа-
рақалпақ! Қарақалпаққа ерк алып келген Досназаров
Жасасын!» деген сөзлер болды.

Сол жыйылған көптің ишінде «Жұлдызды гөзлеген
қара торы жақсы ат минген, аты орысы ер менен қа-
ңылтақ ертленген, басына Кубань папағын кийген, қара
муртлы, үстінде атлы әскердің қысқа қара териден ти-
гилген куртқасы бар бір адам митингте сөз сөйлеуді
сорады. Оғанда көптің қатарында сөз берілді, ол ат-
тың үстінде зәңгиге ширенип турып:

—Қанатсыз, құйрықсыз ушып келген Досназардың
жалғызы жасасын!» деп бақырды. Ол кишінің сөзін
хәмме таң қалып тыңлады. Бул митингте ол кишіден
«жол болсын» сораған адам болмады. Оны митингті
басқарғанларда танымайды екен. Соңынан сорастырға-
нымда ол киші Қазақстаннан қашып келген баспашы-
лардың баслығы екен... Ол Досназаровқа қыянет етіу
пийетінде келсе керек. Бирақ көптен айбынған усайды.
Өйткени Досназаров минген фәйтонның дөгерегінде жау
жарақлы бирнеше атлы рус әскерлері де бар еді.

Сол белгисіз адам митингтің тамам болыуына қа-
рамастан-ақ атын қамшылап қашып кетіп қалыпты...

Сол күні кеште Шымбайдың қақ ортасынан ағып
турған Кегейли арнасына салынған бәлент паяпылдың
қасындағы «Қала ақсақалының жайы» деп аталатуғын

жайда үлкен жыйнақ болып, онда Аллаһияр Досназаров сөз сөйледі. Бундай жыйнақтан балаларға орын тийе-ме! Терезеден басымызды тығып тыңлап турдық. Досназаровтың шәңкілдеген жиңишке дауысы менен «Арал теңизінде балық жыбырлап атыр, елимизде байлық көп, молла-ийшанларды құртыу керек, жас балаларды оқы-тыу керек» деген сөзлери даладан жаңғырып еснтилип турды.

Досназаров жай қарапайым пухара халықтан шыққан, өз ерки менен қызыл әскер партизанлар қатарына кирип хызмет қылған, партизанлар арасында коммунистлер партиясына ағза болып кирген, қарақалпақлардың ўекили ретінде жоқарыдан қарақалпақ областлық партия комитетине секретарь етип тайынланып жиберилген коммунист екен. Досназаров кеткеннен кейин молла ийшанлар, байлар ол туўралы хәртүрли анегдотлар таратты. Олардың пасық сөзлериниң бәри бийкар, адам инанбаслықтай еди. Шын мәнисинде Аллаһияр Досназаров өз халқын, өз халқының мәдениетлы болыуын шын жүрегинен сүйген патриот коммунистлерден еди.

Аллаһияр Досназаров сол жыллары Ташкент қаласында Қарақалпақстаннан оқыуға барған балаларды изине ертип, банкадан ақша ғлып берип оқыушыларға «мә, қарағым оқы!»—деп ақша үлестирип берип, оларды оқыу орнына орналастырған адам.

Илим, билиминиң азлығынан, саўатының кемлигинен областлық партия комитетине секретарь болып ис апарыу оған бираз қыйын болып, кейин секретарьлықтан босанды.

Ол кисини 1926-жылы обком секретары ўазыйпасынан босанғаннан кейин бир сапары Төрткүл қаласында көшеде ушыраттым. Бурын жақынан таныс болмасам

да»—Ассалаўма әлейкум Аллаһияр аға» деп қолынан алғанымды билмей-ақ қалдым. Досназаров мени бурын танымаса да «қарағым, аман саў жүрсең бе?»—деп емиреніп сөйледи. Аллаһияр аға Досназаров бенен бул ушырасыўым мынадай бир эпизод бенен байланыслы еди.

Досназаров Төрткүлдің гөне қаласынан жаңа қалаға қарап киятыр екен. Жолда бир топар адамлар тур, ортасында Уфа қаласынан келген бир татар. Ол Уфадағы дин назарятының ўәкили болса керек, ол татар:

— Бул жерлерде шарияттың нызамын бурмалаўшылар бар, қай биреўлер өзиниң гүнасыз ҳаялын урады дегенде, қолында ҳасасы бар бир ғарры сөз сөйлеген татарға қарап урайын деп умтылды. Ол ғаррыны еки адам устап жибермеди, қатты ашыўға минген ғарры дир-дир етип:

—Мениң қатынды урыўға ҳақым бар, не ушын урмайман—деп қасындағы устап турған адамларды ийтерип шаўқым шығарып тур. Сол ўақытта Досназаровта топтың ортасына шығып ҳәзирги ўақыттағы ислам дининиң жағдайлары туўралы бир сиясий сөзлер сөйлеп келген татар молласы менен ашыўға минген ғаррыны жарастырғандай сөзлер сөйледи. Досназаровтың бул сөйлеген сөзлери мениң есимде қалмаған екен, тек мениң есимде қалғаны қолында ҳасасы бар ғаррының селдир сақаллары, оның ашшы даўысы ғана қалған еди...

Досназаровтың саўаты аз болса да, «Досназаров» деген ат Қарақалпақстанның барлық түпкирине дерлик даңқ пенен тарап кетти.

Соңғы жыллары Шымбайдың түслигиндеги Досназаровтың туўға аўылына жолым түсип барсам, ол аўылды «увтин аўылы» деп атайды екен. Өйткени «ов» деген жалғаўдың (тиркеў) шын мәнисин ол ўақытлары ел еле толық түсинбеген ўақыт еди.

Досназаров Аллаһияр өзинин саўаты аз болса да, партия менен ҳүкиметтиң сиясатын армия қатарында жүрип түсинген, қазыў қанлы, жеделли, жигерли шақмақ тастай шаққан, толқып сөйлейтуғын, мәселени тез шешетуғын шешен адам еди.

«Досназаров Москваға барып қарақалпақларға автономия әкелипти» деген даңқ жылдырымдай барлық жерге тарап кетти, ол ел аўзында ертекттей әңгиме, сөз болып жүрди, бул жағдай қарақалпақ халық шайыры Аяпбергенниң атақлы «Бола баслады» шығармасында:

Сөйлегенде Жийреншеден кем емес,
Уллы Досназардың ол Аллаһияры,
Үлкенлер қасына бара баслады—деп жырланды.

Аллаһияр Досназаровтың қызыў қан менен бақырып сөйлеуи, айырым мәселени аңсат тез шешіуи ол ўақытта оқымаған, саўтасыз адам ушын хәм орынлы хәм кеширимли еди. Ол өз халқының патриоты еди.

Биринши машина. 1926—27-жыллары Қызыл-Орда менен Шымбайдың арасына машина жолы салынды. Жол болғанда хәзиргидей асфальтлы тас төселген жол емес, тек топырақты тегислеп, құмлық жерлерге сексеўил төселген арба жүретуғын жолдан айырмасы жоқ еди. Жол да питти. Биринши машина менен Қазақстаның атқарыў комитетиниң баслығы Жалаў Мыңбаев келди екен деген хабар Қарақалпақстанға тарап кетти. Адамлар машинаның келиўин күтті. Машинадан бурын Қызыл—Орда қаласынан шығып алты ай жазы менен құмлы далада жол салып қарайған, аўыр мийнеттиң азабын көрген рабочийлар келди. Шымбайдың қаласына Қазалы, Қызыл ордадан келген рабочийлар толып кетти. Олар тамыр-таныс ізлеп қалаға тарасты. Олардың көби русша кийинген. Рус мәдениатын үйрене бас-

Лаган көңилдини рус тилин аз-көм биледи, олар рус мәденияты тууралы, машина, темир жол дегенинин мәнісін сөйлөп берип жүр.

1923—24-жылдың қысында телефон ағашына, сым тартып киятырған рус рабочийларының алдына 6 километр жерге қызық керип бирнеше балалар менен жууырып шыққаным эле есимде, узун бойлы, жийрен сақатлы гарры рус рабочийсы телефон ағашын жонғы менен қырып, қара сия менен номер жазып киятыр екен. Биз бәрінен бурын аяғындағы қайқы темир менен бағанаға өрмелегенин қызық көрдик.

Жаз айының бир ысы күни «Қызыл Ордадан Жалау Мыңбаев машина менен шығыпты» деген хабар—телеграмма Төрткүл қаласына дүрс ете қалды. Бул хабар арқалы Шымбай округине жетти. Бул гезде Төрткүл Шымбай арасында телефон қатнасы басланған еди.

Шымбай қаласындағы басшылар Мыңбаевты күтип алыуға таярлық көрди. Хәзирги Шымбайдағы пахта тазалау заводының тусында Кегейли арнасының батыс бетинде Палұанияз бий қассап дегеннің үйиннің алдындағы қауыздың қыр дөгергине шийлер тутылып, оған илемлер керилип, отаулар тигилип қатты таярлық ислери көрилди. Соыу ұшып қойлар әкелинди, жырау-бақсыларға атлы адамлар жиберилди.

Қәдирли мийманды күтип алыу ушын областан (Төрткүлден) облисполкомның баслығы Қасым Әүезов келди. Сол гездеги милиция бөлимнин начальниги болып ислеуши Аллек Ахметов дегенди астына жүйрик ат мингизип, Тахтакөпирге барып, машинаның алдынан шығып, машинаның қарасы көриниуден машинадан бурын шауып келип хабар беріу иси тапсырылды.

Милиция бөлимнин начальниги Аллек Ахметов бақыда турған жүйрик көк атты байраққа шабадуғын ат-

тай қылып безеп ертлеп, атының қуырығын түйніп, Тахтакөпирге желіп жортып жүріп кетті.

Жаз айының ыссы бир күні еді. Аллек Ахметов Тахтакөпирдің аржағында машинаны көриўден атына қамшыны басып Шымбай қаласына ұзын қуыын шаўып жөнелди. Ат қанша жүйрик болса да, машина менен жарысыўға болмайтуғынлығы, машинаның атты қуыып жететуғынлығы ҳеш кимнің ойына келмепти. «Ҳа» демеі-ақ машина хабаршы Аллек Ахметовтың артынан қуыып жетипти. Баққыда тұрған семиз ат машинадан үркіп қашып отырған, машина артынан қуыып отырған, 45 шақырым жолды машинаның алдында шаўып басып келгек ат Шымбайдың қаласына кире берген жерде ыссыға шыдамай эмаллақ етип жығылып зордан «пышаққа илинди...»

Машина келип Шымбайға кирди. Жүйрик аттың өлгенине ҳеш ким қыйлапған да жоқ, ҳэмме биринши келген машинаға қараў менен бәнт болып атыр. Жаңа келген машина ишине онлаған адам сыйғандай пәскелтектен келген қызыл автомобиль екен.

Ҳүрметли қонақ Жалаў Мыңбаев Палўанияз бийдің қаўызының бойына түсирилип мийман етилди. Бундай жағдайда балаларға орын тиймейди ғой. Бизлер тутылған шийден сығалап қарап тұрдық. Қонақтың ҳүрметине Қарақалпақстанның жыраў-бақсыларының көпшилиги әкелинди. Бақсылардың ишинен Қыдыранияз бақсы «Машинадан атым үркіп, зорға келдим»...—деп машинаға қосық шығарыпты. Оны қонаққа айтып берди, бирақ қосықтың басқа қатарлары ядымда қалмапты... Ерполат жыраў қолына қобыз алып, бираз жырлаған болып еді, бирақ жыраўдың жырына Мыңбаев онша қызықпады. Гилемнің үстинде отырған қонақ Қасым Әўезов, Нургабыл Кеўнимжаев, Досымбет Қурбанаев, Керимберди

Сағыйдуллаев, Алланияз Айтешевлер менен жай эңгемеге кирисип кетти.

—Бизиң адай округинде де жыраўларымыз көп деди, ол бир ўақта сөйлеп отырғанлардың сөзин бөлип. Мыңбаевтың өзи Каспий теңизи бойын жайлаған «Мың қыстаў» деген жердеги қазақтың адай руўынан екен. Жалаў Мыңбаев қырық жасларға жақынлаған арықтан келген, қырмурын, қара киси екен.

Ертеңине түске дейин машинаның шоферы қала халқын рет пенеп машинаға мингизип, ҳазирги Ленин көшесиниң арғы басы менен берги басына қатнатып ҳәр минген кисиден 50 тийиннан алып бирталай ақша жыйнады.

Түс ўақтында митинг басланды. Басшылар машинаның үстинде турып сөз сөйледи, жыйылған көпшиликке сөйлеген сөзден гөри таңсық машина қызық көринди....

Биринши қәдем 1925-жылы еди. Мектепте демалыс күни болып, ойынның қызығына түсип жүрген ўақыт, мектепте демалыс болса да бир жағынан үй жақын болғанлықтан, екінши жақтан қысы менен үйренген орын болғанлықтан ойнасақта мектептин дөгерегинде ойнайтуғын едик. Жәнеде бизлерди қызықтыратуғын нәрсе, ол гезде қалалық комсомол шөлкеминиң (ячейкасынын) жаз айындағы комсомоллардың массалық жумысларының жыйналыслары мектепте өтип туратуғын еди. Оны Москваға, Орынбургқа, Ташкентке оқыўға барып дем алысқа келген жаслар басқаратуғын еди. Олар мектептин қасындағы қалың саяда ўақтып откеретуғын еди. Москвадан каникулға қайтқан жаңаша кийинген бир неше студентлердин мектептин ишинде жатқаны еле есимде. Олар бизлерге үлкен қалаларды көргени туўралы сөз сөйлеп беретуғын еди, бизлердин де сол қалаларды көрсек еди деген ой көз алдымыздан өтип турды. Олар бизлерге «Жас қайрат», «Бахытсыз Жамал», «Би-

зин Ганний» деген қазақ тилинде жазылған әдебиет киталарынан үзінділер оқытуғын еді.

Бір күни азанда мектептің дөгергеи адамларға, балаларға толып кеткен екен, мен де жууырып барып адамларға араласып кеттим...

ОҚР ОНО—Шымбай округлик халық билимлендирю бөлиминиң баслығы Мухтар Аспандияров деген адам еди. Ол генгезердей, узын, арық киси болып, басына бастырмадай қылып үлкеи қалпақ кийин жүрестуғын еди. Мухтар Аспандияровтың қалпағы суўға қалыққан шалаңның жапырағындай болып көпшиликтің арасында қоқрайып турып, ол сөзин былай деп баслады:

— Областта, Төрткүл қаласында педтехникум, сельхозтехникум қусаған орта дәрежелі оқыў орыны ашылыпты, және Орынбор, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына оқыўға балалар жиберилсин деген хабар келди. Қим оқыман десе ОҚРОНО ға арза береді, оқыўға кириўшилерден имтихан-(экзамен) аламыз!—деп сөзин тамамлады. Бул сөзди еситкен балалар оқыўға кириў ушын арыз жазыўдың талабына киристи. Күн сайын мектептің дөгергеи балаларға толып кетти, арзаны сулыў қылып жазбаса оқыўға жибермей қояма деп арзаның формаларын биреў-биреўден көширип, биреше мәртебе өширип жазып талай қағазлар зая да болды.

Оқыўшы балалардың ишинен егеде болғанларын Оренбург, Қызыл—Орда, Ташкент қалаларына жибере баслады. Имтиханды ОҚР ОНО баслығы Мухтар Аспандияровтың өзи алды. Аспандияров сөзин «качечно, қалқам» деп баслап, бир сөйлей қойса қойматуғын езде, көбик ауыз адам еди, имтихан алыў буған қолай түсин. Азаттан кешке дейин 5—6 баладан имтихан алып үлгерди. Имтихан алыўшының қолында ҳеш қандай текетин, жоқ, аузына келген сөзди доскаға жаздырады, жазылған сөздің мәниени сорап, ўақытты созады да отырады.

Соның арасында онлаған бала жоқары қалаға оқыуға узатылып салынды. Кейин ол 3—4-класс балаларынан имтихан алыуға киристи. Бизлерден алған имтихан хәм 5—6 күнге созылды. Бизлердің имтиханымыз питпей-ақ, кеткен балалардың жол-жөнекей жиберген хатлары мектепке келип турды. Арадан 6—7 күн өтпей-ақ олар елин жүдә сағынып қалыпты. Ол хатларды топарласып турып оқыдық, арадан бир неше күн өткеннен кейин мениң кириу имтихан тапсыруу нәубетим жетисти. Имтихан алып атырған сықылсыз, қара кисиден қорқып досканың қасына зордан бардым. Ол киси балаларға жаздыратуғын сөзин түүестиме, мағач жаздырууға сөз таба алмай тамсанып азырақ тоқтап турып: «Қысы менен оқып, ҳәзир аўылда бос қарап жүрмен» дегенди жаз деп жекирингенде аўзынан түкириги шашырап кетти. Мен доскаға айтылған сөзлердің бәрин жазып болып тоқтай берген ўағымда, басында көк шийразы папағы, қолында нағысланған, басы иймек кавказ таяғы бар, көк маўыты шекпенин ийнине желбегей салып мурты тебендей шаншылған окрисполком председатели Досымбет Қурбанаев кирип келди:

—Жолдас муғаллим, не қылып атырсаң? Балаларды неге тез жибермейсең?—дегенде, Аспандияров:

—Кириу имтиханын алып атырман—деди, сонда Қурбанаев:

—Имтихан деген не? Өзи оқыуды барып оқыйды. Егер усы балалар саўатлы, билгир болғанда оқыуға жиберетуғын ба едик. Имтиханды қысқарт, оқыуды Төрткүлге барып оқыйды. Имтиханды оқыўын оқып, билим алғаннан кейин береди.—Тез бол!—деп мәселени тез шешти. Бул сөз балаларға «майдай жағып» кетти. Бес алты күннен бери балалар имтихан тапсырамыз деп тыным алмай жүрип шаршаған еди.

Досымбет Қурбанаев Аспандияровқа қарап:

—Хәр балаға жол қәрежет ушын 3 манаттан пул беретугын болдық. Кететуғын балалардың атларын жазып исполкомға алып бар,—деп буйырды.

Балалар ҳәр күни мектепке қатнап, тамағында дурыслап ише алмаған еди. Имтихан берменгенлердің мүшкили аңсат болды. Балалардың басым көпшилиги оқыўға барыў мақсети менен мектепке келген еди, ал қоразларын қолтықларына қысқан, Шымбайға қораз урыстырыўға арнаўлы келген балаларда болды. Қораз урыстырыўды қумар еткен балалар оқыў дизимине кириўге талапланбады. Қоразларын қолтықларына қысып, қыйсайысып өз жөнлерине кетти.

Июнь айының бир ыссы күни еди. Күи ортасы аўа бергенде Шымбайдың ортасынан ҳарлап ағып турған Кегейли арнасының жағасы, қаланың ортасындағы паяпылдың тусы қара құрымдай адамларға толып кетти. Булар «жоқарыға» оқыўға кетип баратырған балалардың ата-аналары, туўған-туўысқанлары ҳәм қала халқы еди. Олар оқыўға баратырған балаларды узатып қалыўға жыйналғанлар еди. Кегейлинин паяпылының қасында Кегейли арнасының ортасын енлеген 9 азналы, ернегине таяўшылар жүрип таяў таяныў ушын ернегине жуўан бир баў жыңғылдың қарамындай жыңғыл өрилген аттың құйрық қылынан басына айдар тағылған Хийўа кемеси барып келип қозғалып тур. Қолына таяўларын алып, кемениң ояқ-буяғын көрип, тоқылған жыңғылдың үсти менен кемешилер шаўып жүр, олардың басында гүдидей үлкен телпек. Кемениң бас бетинде үлкен ошақта үлкен қара қазан тур. Барлық кемешилердің саны 18 адамға жетеди, булардың көпшилиги кемени сүйрейтуғын салдаўшылар, ал басқалары дарға. Кемениң ролин тутыўшы еки адам ҳәм аспазлар.

Бизлер арқаланып кемеге мине бергенде арнаның жағасындағы адамлардың ишинен бир еки қатын да-

ұысын шығарып жылап жиберди, буларға қосылып басқалар да жылады, қәпелимде арнаның жағасы бир топар сағал улығандай болды да қалды... Күн бир жағынан ыссы болса, ал екнши жақтан арнаның еки жағындағы қала халқының жыйылғаны соншелли, арқадан есип турған шамалды кемеге жибермей қойды. Бул аұхалды көрген кемешилердің арасынан:

—Кемени таяның, қаладан майданға кеңисликке шығайық!—деп бақырған дарғаның даұысы шықты. Хийұалы кемешилери телпеклери селкилдесип таяў таяның, Кегейлиннің өрине қарап кемени ығыза баслап еди, арнаның бойындағы аламанларда шуўылдасып кемеден қалмады. Олар жыласып шуўласып кеме менен бирге қаланың алдындағы майданға шықты. Жаға толған адамлар кемени қаплап кемеге тағы да шамал жибермейди. Кемешилер кемесин тағы да өрге ығызды, бул ұақытта бизлер нәрсе қарамызды кемеге жайғастырып болған едик. Сол ұақытта арқадан ескен шамал күшейди, кемешилер шуўлап бақырысып қуўанды. Кемениң желқомы көтерилди, кеме өрлеп ығып кетти, арна жағасындағы адамлардың «хош, хош деген даұыслары жаңғырып кетти. Кеме қатты ықты, адамлар топарласып шоқ-шоқ болып қала берди. Күн батқанша әдеўир жолды басып қуўаныш жарма арнасына шықты. Қуўаныш жармадан да өтип, Қаттыағар арнасына кире бергенде шамал тынды. Кемешилердің жолы аұырлады, шамал тынды, желқом түсирилди. Қаттыағардың еки бойы қалың дут тоғай, жағадан салдаў тартып кемени сүйрейтуғын жол жоқ, таяў менен таяныңға суў терең, таяўға бой бермейди. Кемешилер шуўласып бир-бирине бақырысып арнаның бойындағы тоғайлардың суўға салбыраған шақаларына асылып 9 азналы ушын кемени өрге жылыстырған болды. Бирақ нәтийже аз болды, соның арасында күн кешке айланды, кемешилер шарша-

ды, қалың тоғайдың ишинде қоныўға туўра келди. Бул жер Нөкис қаласының тусынан төменирек жер екен.

Кемеге минген оқыўшылардың жалпы саны 37 еди, үлкен кемеге мингеннен кейин 37 адам «Дәрьяға тақан шайғандай» болған жсқ. Бир неше азналардың арасы бос турды.

Бизлер Нөкис қаласын көремиз деп кемеден түсип шаўысып кеттик. Нөкис бир неше шақырым жер екен, тез жүрип жете алмадық. Шабысып киятырсақ алдымыздан ҳарлап ағып турған суў терең өзек шықты. Өзектен жүзип өтиўге туўра келди. Ишимизден Төренияз Сапаров деген бала:

—Мениң қолым пәтли, мен сизлердин кийимлерниңизди өзектин аржағына шығарып өтип берейин, деп солақай қолы менен ылақтыра баслап еди, кийимлер, етиклер суўдың ортасына барып шалпылдап түсип турды, баллардың биразы жүзиў билмейди екен. Ишимизден Тәжиахмед Сейдахметов (Сеитмамутов) жүзип барып түскен етиклерди алып келди. Ишимизде Төремурат Өтемуратов деген бала қырда қой бағып жаңа ғана кентли қалалы жерге келген екен, суўда жүзиўди билмейди екен. Суўға мантиғып кетип қала жзалады. Тәжиахмет ол баланы жүзип барып қолынан сүйреп қырға алып шықты, хәммемиз үрккен қойдай шабысып жүрип кеттик. Суўға жуўырып қызып келгенликтен бе билмедик. Төреғалий деген баланың аяғының тамыры тартып қалды. Нийетбай Әдилбаев (Таўбаев) деген бала Төреғалийдың тамырының аяғын уўқалап түйилген тамырын босатты, қатардап қалмаўға тырысып жуўырған болды, сонда да үш төрт мәртебе тамыры тартылып жығылды.

Нөкиске, келип жеттик. Нөкисте 3-4 ғана хожалық бар екен. 2—3 адамнан ибарат Уральский (Урал казаны) бар екен. Уральскийлер майданда еки ҳаял, 3 еркек гөне кемениң үстине минип ески рус намасына салып

дауыс қосып қосық айтып отырған екен, рус тилинде айтылған қосықты биринши мәртебе еситуимиз еди. Балалардан қалып бираз тыңлап менде жүрип кеттим. Нөкиске қонақ болдық. Ишимизде егеделеу балалар хәр кимнен 15 тыйыннан жыйнап алып ешки алып сойды. Ешкини сойуу писириу машақаты түн ортасына дейин барды. Узақтан жууырып шаршап ешкиниң етиниң писуинне қарамастан уйықлап қалған екенмен. «Тур-тур гөш исти деген дауыс еситилди, уйқылы көз бенен табаққа қол салсам, ол ешкиниң гөши қолыма желимдей болып жабысты. Нөкистеги сум адамлар балаларды алдап арықтан қауһсап турған қотыр ешкисин сатқан екен. Ол гөштен жегеним жоқ, берген 15 тыйыныма қыйланғаным жоқ, қолымды жууыуға шамам келмей көзим уйқыыға кетти...

Азанда күн шығар шықпастан даурығып оянып орындарымыздан туруп шабысып Амударьяның жағасына барсақ, кеме еле Қаттыағардан шықпапты. Күн ысый баслады. Дарьяның бойындағы қулаған гөне тамлардың көлеңкесине саялап еспе қумға аўнап жатып кемени күттик. Күткен кемемиз келе қоймдаы, алып шыққан сөк, зағараларымыз кемеді қалған еди. Қарнымыз аш болды, еки көзимиз кемениң келетуғын жағында болды, кеме келмеді, түс болған уақытта Қатты ағардың сағасында нан ығып киятырған кеме көрингенде қуғаннан бақырысып жибердик.

Кеме Әмиударьяның кең айдынына шықты кең айдынға шыққан менен тез келе қоймады, жағаға келгенше асықтық. Кемеге келип жағаға тоқтаудан ылақтай қарғысып кемеге минни алып ала қаптардың аузын ашар ашпастан уртларды томнайтып, қатты сөкти қатырлатып шайнауға киристик.

Кемешилер ийинлерине палаңларын салып аяқ қосып салдау арқанларын ийинлерине салып кемени өрге

сүйреўге киристи. Салдаўшылардың саны 15—16 адамдай, аяқлары жалаң аяқ, алты ай жазы менен салдаў тартып жалаңаяқ жүргенликтен табанлары тебингидей болып қатып қалған, басларында гүдидей телпек. дамбалларының балағын түрген, үстине қалың шапан кийген.

Дарға өрлик ағаштың қасында диңгектей болып дәрьяның өрине қарап, руль услаған гайратлы еки жигитке қолы менен ымлап көрсетип гей ұақытта оларға бақырып қойып дәрьяның өрине көз тигип отыр. Дәрьяның ағысы қатты болып жолымыз өнбеди, кемениң бас бетинде тандыр ошағын айланған аспаз құмбыл болып тамақ писирип атыр. Сонша адамды тамақландырыў аспаз ушын аўыр ис ғой. Жол бойы кемешилердің мийнет қылған өмир картинасы еле көз алдымнан кеткен жоқ.

Дәрьяның ҳарлап аққан қайтбалары кемени жибермейди, бир неше минутлар салдаўшылар бир орыннан қозғалмайды. Бундай жағдайларда кемешилер улы-шуў, күм-қуўыт болып бир-бирине тәпчинсип бақырысады.

Күн батарға жақынлап, кеш болып, кеме қырға байланғанда кемешилер дәрьяның кең қайырына төсеклерин жайып, хор-хор шылымларын тартып, тамаққа тойып, чайға терлегеннен кейин күни мененги аўыр мийнетин умытады. Олардың ишинен бири-сырнайын шертпип, дәрьяның бойын жаңғыртып жас жигитлери ортаға шығып қолларын шыртылдатып ойынға кирискенде күни мененги бир-бирине тәпчинсип сөгискенлерин умыт болып кетип, шақалақ атып күлисип, хор-хор шылымларының түтинлерин бурқыратып шад болады.

Узақ жол жүрип үйренбеген балалар қабаққа түскен тышқандай кемениң ишинде тыпыршып тынбайды. Ойнаған ылақтай секиреді. Тынымсыз балалардың қы-

лығы дарғага жақпайды. Дәрьяга жақын қалаларга жақынлағанда дарға:

—Балалар, жақын жерде қала бар,—деп балаларды алдап жиберіп кейін тыныш тапқандай болады. Қыпшақ, Гүрлен қалаларын көреміз деп кемелен ұзақ жерден шығып ұзақ жол жүріп шаршап, кемешилерден талай мәртебе алдандық.

Хәмме оқыўға баратырғанда қатардан қалмайын деп Досбоғанов деген бұрын бай есигінде жүрген бир дийхан бадракта бирге шыққан екен. Хат билмейтуғын сауатсыз, аяғы жалаң аяқ үстінде тозыўы жеткен бөз көйлек пенен бөз дамбалдан басқа ҳеш қандай илип алар кийими жоқ. Басында пахта пилтеси көринген кир тахья, азық дегеннен бир тислем де наны жоқ. Досбоғанов көпшилик оқыўшылардан нан сорап жеп оңысық етти. Мениң ядымда Палўан Хожалепесов дегеннің оқыўға киятырғанда жолда шығарған қосығының мынадай қатарлары ғана қалған екен:

Отыз жети курсант миндик кемеге,
Ушырадық ҳәр бир түрли немеге,
Досбоғанов нан таппайды жемеге,
Небир қыйын күнлер өтти яранлар.

Досбоғанов Шымбайдың 5-аўылы «Қырық» деген мәканнан екен. Хат билмеген соң оқыўға жарамай, соңынан Төрткүлден Шымбайға жаяў қайтып кетти. Арадан бир неше жыл өткен соң сорастырсам Досбоғанов жақсы тракторист болыпты деп еситтим. Кемели кетип баратырып үлкен кемени сүйреген салдаўшылардың аўыр азабы салдаўшылардың салдаў сүйреген көриниси рус художниги Репиннің «Салдаўшылар» (Бурлаки) деген картинасын көз алдына елеслетеди. Ҳарлап аққан дәрьяның қайтпаларында кемени жибермей кейін шегиндире-

ди. Салдаушылар аянышты ыңыраған дауыстар шығарып алға өрлей алмай сиресип арқанды беккем туып алдына қарай еңкейіп бір орында бір неше минутлар тұрады. Бұндай жағдайларда салдау арқан үзіліп кетіп кемени дәрьяның ағысы көп жерлерге ығызып алып кетеді. Салдаушылардың көп мийнети босқа кетіп арқан үзілген жерге бір неше саатлар кемени сүйреп зорға жететуғын жағдайлар болады. Салдау арқан үзіліп салдаушылар дәрьяның жағасында қалып «қус қашырған қәлпелердей» дағдарып дәрьяны жағалап бақырысып кемениң артынан жүгірген ауыр жағдайын сөз бенен айтып жеткізюу қыйын. Үлкен кеме дәрьяның қатты ағыс қайтпаларында қыр гүбелек айланғанда кемеді отырып қорқысамыз, егер кеме қырға жақынласа жағаға секиріп шығып жаяу жүриуге разы болғандай боламыз. Кемениң дарғасы:

—Балалар қорықпаңдар, қорықпаңдар!—деп бизлерге тәселле береді. Түс ауын арқадан шамал дауыл тұрса кемешилер қатты қууанысады, төрт бурышлы Хийуа кемесиниң желқомы көтеріледі, салдаушылардың мийнети жеңиледі, олар шад болады бизлер де бұған қосылып қууанамыз, шамал нәсейсе «Айдар, айдар» деп шамалды шақырамыз. Халық әдетинде «Айдар, айдар» десе шамал еседі екен деген түсиник сақланған, кемениң басына аттың қуйрығын айдар (кекил) тағып қойыушылықта шамал менен байланыслы әдет болса керек деп түсіндим.

Кемешилер:

—Қыпшақ қаласы жақын, бүгін базар күні, қыпшаққа барыңдар!—деп бизлерди шығарып жиберди, дүр киресип шабысып Қыпшаққа қарай жол тарттық. Қыпшақ қаласы жақын емес екен. Жүрніп шаршадық, күн ортасы болғанда Қыпшақ қаласына зорға жеттик.

Базар толған адам. Қара тұрымдай қара шоғирмелер. Қуұырған балықтың ийиси мурныңды жарады. Қарателпегиннің жүни селкилдеп кабапшылар кабабын желпип отыр, олардың минип келген айғыр ешеклеринің ақырған дауысы қаланы жаңғыртады. Мен ашаршылық жылы посып кеткен ағайинлеримнің дерегин таптым. Досбогановты ертип ағайинлериме кеттим. Олар Жумыр таудан қашық емес жерде «Қарақалпақ қала» деген жерден мақан тутқан екен. Күн батарда барып жеттік. Олар кеткенде мен он жасар едим. 17 ге шыққанда, арадан неше жыл өтсе де оларды таныдым. Сейтанияз аға деген, Өтепберген, Төлепберген деген бирге ойнаған балалар еди. Мени көргенде кемпир-ғаррылар шуұласып жылап қоя берди. Аман-түуел сорастым, көшип барғанлар жыйналып бир ауыл болып қалыпты. Қонақ болдық, азанда Сейтанияз ағам қоңсылардан ат сорап алып бизлер мингесип кемениң артынан жеттік. Дәрьяның самалы шеп есип, кемениң жолы өнбеген екен.

Гүрленнің тусына келгенде кемешилерден және алдандық. Гүрлен қаласының тусына келмей ақ кемеден түсип шабысып кеттік, кемеден қалып қоярмыз деп қалаға барсақ та өз өзимизден басқы тауып шабысып кемеге келдик; әдеуір-ақ ашырқап шаршаған екенбиз, кемениң ултанына жатып дем алдық.

Кемешиге ақша төлеп кеме жаллассақ та көбине дәрьяны жағалап жаяу жүрдик. Сегиз күн өтип тоғызыншы күни күн ауа бергенде Төрткүл қаласынан 18 км. жерде Урал казаклары мақан еткен Уральский поселкасы—«Бабай қала» деген жерге келдик, бул жерден кемели Төрткүлге кешке дейин жете алмайтуғын болдық. Неше күнлер кемели жүриу бизди жалықтырды. Кемени таслап бес арба жаллап жүклеримизди арбаға тийеп өзлеримиз жаяу Төрткүлге қарап жүрип кеттік.

Түнгі саат 10 ларда Төрткүлге келдік. Чайханаға тоқтадық, ертеңне азан менен Төрткүлде бас хәкімнің жайы деп аталатуғын үлкен гербиштен салынған жайға жайғастық. Оқып билим өнер үйрениудің дәуірі басланды.

Төрткүлде. Төрткүл бізге үлкен қала болып көрінді. бундай қаланы бала болып көргенім жоқ еді. Қаланың дөгергеі жаўгершилик—алағат заман жыллары жаўдан сақланыў ушын салынған қорған бийік дийўал менен қоршалған. Қаланың төрт тәрепинде төрт дәрўазасы бар. Олар Хазарыс дәрўазасы, Ханқа дәрўазасы болып аталады екен. Қаланың ишн қалың терек, жетілген мийўа бағы, Ресей ағашлары. Айнасы кең жаңа жайлар. Қаланың қорған дийўалының үсти шығырдың тисиндей гезе. Ал ол гезелер мылтық қойып атыў ушын қойылған гезе екен. Қаланың ортасында өткен әсирдің аяғында солдатларға ибадат қылдырыў ушын салыған рус ширкеўи бар. Олардың креси аспанды гөзлеп тур. Адам көтере алмайтуғын ҳәр түрли иреңли қоңыраўлар. Екшемби күнлерн адамлар ибадат қыларда қоңыраўдың даўысы қаланы жаңғыртады.

Төрткүлге бир неше ирет баспашылар топылып, биз барған жыллары баспашылар жоқ болса да, қаланы қорғаў ушын сақлық иретинде бир полктың 2—3 ғана эскадронының атлы әскерлерн бар екен.

Дивизион әскерлерн атлы қатарласып музыка шертлгенде «Атлы әскерлер жырын» даўыс қосып хор айтып көше бойлап жүр. Атлы әскерлердің бул салтанатын Шымбайдың қаласында 1920—22-жыллары бир неше рет көрген едим. Атлы әскерлердің атқа минип шабысып ат ойнатып музыка шертип жүриўи қалаға жарасық болып көринип тур. Төрткүл қаласы туўралы халық легендаларында Төрткүлде яғный төртмүйешли болған екен, соннан Төрткүл болып аталған екен дейди. Патша

Россиясы тусында Хийўаға болған поход (атланыс) Петр заманында басланып, Александр заманында тамам болғанлықтан Төрткүлге «Петро--Александровский» деп ат қойған екен. Ал Қарақалпақстанға совет власты орнағаннан кейін ески халық қойған ат бенен «Төрткүл» болып аталып кетипти.

Биринши күнлери. Биз тоқтаған үлкен жайға бизден басқа да Қоңырат; Хожелиден балалар келип быған-жыған болып кетти. Биз барыўдан төсек орын болмады, тақыр полда жаттық. Мениң узыны бир ярым метр, ени бир метр үйден алып шыққан қара кийизим бар еди, сол кийизди еки бала төсек қылдық.

Барған күни азанда оянып қарасам жайдың пәтигиниң ортасында қап-қара нәрсе уйысып көринди, соң абайлап қарасам 20—30 илмеги бар жоқарыға илинген глустер екен, жасы үлкен жигитлер кийип келген телпеклерин оған илдирген екен, бул аўхалды көрген басшылар шөгирмелерди алып таслаўға буйырды.

Кимниң ким екени биймәлим биреў-биреўди танымаймыз, үлкен сапырылыс басланды. Мениң аяғым жалаңаяқ, үстимде жеңсиз қара комзолым бар. Қоңыраў қағылса далаға шығамыз, бизлерди қатарластырып қояды. Бир неше минутлардан кейін бир шөректен нан үлестиреди. Арадан 3—4 саат өткеннен кейін және қоңыраў қағады, қатарластырып қойып шақпақ қант үлестиреди. Усындай тәртип пенен арадан хәпте өтті.

Әму дәрья Төрткүлден 6—8 километрдей узақта ағып турады екен. Бир күни параходтың гудогин еситип параходты көремиз деп шабысып кетип түски аўқаттан қалып қойдық.

Техникум дийўалының қапысында қолында мылтығы менен милиция турды. Жасы үлкен жигитлерди совпартшколда оқыйсыз деп (менде бараман) бөлип алып

кетти. Қалған балалардың ярымын бөліп сизлер агроном боласыздар деп қаланың сыртында Сейтурат бажбан дегеннің жайына алып кетти.

Техникумда оқыушылардың өзін-өзі басқаруы, шөлкемлестіріуі жұмысы басланды. Өзім еле хеш нәрсе түсінбей атырсам мені студкомға (талыбалар комитетіне) сайлап қойғанын билмей де қалдым: Оқыу болса еле басланған жоқ, оқыушылар маған топарласып келип базарға барып келиуіге меннен рұхсат сорайды. Мен оларға рұхсат бериуіге директордан айбынаман. Шауқымға шыдамай директорға көрінбей кетиуіге рұхсат беремен. Қолларын шаппатлап алып олар ғауырласып жууырысып алып кетеді. Директор болып Шымбайда бизлерди оқыуға жиберген Мухтар Аспандияров, оқыу бөлімінің баслығы болып Шымбайдағы 4—класс мұғаллими Ғилал (Илал) Баймухамедов келген екен.

Балалар еле онда-мында сапырлысып атырғанда көпшилик пенен бірге өз байдалына тентиреп келген Ешалақ жилли деген есер жигит басында селкилдек шөгірме, белінде мәдели белбеуі «ким ауылына қайтады» деп балалардың ортасына келип «жар шақырды». Үйін сағынған 3—4 бала Ешалақ жиллиге ерип жаяу үйлерине кетип қалды. Оқыу басланды.

Бизлерди классқа, группаға бөліуі басланды. Хийуа қаласындағы педтехникумда оқып атырған қарақалпақ, қазақ балаларын бөліп алып бизлерге әкелип қосты. Оларды Кәримберди Сағдуллаев, Қазақбай Алламбергенов деген баслап алып келди. Хийуадан келген балаларда 1-курске кирди Ол қалған балалар ушын 3-таярлық класс ашты. мен 1-таярлыққа кирсемде, бир айдаң кейин 2, оннан кейин 3-таярлыққа өткізди. Оқыу басланды, сабақ жөнли программа менен жүрмеді, жәмиyet таныу илимлерин обком партия, обкомкомсомолдың басшы хызметкерлери оқыта басласа да, соңынан ала

келмей кетти. Ана тил сабагы қазақ тилинде, ал басқа сабақлар татар тиллеринде жүрди.

Гүз айы басланды. Еле бизге төсек орын берилмеди. Техникум студентлери болсақта балалық дәуір қалған жоқ. Қаланың ишинде бағ бар, гейде жийде териўге шығып, қалталарымызды жийдеге толтырып келемиз.

Балалардың ишинде тентеклери көп еди. Олардан ишинде ең айрықша тентеклерден мениң ядымда қалғаны Адилбек Сейтов, Жаўмытбай Сметуллаев, олар жағаласып студкомға арызға келеди, оларды сол жағаласыўы менен директордың үйине киргизип жиберип тыныш табаман. Мениң оларды жарастырыўға күшм жете бермейди, өйткени олардың жасы менен эдеўир үлкен еди.

Октябрь айында ҳәр балаға бир матрац, бир адам сиятуғын ағаш (кәт) тапчан берилди. Ағаш тапчанға жатқан ақшамы 3 бала уйқысырап кәтлеринен қулап түсти. Олар анадан туўғалы кроватта жатып көрмеген екен. Бир күни балаларға сүлги үлестирип еди, балалар ол сүлги менен бет сыпырмай, барлығы сүлгилерин мойнына салып көшеге шығыпты. Сол күни кешке жыйналыс шақырылып сүлгини мойынға ораў уят болады, бет жуўғанда бетлериңди сүртесизлер деп түсиндирилди.

Жәмийет таныў сабағын ең алдында Қасым Әўезов баслады. Оннан кейин обкомкомсомолдың 2-ши секретары Тәңирберген Жанбурышын оқытты. Тәбият таныў сабағын Сәрсенбин деген баслап еди, соңынан Зариф Қасимов оқытты. Бурынғы татар муғаллимлериниң үстине сол ўақыттағы областьлық халық билимлендириў бөлиминиң баслығы Ибрагим Бекимбетов татарстаннан Мухтар Бакиров, Даўыт Бакиров, Марданов деген муғаллимлерди алып келди. Тағыда басқа бир неше татар муғаллимлери Хийўадан келди, және жергиликли татар муғаллимлери менен Азиз Конеев, Нурий Сагитовларда муғаллим болды.

Оқыудың басланар алдында Қызыл—Ордадан Балақадиров деген қазақ тилинен сабақ берди. Ол киес ана тили емес, тек өлең оқыта берди. Бир аздан кейин елине кетти, жолда кетип баратырғанда өзиниң оқыушыларына өлең (қосық) менен Самарқандтан сәлем хат жазып жиберипти, Илал Баймухаммедов өзине жазылған бул хатты класста оқып берди. Сәлем хаттан мениң яйдма қалғаны мынау:

Самарқандта сууық жоқ,
Ешкиниң майы қатқандай,
Қоңыр салқын гүзи бар,
Бузауға жабыу жапқандай.
Көкнаршысы чай ишип,
Көсиліп үйде жатқандай..

Комсомол хәм студком жыйналыслары жийи-жийи болып турып, жыйналыс узаққа созылады, онда көбинекеп тәртип қаққындағы мәселе тийкаргы орынды алды. Балалардың ишинде түрли минездеги, хәртүрли қылықлы балалар бар. Солардың ишинен өзгеше Өтемурат Төремуратов деген бала бар. Ол сабақ оқымайды, «нан көбейсин» деп директордың атына арыз жазып, кешке оқыушылар сабақ таярлап атырғанда қасына барып:

—Сен мынау «нан көбейсин» деген арзаға қол қой деп подпись жыйнаудан басқа талабы болмайды. Асхананың дежурствосын дежурство нәубети келген балалардан дәптерге сатып алады, оқыуға бармайды. Неге былай қылдың—десе, ол:

—Асханада тамағым тояды, абройлы боламан, хәм сабақтан қутыламан. Класс атламасам жоқарғы класстың арты болғанша, төменги класстың алды болып жү-

ре бергенім жақсы емеспе?—деп жууан береді. «Бұл тапқан ақылына» өз-өзінен қууанады.

Бір күні комсомол жыйнағында көп докладлар, болып көп мәселелер қаралып, жыйналысқа қатнасыушылар жалығып шаршаған гезде жыйналысты басқарыушы:

—Бүгінгі күн тәртібиндегі мәселенің бәрі тамам болды, ал енді гезектегі мәселе бойынша кимде қандай сөз бар дегенде Төремуратов қолын көтеріп:

—Менің қоятуғын мәселем, нан ски қадақ болсын—деп еді, оған көпшилик күліп жиберді...

Бір күні азанда директор қоңырау қақтырып, оқыушыларды жыйнатты. Директор ортаға шығып, Хийуадан келген балалардың ишинен биреуі техникумға келместен емлеуханаға түсіп сол жерде (фамилиясы ядымда жоқ) өлгени тууралы хабар айтты. Сол комсомолды жерлеу үшін обкомкомсомолдың жайының алдына барамыз деди. Қатарласып, сан тугып жүріп кеттик. Обкомкомсомолдың алдына басқа мектептердің де студентлери келип жеткен екен. Өлген комсомолдың емлеуханадағы жатқан дастығының астынан хат табылыпты. Ол өлер алдында жазған қосығы екен. Өзи Хожелиден келсе керек. Қосық қазақ тилинде жазылған екен, ал қосық қәбиринің басына қойылатугын естелик тахтайға жазылып обкомкомсомолдың алдында педтехникум студенти Алым Самалов ири дауыс пенен оқып бергенде көп қызлар көзине жас алып жылап жиберді. Сол қосықтан менің ядымда мына қатарлары гана қалған екен.

Ойлап едим шықтымба деп жарыққа,
Қайта түстим шыға алмастай арыққа,
Қыршын жаным қыйылар болдың қәйтейин,
Билимимди тарата алмай халыққа...

Оқыу жылының ярымына барғанда студком жұмысынан есап беріп қутылдым. Сол жылы халықтың есабын алыу жұмысы басланды. Биринши тийкарғы курстың балаларын халықтың есабын алыуға алып кетти. 3-таярлық класстан 5 студент, 1-курстың балаларын толықтыруу үшін бөліп алып, алгебра сабағын оқытты. Есап-санаққа кеткен балалар қайтып келгенше бизлерди олардың изинен жеткерди, сөйтип көп бенеп бирге 1-курс балаларының қатарына өттім.

Каникулға қайтқанда. Оқыу жылы тамам болды, каникулға шықтық. Елге қайтыу үшін Әмиүдәрьяны жағалап 3—4 күн кеме изледик. Үш қайық тауып бир қайыққа Чимбайдың, 2-ши қайыққа Қоңыраттың, үшінши қайыққа Хожелиниң балалары минетуғын болды. Дәрьяның бойында жыйналыс болды, жыйналыста қаралатуғын мәселе оқыуға балалар, қызлар ертип келиу болды. Сөз көбине қыз балаларды әкелиу тууралы болды. Бул традиция қарақалпақ драматурги Әбдираман Өтеповтың «Теңин тапқан қыз» пьесасы менен оның концерт программасында сәулеленди. Әбдираман Өтеповтың концерт программаларынан ядымда мынау қатарлары қалған екен:

Жатба қарындасым бунша мунайып,
Барсаң жарық жолға алып бараман,
Оқыу ашылынты Төрткүл қаладан,
Барсаң жарық жолға алып бараман,

Бул қосықты драм кружок ишинен көбинесе Мариям Темирханова деген қыз айтатуғын еди.

Кемели жол жүриу тууралы тәжирийбемиз артты. Бул сапары 9 азналы кеме емес, 2—3 азналы «орысы қайыққа» миндик. Ол ўақтында Әмиүдәрья бойынша жолаушыларды тасыуды кәсип қылған «Әмиүдәрьяны

ийелеген» Орал казаклары (Уралский) еди. Сонғы жыллары да Уралский кемесине минутоғын болдық. Сол гездеги тийкарғы жол қатнастың дауамы 1933—34-жылға дейин дауам етти. Мен өзим 1934-жылы арқа районнан профессор А. А. Соколов бенен ең соңғы мәртебе декабрьдиң 28-күни Чимбайдан Төрткүлге 2 арба жаллап, жолда төрт қонып бесинши күни Төрткүлге келдим. Ал соңғы жыллары сууда мотор катерлар, қырда машиналар пайда бола баслады.

Директорымыз хәм бир неше муғаллимлеримиз бенен хошласып 3 қайық дәрьяның қатты ағысы менен жарысып ығып кеттик. Кемени Әмиўдәрьяның қатты ағысы өзи менен бирге ала жөнелгенде үш кемеден шыққан балалардың дауысы дәрьяның ишин жаңғыртып жиберди.

Қайықтың рулин қайықтың ийеси жийрен қапа сақаллы уральский устап отыр, ал ескекши—кемениң ийеси ескек есиу ушын уралскийге жалланғаи камбағал өзбек жигити екен. Бул ески гөне дүньяда биреудиң күшинен биреу пайдаланыудың бирли ярым қалдықлары болса керек.

Биз ауылға тез барыудың қууанышы хәм жолдас кеме менен жарысып озыу мақсетинде ҳәр ескекке бир баладан, төрт бала ескекке түстик. Сонша күш салып ескекте Қоңырат балаларының кемесинен оза алмадық. Оған себе, бунда руль тутыушының хәм ескекшиниң тәжирийбеси болыуы керек екен. Руль тутыушы қатты ағыс бенен кемени жиберии керек екен. Қоңырат балалары бурын көл, Таллық дәрьясының бойында суу жағалап, ескек есип қайық айдаудан тәжирийбеси көп екен. Және биз минген кемениң ултаны енли екен, узыны узын, ени тар, узын бел кеме жүргиш болады екен. Дәслеп кемени таңлағанда Қоңырат балалары жүйрик кемени сайлап алған екен. Келе-келе бизинде ескек

есиў тәжирийбемиз артты, руль тутқан уральский ескекти суў түбине терең батыра бермен, суўдың бетин қалпып есиң, сонда кеме жақсы жүреди, күш аз жұмсалады деди. Биз тәжирийбени ийелеймен дегенше, ескектин тереңнен силтеп шаршап қалыппыз, Қоңырат балаларының кемесі араны ашып кетти, тек олардың узақтан қыйқыўлаған даўысы дәрьяның бетин жаңғыртып қулағымызға тал-тал келип турады... Буннан кейин ол балалар бизлерге де жеткермеді. Олар менен кейин ушыраса алмадық...

Буннан бир жыл бурын кеме күткен Қаттыағардың сағасына келсек, Қаттыағардың сағасына дәрьяның қайыры теўип суў ағызатуғын болыпты. Биз барсақ Қаттыағардың қасынан «Файзулла жарған» деген үлкен канал қазылып атыр екен. Қарақалпақстанның арқа тәрепиниң барлық халқы сол жерге жыйналған ба дедим. Адамлар қарақурымдай көринеди, аламаншын арғы-берги шетине жетип болмайды.

Бул каналды «Файзулла жарған» деп атаўының себеби. Файзулла Маткаримов деген қарақалпақ мурабларының ең тәжирийбели мурабы болғанлықтан хәм 1913—1914-жыллары «Қызкеткен» каналын басларда да мураблық қылған тәжирийбели адам болғанлықтан, өзи хат билмесе де областьлық суў хожалығының басығы қылып таярланған адам екен. Қарақалпақлар бул кисини «Энжирал (инженер) Файзулла» деп атайды екен, себеби буның караўын да бирнеше инженерлер хәм болған. Қарақалпақлардың ески әдетинде арнаны ким қаздырса, канал сол мурабтың аты менен аталып кеткен. Мысалы Қуўанышжарма, Үсенжап, Есим өзек т. б.

Мен Файзулла деген кисини 2—3 рет көрдим. Басында гүдидей қара телпеги бар, сарысыннан келген, сийрек сақаллы, дуғыжымнан келген ири киши еди. Узын

шапан, үлкен телпеги менен үлкен жыйнақтарда аўылдарды суўландырыў мәселеси бойынша басшылық қылып жүрди. Ол кисиге шығарған Қыдырғияз бақсының қосығының мениң ядымда қалғаны бар.

«Ағамыз энжирал Файзуллады,
Қаттыағардан саға алды.
Бир қатынға нәзер салды,
Есабын бере алмай қалды».

Файзулла жарғанның сағасындағы қазыўшыларға араласа басладық. Хәмме дүркиресип бизлерге жол берип атыр, бизнің басшымыз, бизден жасы үлкен техникумдағы комсомол ячейкасының секретары Халқабадлы Жарылқасын Пирназаров еди. Жарылқасын Пирназаров оқыўға барар алдында Халқабадта батырақлар комитети болып ислеп, елге атағы жайылған екен. Ал бизлер менен оқый баслағанда, өзиниң саўаты болмасада, жанжел көтерип, биринши курске өтип бизлердің қатарымызда отыра берди. Есап сабақларына түсинбей, қуры отырыў қыйн болдыма, әйтеўир обком комсомолдың кенсесине ҳәр нәрсени себеп қылып кете беретугын болды. Оқыўға аз қатнасты. Өзи солақай еди, сол солақай қолы менен шалама шекки саўаты менен жыйналыс протоколларын көшириў менен ҳәлек еди. Балалардың ишинде жасы үлкен хәм комсомол активи болғанлықтан комсомол ячейкасының секретарлығына сайланған еди.

Пирназаровтың аяғында қыйсық табан орысы етик, үстинде шыймақпалдан тиккен гимнастерка, қалтасы тарбайып шыққан шалефей шалбар, белине сары тоғалы әскерий қайысты буўып алғын. «Төрткүлде оқып қайтқан мени көрдің бе?—дегендей стройда марш қылып баратырған солдатлардай еки қолын силтеп «стро-

вой шаг» бенен ғоддаслап аламанның ортасынан өте бергенде хәмме жапырылып келип Пирназаровтың қолынан алып атыр.

Ауыл ақсақалы ауыллық мураблар Пирназаровтың алдында жортып жүр. Бизлер Пирназаровтың артынан ердик. Өзи батрақ, оқығанына бир жыл болып буншелли «тутымкершилик» (үлкенлик) қылып өзин халыққа танытқанына мен хайран қалдым...

Биз Қуұанышжарманың бойынә өзимиз бенен бирге оқыған Арысланбай Бекмуратовтың үйинде қонақ болдық. Кемели Қуұанышжармадан өттік. Халқабаттың тусы—Қарайшанның көпириннің тусында Пирназаровтың тозыуы жеткен жаман үйи бар екен. Пирназаровтың хәм Рейим Қулымбетов деген оқыұшылардың үйинде мийман болдық. Елге араласқаннан кейин кемеде отырғымыз келмей кемешиге рухсат бердик. Бул уақытта оқыұшы балалар ҳәр тәрепке тарап азайып 4—5 бала қалдық.

Пирназаров бизлерди ертип, Халқабаттың базарына апарды. Халқабаттың иши адамға толы, базар, қызған, жекке баққал, дүкан, саўдагерлер. Базарлар товар сатқан дүканшыларға толы екен. Бул гезде хәммеси де жекке мулик ийелери екен.

Халқабат 1917—1918-жыллары баспашылардан сақланыуы ушын қамал болып қалада базар пайда болған екен. «Жаўдан аман қалдық, елимиз абад болды» деп қаланың атын «Халқабат» —қойған екен. Бул мақаның атын бурын «Ийшанқала» дейди екен. Қарақалпақлардың ески әдетинше жаўгершилик жыллары жаў «Ийшанға тиймейди, мешитке келмейди» деп Ийшанқаланың қамал болыуының де себеби сол екен.

Халқабаттың базарын көрип Қыдырнияз бақсы қосық шығарған екен. Сол қосықтың мениң ядымда қалған қатарлары мынау ғана:

Бизің жақта «Халқабaд» деген сөз болды,
Таўардың орнына толы бөз болды,
Қишигирим саўда мың хәм жүз болды,
Қырық еллиге саўда болмас Халқабaд.

Халқабaдтың бир қассабы бексыйық,
Шәртектің астында отыр жыртыып,
Қолында пышағы серкени түйіп,
Жыртыған хәм қассабың бар Халқабaд.

Сәлем берип аўыл ақсақаллары, базардағы жекке мүлик ийелери, дүканшылар Пирназаровтың қолынан келип алып атыр.

Пирназаров еки аўылсовет баслығын шақырып хәр қайсысына 50 тийиннан «салым салып» 2 сомға Халқабaдтан арба жаллап төрт баланы миндирип «Бар, хош болың инилерим» деп бизлерди шығарып салды. Мениң қасымдағы балалар Төренияз, Сапаров, Бахый Ерғалийев, Тажиахмед Сейтмамутовлар еди. Чымбайға 3—4 километр қалғанда алдымнан еки атлы, аўылда қалған жолдасларым шаўып шықты. Мен арбадан түсип атқа мингесип кетип Чимбайға жеттим... Өтенияз ағам келгенде минер деп маған тай алған екен, ол ғуан болып ержеткен екен.

Ағайын-туўғанлар, қоңсы-қобалар жыйналып қалды. Қоңсы қобалар қутлы болсынға келип атыр. Мениң алып келген үлкен базарлығым печенье болды. Ал басқа жемистиң бәри Чимбайдың өзинен табылды.

Ертеңине қаланы айландым, қала азлап өзгерейин деген, мен кеткенде телефон сымы бир-екеў ғана еди, енди 5—6 болыпты. Бир базаршы арбалы кетип баратырып:

—Аспанда сым көбейип кетипти. жулдызды енди қа-

лай көреміз деп өз өзінен сөйленип баратыр екен... Үйге келген ауылдың ғарры-ғуррылары:

—Балам, обласқа барып қандай әмел алып келдің, ауыл әмелдарлары басқалардан болып бізге теңлік тиймеді ғой,—дегенде, мен оларға хеш нәрсе түсіндіре алмадым. Бұл гәплер құлағыма да жақпады, тек болғаны» және үш жыл оқығаннан кейін мектепке муғаллим боламан» деп жууап берген болдым. Бирақ олар мениң берген жууабыма қанаат қылмағандай түс көрсетті.

Ғунанымды безеп минип тамыр таныс ізлеп, ел аралауға киригим, каникуль ұағында қыдырыспаны гүжитгим...

Ауылда. Бул 1926-жылдың жаз айлары еди. Төрткүл де бир жыл оқығаным менен үстимдеги кийген кийимлерин жаңаша болып жетискен жоқ. Ғунаншаға көзлик, жипек жона, нағыслы ақ терлик салып безедим, басыма қара текпек, үстиме узын жипек шапан, белиме түрме белбеу бууып кийинип алып қәйерде, той-тамаша, жырау-бақсы болса қалдырмай қыдыра басладым. Той-тамашаларда Төрткүлде оқып қайтқаным ушын отырыспаларда хұрметли қонақтың бири болдым.

Ауылда ауыл турмысы еле өзгерип кетпеген. Аулы-советлер еле «ақсақал» болып аталып, ал оның ағзалары «член» болып аталады екен. Және ауылдағы үлкен әмелдарлардың биреуи батрашком екен, және ауыллық парт ячейка деген бир әмел бар екен. Аулаткомның секретары парт ячейка және батрашкомлар бир топар атлы болып ел аралап жүреди екен, олар көбинесе жекке, хожалығы ауқатлы жерге топарласып қонады екен. Батрошком есигинде адам жалланған, жекке хожалықлар, есигиндеги дийқаны, жалшысы, қойшы менен мийнет хақысын ұақтында төлеу хәм қандай кийим-кеншек беріуи тууралы договор дүзеди екен. Қәйбир аулаткомның

белгілі бір кеңсесі жоқ екен. Бұл жағдай шайыр Ғизбасар Ғазыловтың қосықтарында:

Ауылында аулаткомның,
Кеңсесі жоқ дөш қандай.
Кеңсе қағаз, қоржында жүр,
Айна-тарақ сатқандай—

деп сәуленелген еді.

Бұлардан да басқа тухым ширкет (жоңышқа тухым) пахта ширкетінің уәкиллери, ақша бөлімінің налоговой инспекторлерінде атларын сазлап минип ел аралайды екен. Мен де «хүкіметтің бір уәкилиндей болып» бұлардың қатарына қосылдым, Қонған жерлерде ақсақалдардан акт протоколларын жазыуға жәрдемлестім. Секретарлар шала сауатлы екен. «Әмелдарлар» түскен қонақ жерлер мал сояды, атларға жем береді, қонақ қылады. Үріп әдетлер еле өзгермеген. Енді мен бұрынғыдан қалған халық салтлары тууралы қайбір болған, көзім көрген эпизодларды айтып бермекшимен.

Бір ауылда қыз-жигитлердің отырыспасының үстінен шықтым уақыт күндіз еді. Көп жигитлердің қасында мен де отырдым. Отырарымды отырсам да көп қысылдым, қатарласып отырған қызлар менен жигитлердің ортасына түсіп қалыппан. Шашақлы тығын тығылған, нағыслы, мыстан исленген дөңгелек насыбай шийше қолдан қолға өтип үйдің ишин айлана баслады. Маған жақынлап келгенде көкірегі хәйкел менен өңирмоншаққа толған ириден келген бийдай рең қыз еки қоллап маған насыбай шийшени усынды, мен уялғаннан шығып қаша жазладым...

Бір күні Чимбайдың арқасында саңмурын қыпшақ урыуының елатында көп жерлерге қонақ болып, кешке таман түнде бір топар атлы болып бақсы айтқан жерге

бардық. Бизлерге үлкен сейісхананың төринен орын қойған екен. Қараңғыда отырар орнымызды зордан таптық. Жырау бақсы айтқан жерде жылтыраған еки тас шыра бар екен. Оның биреуін құрметли қонақ деп алдымызға қойды, ал биреуін дәстан айтып отырған бақсының алдына қойды. Еки тас шыраның жарығы үлкен сейісханаға жуғым болмады, хеш нәрсени көре алмадық. Тек «хор-хор» шылымның сууының қорылдысы, қызлардың хәйкел, өңір моншағының жигитлерге кесе менен чай берип барып қайтқандағы сыңғырлаған, жуудырлаған сести, дауыстан қалған ғарры бақсының дауысын бөліп турды..

Жолым түсіп Чимбайдың түслик тәрепинде «Қара буға» деп аталатуғын меканда күндиз бир тойда болдым. Тойда ылақ ойын болды, ылақ ойыннан кейин қыз-жигитлердің отырыспасы болып, мен де ссл отырыспаға араласып қалған едим. Бул отырыспа күндиз еди. Қызлар үйдің қазан-табақ туратуғын күн шығыс қапталында оң жағында, жигитлер үйдің күн батыс жағында малдасын құрып жайғасты. Қыз жеңгеси есик бетке таман отырды, ал отырған қызлар бир ауылдың қызлары болып, көпшилиги еле ер жетпеген жас қызлар екен. Отырыспа бираз қызып, чай ишиле баслады. Үй ийеси чай қайнатты. дәслеп чайды үй ийесинің өзи салды, ал сонынан чайнек кимнің алдында барса, чайнектің ишиндеги чайы ишилип болғанынан кейин қалтасынан жипектен нағыс салынған пөпекли бауы бар, чай қалтасын шығарып чайнекке чай салды. Сол чай қалталарды көргенде анамның «ержеткенде чай саласаң» деп нағысы салынып литпеген чай қалтаның құрағын ағаш сандыққа салып қойғаны сол уақытта көз алдымнан елеслеп өтті...

Отырыспадағы тәртипке сер салдым, қызлар чай қуйылған кесени еки қоллап устап, орнынан турып, ғазғаз жүріп, жигитлердің алдына барып қөлеген бир жи-

гитине еңкейип еки қоллап усынып береді, қара үйдің ортасына келгенше арты менен шегинип жүріп оннан кейін артына бұрылады. Кеседегі чайды ишип болғаннан кейін бос қасанаы жигит чай берген қызға усынады. Қыз сол тәртіпте «пинхам» менен бос кесени алып, шегинип барып орнына отырады. Қызлар чай менен кесе усыңғанда чай усыңған қыздың қолында бір бөлек кант та болады. Қыз ең әдеп қасаны беріп хәм соң оны алғанда кесе менен қантты бирим-биримлеп алыў бирнеше секунд уақытты алады. Жигитлер тәрешинен де, қызлар тәрешинен де өзіннің пәзер салған жигити ямаса қызына қасаны усынады, бул отырыспалар бирнеше саатларға созылады.

Бул көринислерди көргенде халық қосықларындағы мына бир шуўмақ куплет қатарлары ядыма түсти:

Бир қыз көрдим Аралбайдың елинде,
Қозақ тоқып отыр екен төрінде.
Бир қаса чай бердим турып алмады,
Дәулетим қайттыма—деп жаным қалмады.

Қыз-жигитлер отырыспа қызғаннан кейін үйдің сыртында хәйкел, өңір моншақлары сыңғырлаған бир дүркін қызларды баслап алдында келген қыз жеңгесинің сести, дүсирлисеситилди. Есикти ашып бир келиншек:

Жасаған жаудан қайтпаған жүрегим,
Бир салым майдан қайтама екен!—

дегендей кириң қызлар—деп бир дүркін қызларды ертип кирип келди. Олар отауға сүңгип кирип бурынғы отырған қызлардың алдына қатарласып отыра кетти. Бурынғы отырған қызлардың жеңгесі отырған орнынан ғарғып турып:

Хәр кимнің де тана­сы бар,
Өгиз бола­ма деген тәмеси бар—

дегендей бизің жас қызларымыздың үстин басып неге киреди екен. Жүриң, шығамыз, кетейік, орынларыңнан турың,—деди. Жайғасып отырған қызлар тез арада тура қоймады, еки қыз жеңгеси арасында өткір поэтикалық сөзлер кетти. Биреуінен бири өткір көринди. Шетте отырған маған да бир жууап айтып жүреме деп қәуіп етіп далаға қашып шыққанымды билмей-ақ қалдым...

Мен далаға шыққаннан кейін де үйдің ишинен бир-неше айтыс, жууап­лар еситилип турды, бірақ олар менің ядымда қалған жоқ...

Чимбайдан—Төрткүлге. Жазғы дем алыстан қайтпақшы болдым.

Бурынғы обком комсомолдың секретары, соңынан Обком партияның 2-секретары Қазақбай Аллабергенов об­ластлық судтың баслығы болған екен. 8 жасымда сол Қазақбай Аллабергенов пенен аұылдың диний мектебинде бирге оқып едик. Ол гездеги 16—17 жаслардағы бала, хәзир Чимбайға командировкаға келип қайтпақшы болып атыр екен. Ол Чимбайдағы атақлы бай, ургенчли Хожамурат байдың орыс арбасын (файтон) минип, мени қасына отырғызды, файтонның алтын гүмиске пуу берип жалтыратқан қамыт ағашының салбыраған қоныраулары, түрли намаға сыңғырлап, тар көшелер бойлап, узақ жолға жүрип кеттик. Буннан еки жыл ғана бурын усы Қазақбай мени комсомолға аларда, жыйналысты өзи басқарып, бирнеше жасларды комсомол қатарына алғаны ядымда. Хәзир бул қала байларынан да абырайлы, мынау жүдә жарасықлы кийинген адам мени тәсирлендирди.

«Қууаныш жарманың жағысы» «Қанлы жағыс» деген жерге келгенде, Назархан болыс деген биреу қонақ бо-

лы кетіуге мiрәт етти. Олар ғиизше сөйiп, екеуиmзди мийман етти. Бул жерге аўыл адамлары көп жыйналды. Таң алдында кемели сол жағыстан өттик. Бизлердиң ерте шығыуымызға себеп, жағыстан өткен жерде, «Жети асырымның қумы» және «Арық балық» деген далалықтан салқын ұақта өтпесе болмайды екен.

Назархан болыс деген 5—6 атлы болып шығып жағыстан өткизип, бизиң атымызға мешеуге ат қосып «Жети асырым» қумнан өткизип салды. 1923—24-жылы Қошқар деген баспашы Чимбай комсомол комитетиниң хызметкерi Алимбетов дегенди «Арық балықтың» тусында өлтiрген екен, бул иске Назархан болыстың қатнасы болған екен. Минне сонлықтан ол бизлерге хызмет қылып жүр екен. Назархан болыс қоластындағы Ешимбет ноғай деген киcиниң үйинде қонақ болып атқа дем бердик.

Соңғы күни Қара таудан өтип «Қызыл үй» (ылайдан салынған үлкен үйде) тоқтадық. Қарақалпақлардың бул үйди қызыл үй дегениниң себеби ески ұақытларда руслар Төрткүл менен Чимбай арасына «орыс жол» салғанда хәр жерден почта бөлимин салған, соны кейин ала «Қызыл үй» деп атаған. Халқабатдың алдындағы, Назархандағы қызыл үйлер тозып жоқ болған. Биз келсек өткен-кеткен жолаушыларға суу қайнатып берип отырған сөйлемшек қазақ кемпирди көрдик. Оның танымайтуғын адамы жоқ. Төрткүл, Шымбайдағы басшылардың барлығын таныйды екен. Барлығының атларын айтып сайрап отыр. Өйткени ол басшылардың бәри де сол «Қызыл үй»де талай мәртебе келип қонып кеткен екен.

Шаббаз қаласынан өте бергенде Қазақбай болыс деген (волостной) бизлерди қонақ алды. Жолда үш қонып Түрткүл қаласына келип жеттик.

Төрткүлге келсем оқыу басланыуға аз ұақыт бар екен. Еки үш бала болып Төрткүлдиң аўылларын пиядалап қыдыра басладық. Ең дәслеп Төрткүлдиң күн бата-

рында «Тарнаў» (суў өткеретуғын тоңыртқа) деген жерде Төрткүл этирапына данқы жайылған Уайис мурап (Сариев) дегеннің үйине мийман болдық.

Уайис мурап деген қарақалпақтардың қайшылы урыуынан екен. Мурап болғанына көп заманлар болған екен. Көзі жумық, сийрек ғана сақалы бар, толық, при адам екен. Ирилги соншелли, бир ат бир күнге Уайис мурапты көтере алмағанлықтан, қапталына және бир атты ертип алып шығады екен. Халық бұрыннан княгырған салтты жоғалтпай, Төрткүл ауылларында қара үй азайса да, отауды сазлап қойған екен.

Уайис мурап Сары улы 40 жыл мурап болып қартайған уақытында 1949-жыллары Хүкімет тәрәпинен Ленин ордени менен наградланған еди.

Бир күни Төрткүлдин күн шығар этирапында совет дәуиринде болыс (волостной) болған Молла Сабыр дегеннің үйине мийман болдық. Ол ки си де қайшылы урыуынан екен. Молла Сабыр дегеннің үй үскенеси келіскен адам екен. Еки жорға атын ертлеп бизлерге берди, бул уақыт құрбан айт байрамы еди. Жорға атқа мипи «хәйтлап», көпшилик баратырған Мантық деген әулийесине бардық. Ол уақытта Төрткүл этирапында диний хәйт-байрамлар, әулийениң басында өтеди екен.

Мантық әулийеси Төрткүлдин арқа тәрәпинде онлаған шақырым жердеги дөң басында екен. Барсақ сол әулийениң басы адамға, арба, атларға толы. Әулийениң этирапы саудагерлерге, палаушы, -балық қууырдақшыларға лық толы екен. Ол жерде палау асып атырған, мал сойып атырған қант, конфет, халұа—шекерлерге толы. Арбалардың ишинде, басын дигирдей үйип ораған хаял-қызлар, басына ақ орамалларды толтырып ораған ғарры, кемпирлерде, жас қыз-келиндешеклерин қоршалап алып, хешкимге көрсетпейди. Ал, ол жас қыз-келиндешеклер жарық дүньяға қызығып, этираптарға күлип қарап,

өзлерин көрсеткиси келеди, бирақ арбаның ишин қоршалаған зағзақы кемпирлер, оларға кейип, бетин орамал менен жаптырып буғып отырыўды буырды. Гейбир жас жигитлер өзи сүйген қызларға набат қуты сыйлықларын, қызлардың жүзин көрмесе де, арбаны тасалап турып, орамал дәстүрханын әперип атыр.

Бизлер аттың үстінде жүрсекте қызлардың жамалын көре алмадық. Бул күнде Төрткүл—Шаббаз этирапындағы бурында болған әдетлер «әдира қалып жоқ болды ғой», Төрткүлдің арқа тәрепинде қарақалпақлар мөкан еткен «Досбай» деген жерде бурын Төрткүл этирапына бий болған Өбейбий дегеннің үйине мийман болдық. Өбейбий бул күнде бийликтен қалып, жер егип дийханшылық қылады екен. Ол кисиннің бойы пәскелтек, келседе адамлардың ириси екен. Оның қолының хәр бармағы еки бармаққа тең келгендей. Жууан бармақлары менен адамды таң қалдырды.

Өбейбий қарақалпақлардың тарийхына байланыслы ертедеги әңгимелерди ақырын, салдам менен сөйлеп отырды. Бирақ мениң ядымда қалмады, тек мениң ядымда қалғанының болғаны Өбейбийдің «1916-жылы Чимбай уезд начальнигин өлтиргендеги ўақыяда рус хәкмилери Досбайдағы қарақлапақларды Төрткүл крепостының ишине үйимиз бенен көширип апарып «Ақүйли» (пен) қылып, солдатлар сыртымыздан қадағалап турды»—деген болды. Бул ўақытта оқыўшылар арасында шаш қойыў дәслүри жоқ еди. Аўылда өскен шашымды көрсетиўге уялып, дүқаннан шетине қундыз тутылған, иши түлкинин териси, сырты қара мақпал, татар сәўдегерлериннің кийетуғын цилиндрге усаған соппас сатып алып кийип алдым.

Бир күни Төрткүлге жақын жерде Молла Еримбет деген атақлы қарақалпақтың үйине қонақ болып отырғанда, күндиз абайламай соппасымды шешкен екенмен,

15—16 жасар үш-төрт бала—«Мына баланың шашы бар екен» деп бақырысып қоя берди. Мен де тез соппасымды кийіу менен болдым. Қайда қыдырсақ та техникумға қайтып келип, турамыз, өйткени, тамақ, төсек орын, сол жерде тайын. Және жаз айларында муғаллим курсине арқа округлардан муғаллимлер келип оқып кетеди, олардың көбин таниймыз. Олар менен бирге болуу аўылды сағындырмайды. Олардың да кийим кийиси еле жаңармаған.

Саратанның ыссы айларында да олар басына бастырмадай үлкен шөгирме—бөрик, үстинде ұзын шапан, белін тауыр менен толтырып бууған. Оларды ең дәслеп ана тил сабағынан шайыр Сейфулғабит Мәжитов оқытады. Сол күнлери мен ол кисини биринши мәртебе көриуим еди.

Хазарысқа саяхат¹. Қысқа кашикулден келдик, оқыу басланыуға аз уақыт қалды. Тамыр-таныс излеп, Әмиу дәрьяның батыс жағына өтип қыдырсақ деген ой тууды.

Шымбайдың арқасы, Кегейлиннің аяғында Қайшылы деген мөканнан ашаршылық жылы еки баласын жетелеп, бир ҳаял Хазарсқа жақын «Аушар» деген каналдың бойында аушарлы Атабай деген адамның баласы болмай, соған турмысқа шыққан. Үш бала болып Хазарс қаласына пиядалап жол тарттық. Танымаған жерде ерси болмасын деп шашымды алдырып тасладым. Сол жылы бир сууық хабар келди. Рейимбай деген жолдасым бар еди, ол Қоңыратқа баратырғанда алдынан баспашылар шығып, көп адамлар менен оны да услаған. Қемели баратырған Рейимбай Сабировтың тек басында шашы болғаны ушын оны баспашылар шашына лампамай қуып өлтирип кетипти. Басқа жолаушыларға тиймеген. Шашымды алдырыуыма усыда бир себеп болып еди.

---

1. Хазарыс—Хорезмдеги қаланың аты, ол арабша «хазары асп» —«қырқ ат» деген сөзден пайда болған дейди (Қ. Ә.)

Күн сууық, дәрья абыржы. Әмиүдәрьядан өткенде күн батарға айланды, геүгим тарта бергенде бир аўылға араласып едик. Ҳеш ким қонаққа алмады. Қайсы үйге барсақ та, мешитке барың дей берди. Бизлер буған дым түсинбедик. Биз болсақ намаз оқымаймыз, булардың мешитке барың дегени неси екен?—деп ҳайран болдық.

Далада қоныўға болмайды ғой, мешитти сорастырып табыўға киристик. Мешитке барсақ ол кишкентай ғана ылайдан салынған өжире екен. Кишкентай ғана шам жылтырайды. Жамбаслап жатырған мектеп моллаға көзим түсти. Сәлем берип кирип барып моллаға тағы сәлем бердик. Бизлердің келиўимизден молланың хабары болса керек, онша бизлер менен иси болмаса да, келиң, отырың дегендей түс көрсетти. Жылтыраған оттың ишинде молланың қара дүмшесиндеги чайдан қалған азгантай суў сыжылдап тур.

Жамбаслап жатқан молла, орнынан турып, онша қыймылдай бермей, тек от өше жазлағанда, далаға шығып бир-ски түйир ағаштың жаңқаларын отқа салады. Ол жоңқалар алысып жанарда өжирениң төбесин түтин қаплап, дөгерегин айланып көзимизге кирип, аштырмай таслайды. Түтиннің де тәсилин билип, бизлер хәм бугып, яки жамбаслап жатып, түтиннен сақданып отырдық. Түтин ең алдын бурын өжирениң төбесине барып, оннан кейин төменлей баслайды. Молланың да турып отырмай жамбаслап жатқанының себебин соннан кейин түсиндик.

Жарығы жоқ тар үйде отырып, ичимиз писип зериктик. Егерде таң саз берип жарық түссе—тез жолға шығар едик—деп отырмыз. Уақыт иңир болды. Қарнымыз да аш болайын деди. Алып шыққан нанымызды, дәрьядан аман өткенимизге қуўанып, қонақ үйге енди келдик ғой, бүгин жетемиз деп, дәрья жағасындағы садақа сорап отырған тиленшиге берип кеткен едик.

—Енди уйықласақ қәйтеди?—деп өз-ара гүңгирлесе
баслап едик:

—Әссалаўма әлейкум—деп қолында үлкен табақ, бир
киси кирип келди.—Молламыз мына тамақты қудайы
қонақларыңыз бенен жең,—деди. Қол жуўып, ол тамақ-
ты жеп болмай-ақ, есиктен және табақ келди. Оның
артынан және қос табақ келди. «Мешитке барың» деген
сөзди енди ғана түсиндик. Ол елдиң дәстүри бойынша
бийтаныс жолаўшы қонақты мешитте қабыл алады екен.
Таң атыўдан орнымыздан турып жолға шыға бердик,
жарықта моллаға да сер салып қарасам өжиреде пыс-
қыған түтиннен молланың ақ сақалы сап-сары болып
кеткен екен...

Бизлер мешиттен шыға бергенде сол мешитке киятыр-
ған еки-үш баланы көрдим, ел шетинде, узақ-узақ жер-
лерде ески мектепте бала оқытыў—бул жерлерде еле
даўам етип атыр екен—деп ойладым. Ертелеп Хазарыс
қаласына қарап жүрип кеттик. Аўшарлы Атабайдың
үйине барып мийман болдық. Үй хожасы 70 жасардағы
арық қара киси екен. Чимбай этирапынан үйленген ҳа-
ялының ершен балалары ержеткен, екен, ҳәм хәўли-хә-
ремли киси екен. Қасымдағы жолдасымның ағайыны
болған соң, Ерназардың ағайыны келди деп өтирикти
ыраслап шад болған болып атыр. Кеш болды, қонақ
асы таяр болды.

Мени таң қалдырған жери: Тамақ писер ўақта есик
беттен, тамағыңыз таяр болды ма? деген ҳаяллардың
даўысы еситилип турды. Қонақ ўйимиздин тамағы ал-
дымызға келеберген де, тағы да бирим-бирим үш та-
бақ келди Қоңсылардың бул келген қонаққа еткен ҳүр-
мети—сыйлығы екен.

Аўшарлы Атабайдың хәўлисинин ортасында үлкен
ғарры гүжим ағаш тур. Оның жуўанлығын айланып,
қушақлап өлшеп көрип едим, ол мениң қулашым менен

онбир қулаш шықты. Атабай ғаррыдан бул гүжим қашан егилген?—деп сорасам:

—Мениң жасым ҳәзир 71 де, мениң атам 73 те өлген, сол атам да бул гүжимнин қашан егилгеннин билмейди екен—деп жууап берди.

Түс уақтында Атабайдың узатқан қызының үйи бизлерди мийманға шақырып кетти. Ол жерге барганда кешеге аўхалды көрдик. Сол үйде аллымызға табақ келебергенде, және төрт, бес «табақ жаўды», қайсысынан баслаўды билмей-ақ қалдық... Үйлерине сер салып қарасам әйнек дегеннен нәрсе жоқ. Өжирелериниң төбесинде кишкентай ғана түтин шығатуғын тесиги ғача бар. Тамның пәтиги қыстағы жаққан түтиннен қап қара болған екен.

Оннан кейин арадан отыз жыл өткеннен кейин бул жерлердин қал-жағдайын сорасам, жаңа мектеплер ашылған, аўыл интеллигентлери көбейген, ол жердеги колхозға «Калинин» деп ат қойған. Ол колхоздың басығы сол Атабайдың ершен баласының ең кишкенеси екен. Ҳәзир бар деп жууап берди. Оннан кейин бул жерлерге жолым түскен жоқ.

ТӨРТКҮЛ ЕСТЕЛИКЛЕРИНЕН

өрткүлдеги оқып жүргендеги күнлерде мынадай эпизодлар есимде қалған екен. **Намаз.** Хәкимбай ғарры деген адам Төрткүлдің қараңғы көшелерінің бір дүгискен гирдап жерінде үлкен кәт құрып оған кийіз көрпешелерди төсеп нанбайлардың шөрек нанын сатып, нан сатқан пулын көрпешенің астына қойып отыратуғын еді.

Бір күни ол ғаррының тусынан өтип баратырсам ғаррының қасына адамлар топланған, ғарры ғарғанып атыр екен, ол адамларға былай дейди.—Мен намазымды оқый бастаған едим, бір кисапыр көрпешенің астындағы күни менен нан сатқан пулымды қолын суғып алды, мен намазымды буза алмадым, кисапыры құрғыр пулымды алып кетти, оның алып атырғанын көрдим, мен он бас іесин намазымды оқып боламан дегенше ол ақшаны алып бәдар кетти...

Насыбай. Төрткүл қаласында базар күнлери насыбайшылар «көк насбай» деп аталатуғын **насыбайды**

ағаш кәттің үстине қойып сатады. Насыбайшылар бир насбай атқанлардан пул алмайды. Төрткүлдің «Дос бай», «Тарнаў», «Келтеминар» деген жерлеринен бир неше ғаррылар базар күнлери азан менен ешеклерин сртлеп минип Төрткүлдің базарына келеди. Бул ғаррылардың базарда базарлық жумысы жоқ, тек болғаны насбайшылардан бир атым «көк насбай» атып үйлерине қайтып кететуғын еди.

Патифон ғаққында. 1933—1934-жыллары үйлерге патифон, пластинка алыў дәстүр болды.

Бир ауыл дийханы дүканнан патифон, пластинка сатып алып, бир таныс үйге келип пластинкасын тыңлап көрейин деп Төрткүлдеги таныс үйдің патифонына қойып көрип еди, ал пластинка тек музыка екен. Қосық айтпайды екен. Сонда пластинка алған дийхан үй ийесине—бул неге қосық айтпайды?—дегенде үй ийеси оған:

—Бүгин намасын шертип қояды, ал ертең қосығын айтады—деп күлди.

Дилмашлар. Қарақалпақлар арасында рус мектептеринде сқып билим алған, рус мәденияты, әдебияты менен таныс, оқымыслы интеллигентлерде бар еди. Рус тилинен дилмашлық қылып сөйлеушилерди батыс еллеринде «Толмач» деп атайды, ал ол қарақалпақларда өзиниң сөйлеу тилине бейимлеп халық этимологиясы бойынша «дилмаш» деп аталып кеткен.

Қарақалпақ дилмашлары ғаққында мениң есимде қалғанлары мыналар:

Турман дилмаш. Бул киси Шымбай қаласында Шымбай уездинде дилмашлық қылған адам екен. Оның миллети қазақ, фамилиясы Қаржаўбаев екен. Ол киси ертеректе өлип кеткен екен. Ол кисини маған көриўге туўра келмеді. Ол гезде рус тилин билген интеллигентлер ушын қолдан исленген самагон ишнў мода болған екен.

Турман дилмашты көргенлердин айтыуы бойынша «араққа жарылып» самагоннан уўланып олди деген гәп бар.

Турман дилмаштың Әзирбай, Сейит, Әшир, Асан, Үсен деген балалары болды. Мен оның киши балалары менен баслауыш мектепте бирге оқыдым. Әкенің балаларына қылған тәсири болса керек, Турман дилмаштың балаларының барлығы оқып билим алған интиллегент-лер еди...

Әсен дилмаш. Қарақалпақлардың қыпшақ урыуынан. Ол ашаршылық жыллары Шымбайдан Әмет деген ағасына ерип Төрткүл қаласына барады. Әсеннің ағасы Төрткүлде Лебедов деген банка чиновнигинің повары (аспазы) болып хызмет атқарады. Әсен Лебедовтың балалары менен бирге ойнайды. Булар мектеп жасына келгеннен кейін Лебедов өз баласы менен бирге Әсенди рус мектебине береді. Әсен жети жыл оқып рус тилин билип шығып ең дәслеппен почта чиновниги хызметин атқарады. Ал соңынан ол Әмударья бөлиминде Хийўа паспорт столының начальниги болып Әмударьяның батыс тәрепине өтиўшилерге паспорт бериў исин басқарады. Қарақалпақстанда совет власты орнағаннан кейін Көк өзек волостной советинің баслығы болып хызмет атқарады. Ал оннан кейін 18 жыл даўамында Шымбайда суў хожалығы хызметинде болады.

Мен Әсен ағам 1929-жылы сентябрь айында Шымбайдың қубласында «Дөңгелек там» деген жердің алдында Кегейли арнасының жағасында Қойлыбай Сапаров дегеннің үйинде ушырастым. Мен этнографиялық экспедицияға жол баслаушы хызметин атқарып болып, атты безеп минип ел аралап қыдырып жүр едим. Қойлыбайдың ақ отауының дөгерегине суўлар себилген. Кегейли арнасының аққан ағысы көринип тур. Үйдің қасында қызыл ала текиметтин үстінде Ахмадий Бурна-

шев. Әсен аға үшеуінің әңгиме дүканын қурып отырғанының үстінен шығып, сол жерде мийман болдым. Біздердің тарих, әдебиет хәм рус мәдениеті тууралы сөзлеримизди тыңлап отырған бир неше ауыл адамлары да бар еди. Әсен аға менен Бурнашев хор-хор шылым тартады екен, хор-хор шылым үсти-үстине келип тур.

Текекиннің жасыл түтүнн буудақ—буудақ болып аспанға кетип тарап атыр. Әсен аға рус мектебиндеги оқыған дәуирин сөйлеп берди. Мени таң қалдырған нәрсе Гогольдың шығармаларын оның ядтан сөйлеп бергені болды.

—Рус мектебинде Гогольдің шығармаларынан үзіндилер ядлататуғын еди—деди ол. Үйдің қубласында бой жүерилер баслап, оның жапырақлары шайқалып тур, Екпе жийделерде қызара баслаған. Тәбияттың азанғы сулыу, салқын тартқан, мәхәлинде Әсен аға менен хошластық. Атланып жолға түстик, мениң қасымда ат ерлейтуғын Боранбай Мәмбетов деген ат қасшымда бар еди.

Арадан көп жыллар өткеннен кейин 1948-жылы Әсен ағаны Тахтакөпир районында және көрдим. Ол киши көзине көз әйнек алып «Правда» газетасын оқып отыр екен. Әсен аға менен ушырасып қууанысып қалдық. 1929-жылғы сөйлескен әңгимелеримизди дауам қылдық. Мен сол 1948-жылы қыс айында «Қызыл Қарақалпақстан» газетасына «Асаң дилмаш» деген ат бенен мақала жаздым. Ол киши маған: «Хүкіметтің берген пенсиясы маған вполне хватает иним»—деди. Бул кишинің киши пейиллиги, әлпайым сөзи менин удайына ядымнан қалмай жүрди.

Ол киши 1950-жыллары 83 жасларында дуньядан қайтты. Әсен дилмаштың Худайберген деген баласы менен 1923-жыллары Шымбайда баслауыш класста бирге оқыған едим.

Адамбай дилмаш. Мен Адамбай дилмаш дегеннің лақабын көптен еситкен едим. Ол қазақтардың адай урыуынан екен. Оның ата-бабалары Хийұя ханының қасындағы атақлы дилмаштардан есапланған екен. Халық аузында ертек, әңгімелерде «Адамбай дилмаштың жазған арзасы бузылмай турмайды» делінеді екен. Адамбай дилмаш русша хәм ески түркі деп аталатуғын еки тилге бирдей саұатлы адам екен. Оның үйи Төрткүл қаласының сыртында үлкен гүнгаралы, дирдикларлы хожалықтан болып есапланады екен. Оның Әсебай, Искендер деген балалары менен соңынан таныс болдым. Адамбай дилмаштың өзін көрместен бұрын оның ески әдебий тилде «ошбуның илан сизге мағлум қылып билдираман киў, мен Төрткүл уезди, Сарибий волостының пуқарасы Пәленкестен ариза, ашбуў аризам билан» деп басланатуғын арзасын көрдик. Бизлер жас уақытымызда усы арзалардың бир копиясын тауып алып көширпип жүрдик.

1926—27-жылдың қыс айында областлық судтың мәжилислер залында молла—ийшанлардың қыяметлик ислери бойынша суд мәжилисінде дилмашлық қылып атырған жеринде адамлардың сыртынан қарап Адамбай дилмашты бир мәртебе ғана көрдим. Сахна бетте суд председатели рус жигити бир неше заседателиери менен отыр. Адамбай дилмаш судтың алдында төменде полға салынған кийиздің үстінде малдас құрып кишкене хасаны ийинине сүйеп, хасаның белинен услап төмен қарап қалғып отыр. Ол ат жақлы, қыр мұрынлыдан келген, ири, сақаллы адам екен. Оның үстине жүни өсик шекпен, бөрик басында сапақ жүни өсик телпек.

Айыпкерлер судтың саұалына жууан қайтарып отыр. Суд председатели:

—Товариш Караказаков!—дегенде, Адамбай дилмаш, жумған көзин ашып, айыпкерлердің сөзин рус тилинде малдасын бузбастан, усағын түсирместен сөйлеп берип

тур. Бул кisinin көзин жумып қалгып отырғанының себеби, айыпкерлердің жай сөзине рус тилинің эквивалентин ойлап атыр екен. Мениң ядымда «Дүмше молла» деген сөздің русша эквивалентин түсиндирип сөйлегени ядымда қалған екен.

Күн песин болды. Адамбай дилмаш:

—Гражданин, судья, я должен молиться»—деп еди, суд председатели суд мәжилисин тоқтатып Адамбай дилмашқа песин намазын оқып алыўға рухсат етти. Адамбай дилмаштың қасына мыс қуман хәм тайын болды. Адамбай дилмаш сеңсең постынын ийнине салып, мыс қуманды қолына алып песин намазының тәретин алыўға шығып кетти. Менде Адамбай дилмаштың сын сымбатын дурыслап көриў ушын жақынлап бардым. Кейин техникумға қарап кетип қалдым...

Комсомол жыйналысында Мен Тәрткүл қаласында 1926—28-жыллары педтехникумда оқып жүрген дәуиримде техникум қасындағы 3-номерли комсомол ячейкасының (ол ўақытлары комсомол ячейкасы жаслар дәстеси деп аталатуғын еди) Сиясий билимлендириў, драм кружок) хәўескерлер топары хәм клубты безеў ислерин атқардым.

Ол ўақыттағы комсомол шөлкеминиң ислеринен мыналар есимде қалған екен:

Бир күни жаз шығып оқыў тамам болар алдында комсомол ячейкасының бюро қарары бойынша Әму дәрьяның жағасына шығып суўға шомылып болғаннан кейин дәрьяның бойында отырып бир биреўге сиясий билимнен саўаллар бөлистик, бул комсомол ағзаларының сиясий билиминиң өсиўин сынаўдан ибарат еди, бул исти комсомол ячейкасының хаткери (секретары) Бақый Ерғалиев басқарды. Ондағы талас мәселениң бири «Формасы бойынша миллетлик мазмуны бойынша со-

циалистлик миллет мәденияты деген не?» деген сауалға жууап беріу еди. Ал бизлердиң ишимизден бул сауалға дурыс жууап бергендей комсомол ағзасы болмады. Хәр ким аузына келгенин сөйледи. Ең ақырында сен хеш нәрсе билмейсең!, —деп урысып тарқасып кийиниң техникумға қайттық.

Мине усыған усаған сауал-жууап кешеси қалалық комсомоллар жыйналысында да болды. Бул жыйналысты обком комсомол секретарынан Байжарасов, Тәңирберген Жаңбуршын хәм обком партияның пропаганда бөлиминен Сыдық Аблановлар басқарды. Бул мәжилистің тийкаргы мақсети комсомоллардың сиясий билимин тексерип сиясий билими бар комсомол ағзаларынан партия қатарына қабыл етиу еди. Бундағы ортаға қойылған сауаллар:

«I—II—III Коммунистлик интернационаллардың бир-биринен айырмасы не?» деген сауалардың дөгерегинде болды. Бул хәққында Москвада оқып келген жолдаслар сауаларды шешіуе актив қатнасты, ал бирақ биз бул мәселелерге шала түсидик. Мен сол 1928-жылы партияға кандидат болып өттим. Комсомоллардың билимин сынау бойынша тағы да қалалық жыйналыста ортаға қойылған сауаллар:

«Қудай барма, жоқпа»? «Тауық бурын шықтыма, мәйек бурын шықтыма?» деген сауаллар еди. Бул сауаллар бизлерге күтә қызық көринди, жыйналыста күл-ки гауырлы көбейип кетти. Ол берилген сауалларға қанағатланғандай толық жууап болмай тарқастық.

Бир күни түнде техникумға қайтып киятырсам техникумның дөгерегинде қолларында жонылған еки таяғы бар еки студент жүр. Оның биреуи комсомол ячейкасының (шөлкеминиң) секретары Бақый Ергалиев. Мен оннан буның себеби не деп сорадым. Ол:

—Комсомол ячейкасының бюросы техникумда оқып жүрген қызлар арасында жұмыс апарыу тууралы қарар қабыл етті; енді қызлар жатқан жатақханың дөгерігінде түнде гезек пенен қарауыл болып турамыз. Мен бүгін биринши болып қарауыл болып турыппан,—деді. Мен оннан кейін таң қалып жатақхана бетке жүріп кеттім...

Бир күні барлық комсомол ағзалары Ленин атындағы клубқа келсин деп атыр деп обком комсомол комитетинен хабар келді. Бизлер сап пенен Ленин клубына барып лыққа толдық. Мәжілісти обком комсомолдың биринши секретары Әмир Доцанов басқарды. Ол;

—Бүгінгі қаралатуғын мәселе жаңа тууған балаға ат қойыу!—деді.

Төрткүлдегі пахта заводының рабочийы Пахомов деген кишинің ул баласына ат қойыу керек екен.

Әмир Доцанов—«Жаңа заманның адамы жаңа жеткіншекке қалай ат қойыу керек? Оның ата-аналарының алдына биз жаслар қандай талаптар қойыуымыз керек?»—деп сөзін питкерді. Көпшиликке салды. Көпшиликтің ишинен бир еки комсомоллар сөйледі. Ең изирде бир мақул табылған ат дауысқа қойылды. Оннан кейін ат қойылған балаға жас баланың кийим сыйлықтары берілді. Оннан кейін баланың ата-анасы трибунаға шығып жас әуладқа дурыс тәрбия беріуге үделерин берді. Мине усындай етип жаңа тууған балаға қалалық комсомоллар жыйналысында ат қойыу традициясы бир аз уақытларға дейін болып келді.

Мен техникумды питкеретуғын жылы бәхәр айының бир күні елиу, алпысқа шамалас комсомол жаслар қолларында арқан, ғауырласып қаланың ортасындағы ширкеуіге (церков) қарап ғауырласып шабысып баратыр. Мен бир таныс комсомолдан:

—Бул не? Қайда барасыз?—деп сорасам, ол;

—Қалалық комсомол комитетиниң қарары бойынша анаў ширкеўдин басындағы крести қопарып тасламақшымыз—деди. Менде буларға қызығып қарап изине ердим. Булардың бир-екеўи ширкеўдин басына зәңги қойып өрмеледи. Арқанлар бир-бирине жалғастырылады. Арқан ширкеў кресиниң белине тағылды. Арқанның төмендеги ушын балалар ғаўырласып тартты. Ширкеўдин темирден исленген крести қозғалатуғын емес. Бир-еки рет арқан үзилди. Крести қопара алмады. Булар қанша шабысып келседе ойлаған мақсетин орынлай алмады. Тарқасып кетти. Креске тағылған арқан шамалға ушып салбырап бир хәптедей турды. Қалалық комсомол комитетиниң өтиниши бойынша қаладағы инженер техниклер еки үш күнде ширкеўдин төбесиндеги крести алып түсирди...

Мениң сол жыллардағы комсомол жыйналысларындағы көрген-билген, есимде қалған елеслери мине усылар еди.

Дәрья бойында. Төрткүл қаласында төрт жыл даўамында оқыў оқып сол қалада хызмет атқарып жүрип өзимниң туўған мекәным болған Шымбай қаласына гә кемели, гә арбалы тез-тез барып туратуғын едим. Сол Әмиўдәрьяда кемели жүрген сапарлардың биреўинде болған эпизодлардан сөйлеп бермекшимен.

Шымбайға барыў ушын Төрткүлден шығып Әмиўдәрьяны бойлап кеме изледим, меннен де бөтен жолаўшылар менен жолықтым.

Әмиўдәрьяның бойын жағалап жүргенимде Чоржаўға баратуғын «Ильич» пароходына жолаўшылар минип атыр екен. Сол жолаўшылардың ишинде «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы қыз Марьям Темирханова Ташкенттеги рабфакка (рабочийлар факультети) орта оқыў орнына оқыўға бармақшы болып, парходқа миниўге келген екен. Сол Марьям Темирханованы шығарып салыў ушын сол «Таң нуры» труппа-

сының ағзасы Бағжан деген қызда келген екен, мен сол труппаның суфилері болып кружокта қатнасқан едім.

Шымбайлы қызлар Бағжан менен Мәрьям;

Таза бәхәр, таза мәусім,
Болмалы раўана қызлар,
Гүл ашылар бұлбил сайрап,
Болмалы раўана қызлар.

Өткен дәуір артта қалды,
Таза бір дәуір қозғалды,
Бір қадірлі меқман келді,
Қарсы шық меқмана қызлар.

(С. Мәжитов).

деген шақырықты жаңа заманда қушақ ашып қарсы алған, жаңа заманның, жаңадан туңғыш пайда болған қарақалпақ сахна өнерлерінің шәмең бағында сайраған бұлбилдей қызлар еді. «Ильич» парходы кетиўге үшінши гудогин берип, матрослар якорды (көшкени) ала бергенде Мәрьям менен Бағжанның қушақласып хошласқаны дәрья бойының тәбият көринисине қызлардың қолаң шашлары шамалға желбиреп жарасып тур еді...

Бизлер хәм кетиўге кеме таптық, кемеге минип Әмнү-дәрьяны ықлап жүрпн кеттик. Сол дәуірде көпшилік пенен кемелі Әмнүдәрьяда жүрнү өзгеше, кеўилли, шадлық өмирдің бири еді. Кемениң ишиндеги ошақта сорпа қайнайды, таза ҳаўада кемениң ишинде ишкен сорпа қандай мазалы дейсең!

Шымбайға барғанша түнде, кемени қырға тартып байлап дәрьяның жағасына песахана қурып қонып бардық.

Түнде шырт ұйқыда жатсам бир нәрсе гүрп ете қал-

ды. Песаханадан ырғып шығып турғаннан кейин есиме келдим.

Әмиүдәрәя бизлер жатарда тынышланып тунжырап ағып тур еди. Түн ортасында Әмиүдәрәя өз-өзинен қутырып ағып, биз жатқан жағаны дегиш алып, дәрәяның жары құлап бизиң песахана құрған жерге жақынлап қалған екен. Бизиң песахананы дәрәяның жағасынан қашығырақ құрып тағы да уйықлауға жаттық, бірақ жатарымызды жатсақта дәрәяның шаўлап аққан шуўылдысы менен құлаған жардың гүрпидиси уйықлатпады.

Жерге көмген ақша. Азанда кемеге минип ыға берип едик, кемешилер үш-төрт ескекти еспей-ақ дәрәяның қатты ағысы кемени әдеуір жерге апарды. Кемеге бизлер менен Хийұадан Шымбайға келип қулып дүзетиўши Подлы қулыпшының ағасы Лаббы деген гиябәнт (көкнаршы, бәң шегіўши) сөзди гүл қондырып сөйлеўши ғарры бизлер менен жолдас болып кемеге минген еди. Кеме ыға бергенде Лаббы ғарры орнынан ырғып турып көзлерн патғыйып аларып «Дурдиман дур диман!» деп кемешилерге бақырып сөйледи, кемешилер бұл ғаррының неге бақырғанын түсннбейде қалды, үш-төрт ескек ескеннен кейин кеме қырға тартылды. Ғарры кемедең ғарғып түснп қонған жерге қарай жуўырып кетти. Бираздан кейин қуўанып қайтып келип кемеге минип суўық демни алды, соңынан билсек ол ғарры ақшасын жатқан төсегиниң астына жерге көмген екен. Ол азанда турғанда жерге көмген ақшасы ұмытылып қалған екен...

Бизлер кемели Бадай тоғайы деген жерге келгенде кемени қырға тартып жақын аўыллардан таўық сатып алайық, сорпа писирейик деген ойласық болды. кеме жағаға тартылды. Қырға шықтық, бир жас жигитти жақып аўылға таўық сатып әкелиўге жибердик. Ол жигит

бiраз жерге бармай-ақ жолаушылар арасында усы тo-
ғайда баспашы болады екен, oткен жолаушыларды та-
лайды екен,—деген қәуесет сөз пайда болды. Сол жылы
педтехникумның студенти Рахимов деген баланы Қоңы-
ратқа үйине кемели баратырғанда көп жолаушының
ишинен Рахимовты бөлип алып баспашылар шашына
лампамай қуып oт берип өлтиргени ядымызға түсти.
Онда анау ауылға жиберген жигитти жолдан қайтарыу
керек деп атын айтып бақырып едик, ол қайрылмастан
қатты жүрип әдеуир жерге барған екен. Оған берилген
буйрықта тез барып кел делинген еди, ол бақырған да-
уысты еситпеди, ол жиберген жолаушы жигиттиң қулағы
санырау қулақ-герең екен...

Илаж жоқ. Оны жолдан тоқтатыу ушын аяғы жеңил
тағы бир жас баланы жууыртып жибердик, бала жүйрик
екен. Ол жигиттиң артынан жууырып жетти. Бийикке
шығып қарап турмыз, ол бала изинен жетип услағанша
бақырғанды еситпеди, кемедегилердиң бәри бул ҳәдийсе-
ге күлисти.

Тағы да ығып кеттик, келер күни азанда Қатты ағар-
дың сағасына кире бергенде қалың тораңғылдың шақа-
ларында бүлбиллер сайрап тур екен. Кемедеги Лаббы
бәнги орнынан турып «П—па!» деп қууанды. Кемемиз
Кегейли арнасына келип түсти.

Кемешилер қуптан болғанда, бизлер ескек есип шар-
шадық, енди бизлер дем аламыз, кемениң өзи ыға бер-
син, таңата Шымбайдағы көпирдиң қасынан шығамыз»
—деп кемениң ултанына төсеклерин салып уйықлап қал-
ды. Бизлер де уйықлауға жаттық. Кегейлиниң сууы
мәуйж урып ағып тур, буннан бир неше жыллар бурын
Кегейлиде суу болмай ел дәрьяны бойлап көшкенде:

Көше-көштен кеуилде әрман қалмады,
Шанашта ун, қапта бийдай қалмады,

Көрпе арқалап белде дәрман қалмады,
Аман болсаң айланарман Кегейли—

деген халық қосықлары көз алдыма елеследі.

Ертеңіне таң атқанда оянып қарасақ бизің кемеміз бийік қамыстың арасында бір көлдің ишінде тұр...

Халқабаттын тусындағы Боз көлдің сағасы жығып кетіп Кегейли арнасының суының көби көлге ағып биз минген кемени тартып кеткен екен...

Кемешилердің «таң ата Кегейлинің Шымбайдағы көпиринің аузынан шығамыз» деген нийеті қабыл болмады. Терең көлге таяу таянып Бөзкөлдің сағасына пенен ұақытта зордап жетіп Кегейлинің иши менен Шымбайға кеттік. Шымбайға келип Шымбайдың ортасы менен ығып Шымбайдағы паяпылға жете бергенде Асан қуұырдақшының қуұырған балығының ийиси Кегейлинің бойына дейін келип тұр екен...

Ұлал Баймухамедов. Ұлал Баймухамедов 1923-жылы Жанахмет Ахмамбетов пенен бирге Шымбай қаласына Қызыл—орда қаласынан муғаллим болып келип бизлерди оқытқан адам еді.

1925-жылы Жанахмет Қазақстанға өз еліне қайтып кетті. Ал, Ұлал 1925-жылы Төрткүл қаласына барып педтехникумға директор болып бизге қазақ әдебияты хәм қазақ тилинен сабақ берди, ол ұақытлары техникумда ана тили қазақ тилинде оқылатуғын еді.

Енди мен өзимди оқытқан әдиули устазым Ұлал Баймухамедовтың маған қылған ғамхорлығы туұралы сөйлеп бермекшимен.

1927-жылы каникул ұақтында Шымбайға туұған жерге қайтбай Төрткүлде қалып қойдым. Ұлал Баймухамедов Кенжебай Убайдуллаев екеуимизди Обл оно арқалы Төрткүлдеги балалар үйине тәрбияшылық хызметине орналастырды.

Ал келеси жылы, облононың сиясий ағартыу бөлими-не практикант етип орналастырды.

1929-жылы техникумды питкерер алдында қарақалпақ мектеплери ушын биринши әлипбе, есап, грамматика китапларын латын графикасы тийкарында жаза баслаған едим.

1929-жылдың 22-апрели күни-көсемимиз Лениннің тууылған күни Төрткүлдеги совпартшкола қасында партия шөлкеминде коммунистлер партиясына ағза болып қабыл етилдим. Ал, 1924-жылы В. И. Ленин қайтыс болған жылы комсомол қатарына өткен едим.

Мени партияға алар жыйнақта устазым Қилал Баймухамедов өзи биринши болып сөз сөйлеп мени партия қатарына қабыл алыуға усынды, ол маған партияға өтиуге гүүалық (рекомендация) берген еди.

Көп узамастан мени Төрткүл райкомының бюросына мениң партияға өтиуимди тастыйықлау ушын бюроға шақырған еди. Рысбаев Ондасын деген Төрткүл райкомының бюро ағасы еди. Ол Ташкентте Сакуди (партшкола) питкерип келип, бизлерге партия тарийхынан лекция оқыйтуғын еди, ал оқыған лекциясында партияның миллет сиясаты бойынша сиясий қәте, түрли орынсыз, қолайсыз, сөзлерди көп сөйлеуди жақсы көретуғын еди. Оның келтирген қәте мысаллары сауатлы студентлер болған бизлердиң қулағымызға жақпайтуғын еди. Мен сол Рысбаевтың сөзине наразы болғандай бир сапары сауал берген екенмен, ол мениң есимде қалмапты да, оның есинде қалыпты.

Бюро болып атырған кабинеттен сораған сауалларына жууап берип далаға шығып тыңлап турдым. Ол гезде Ғали Жайтауов райком бюросының дилмашы еди, ал райком секретары Бурлов деген рус жигити еди. сол бюрода Рысбаев мен тууралы былай деди:

—Бул баланы мен таныман, мен оны оқытып атырман. Төртінші—питкеріуші курста партия тарийхынан сабақ бермен. Бул бала сабақтан төмен, класында қалып қойды. Сонлықтан партия қатарына өтиўине мен қарсыман—деди. Рысбаевтың сөзин Ғалий Жайтаўов рус тилине усағын түсирместен аўдард'.

Мен бул гезде, «Таң нуры» труппасының суфлери, комсомол комитетиниң бюро ағзасы, драм кружоктин баслығы «Қызыл муғаллим» қол жазба журналының секретары, едим хәм баслаўыш мектеплерге оқыў китабын жазыўға кирискен едим. Техникум питирер алдында Қарақалпақ обкомының идеология бойынша секретары Қазақбай Алламбергеновтың үйинде жататуғын едим.

Райкомның бюросынан Рысбаевтың жала сөзин еситип қапа болып киятырман. Кешки ала геўгим ўақыт еди. Алдымнан Ұилал Баймухамедов шыға кетти.—Ал қайдан қайттың—деген сөзин есите салып қамығып жыламсырап зорға сөйледим. Рысбаевтың бюрода айтқан сөзлериниң жыламсырап зордан сөйлеп бола бергеним де ол мениң басымнан сыйпап:

—Қаллы, қой жылама, партияға өтесең!—деди.

Ұилал Баймухамедов райкомға барып Бурлов бенен сөйлесип, мениң партияға өтиў исимди питкерипти.

Сол гезде Ұилал Баймухамедов баслаўыш ячейканиң (шөлкеминиң) секретарлығына сайланды.

Рысбаев партия мәжилисине себепсиз келмеген екен, жалпы жыйналыста Рысбаевқа сөгис берилди.

Рысбаев Сауди питкерип Алма-атаға барып хызметке жиберген жеринен қашып келген екен. 1930-жыллары Шорахан да сундя болып ақжүрмел атты сүрипм жүрди. Сонынан қылмыс қылып партиядан шығып қамалып кетти.

1938—40-жыллары Кегейли районуна барып сол ўақыттағы районлық прокурор Өтамбетов Есемурат аға менен күндіз бир қара үйде қонақ болып отырсақ, Рысбаев, Әжимурат Мусаев тағы басқа мәскүнемлер менен, мәс болып бир-бирине сүйенисип бизлер отырған үйге киятыр. Ал бизлер үйден шығып үлгерген едик. Бизлер олардан тасаланып кетип қалдық. Олар ғаўырласыўы менен үйге кирип кетти. Есемурат аға:

—Қаллы иним, мына үйден өз ўақтында шыққан скенбиз, жақсы болды-аў!—деди. Арадан жыллар өткеннен кейин Рысбаев өз минезинен хор болып, бузылып, өлип кетипти деп еситтим.

Мен устазым Ҳилал Баймухамедовты қайда жүрсем сорастырып жүрдим. Ол Хожели райкомына секретарь болып иследи, ал соңынан Алма-атада, бир мәртебе ушырастым, ал оннан кейин көп ўақытқа дейин ушырата алмадым.

1936-жылы ол Батыс Қазақстанда областьлық суд председатели болып ислеп турған ўағында мен Москвада едим. Москваның қасында. «Қлязьма» деген дача да турғанымда оннан хат алдым: Ол хатында:

—«Мен нервный аўырыў болып Москва қаласындағы бир нервный аўырыўлар санаториясына кетип баратырман, «қайтарсын сени қайнақай таўып аламан»—деп жазған екен, бирақ ол маған келмеді, мен оны сорастырып ҳеш жерден таба алмадым. Оннан кейин ол устазымның тағдиринің не болғанын биле алмадым, Ол ҳаққында узақ жыллар есимнен шығарғаным жоқ.

Ҳилал Баймухамедовте бизлерге устазлық қыла бастағанда 22 жаста екен, ол өзиниң педагогикалық шеберлиги, устазлық минез-құлқы, мениң тәрбиялы адам болып жетисийимде үлкен из қалдырды...

Ибрайым Бекимбетов. 1925-жылы Төрткүл қаласына оқыўға барған едим, оқып жүрип Жүмек Орынбаев пе-

нен бирге сол гездеги Төрткүл қаласындағы басшы хызметкерлердің үйлеріне барып туратуғын едик. Олар Қасым Әуезов, Алланияз Әйтешев, Кәримберди Сағидуллаев хәм Нуржан Көшекбаевлар еди.

Ибрайым Бекимбетовтың үйіне барғанымызда ол хәрдайым өзінің жаслық ұақты, аўылда жигит болыўы, қызлар менен қыдырып айтыспа қылғаны туўралы қызық-қызық эпизодларды, күлдирги әнгимелерди сөйлеп беретуғын еди. Ибрайым ағаны хәрдайым көрсен, аяғында қурым етик, басында селкилдеме қураш (шөгирме), үстінде қара камзол (бешпент) оның үстинен мәдели белбеў буўылған. Камзолдың ишинен узын ноғай жағалы көйлек кийетуғын еди.

Ибрайым Бекимбетов сол ұақытлары қарақалпақ областлық билимлендириў бөлиминиң (халық ағартыў шақабының) баслығы болып ислеитуғын еди. Ол киси бир неше ирет Қазан қаласына барып бизлерди оқытыў ушын татар муғаллимлерин алып келип турды. Сол жылы Ибрайым Бекимбетов Қазақстанның атқарыў комитетиниң орынбасары болып сайланып. Қызыл—Ордаға кетти. Ибрайым аға Қызыл—Ордада болғаннан кейин де өзінің қарақалпақ кийими менен өзіне бекитилген файтон арбада жүрди. Сол киси көп узамай жүрек аўырыўынан аўырып, Көкшетаўда Бурабай қурортында дүньядан қайтты. Бул қарақалпақ халқы ушын үлкен қайғы болды. Қазақстан хўкимети Ибрайым Бекимбетовтың денесин арнаўлы поезд бенен узақ Көкшетаўдан Қызыл—Ордаға әкелип хўрметлеп жерледі. Сол Ибрайым ағаны жерлегени хәққында «Еңбекши қазақ» газетасы арнаўлы бетке мақала жазды. Ол кисиниң атына көшелер қойылды. Оқыў орынларында да Ибрайым Бекимбетовтың атына естеликлер қойылып белгиленди. Асап Бегимов Ибрайым ағаны быдайынша есине түсиреди: «Бизлер Қызыл—Ордадағы оқыўшылар хәр жума са-

йын, Ибрайым ағаның қәбириниң басына барып жылап қайтатуғын едик»... Ибрайым ағаның Толғанай деген қаялы Төрткүлге қайтып келди. Областьлық партия комитети Толғанайды Совпарт школға оқыуға жиберди. Шымбай қаласындағы «Бекимбетов» көшеси Ибрайым ағаның атына қойылған еди. Ибрайым Бекимбетовтың атына Қызыл—Орда қаласында да бир көше қойылған еди. Ибрайым Бекимбетов өлгеннен кейин Қазақстанға ЦИК ға орынбасар болып Өтәнияз Бекимбетов барды.

1930-жыллары Қаз ЦИК ға орынбасар болып, Қасым Әуезов тайынланды.

1929—30-жыллары Ибрайым Бекимбетовтың бир инициативасы кулак байлар өлтирди. Соны еситип, ол қаққында бир шайырдың жазған қосығын Хожелиниң бурынғы 9-ауылында 1929-жылы бир баланың қолында көрип, экспедицияда жүргенимизде жазып алған едим. Ол қосықты жоғалтып қойдым. Ибрайым Бекимбетов тууралы Аяпберген шайырдың «Бола баслады» шығармасында «Ибрайым Жийреншеден кем емес» деген қатарлар бар.

Кегейли районы Халқабаттың түслик шығыс тәрепиндеги «Жалпақ жап»тағы медпункт Ибрайымның ауылы болып аталатуғын еди. Ол жердеги Ибрайымның егин кеткен тереклериниң еле изин көриуге болады. Ибрайым Бекимбетов қарақалпақ халқының жақсы улларының бири, ардақлы азамат еди.

Керимберди Сағдуллаев.—Қарақалпақстанда мәмлекет басшыларының бири еди. Ол киши менен көп ислес болдым. Керимберди Сағдуллаев Қарақум ийшанның медресесинде, Хийуада оқып, ескише билим алған. Ол Хорезм халық республикасы дәуиринде Молния нәзерети (финанс министри) болып иследи. Москвада Шығыс мийнеткешлериниң Коммунистлер университетинде оқып келген облысполкомның орынбасары, Областьлық союз қолшылар союзының баслығы, соннан кейин халық би-

лимлендириў комиссары болып хызмет атқарған адам еди. Ол сондай күлдіргі сөзлі киши еди.

Керимберди Сағдуллаев 1932-жылғы биринши имла конференциясын басқарды. Ол киши туўралы мениң ядымда мынадай эпизодлар қалған; 1930—34-жыллары Қарақалпақстанның пайтахтын қайсы жерден салыў кереклиги туўралы үлкен-үлкен мәжилислерде қаралды. қарақалпақстанның дәслепки орайы Чимбай болсын, деп барлық печать (мөри) штампларға Чимбай болып жәрияланып келди. Ал орай Төрткүл болып турды. Ал Чимбай қаласының турған жерине үлкен жайлар салыныўға қолайсыз болды. Үлкен бир мәжилисте пайтахтың келешек орны қайда болыў керек деген қызғын сөзлерде Сағдуллаев сөзге шығып:

—Бул мәжилисте де бир шешимге келе алмадық, мениңше пайтахты Қара таўдың үстинен салайық. Қара таўдың үстинде отырып, адамлардың атызға шығып ислегенин, ислемегенин дүрмин (винокль) менен қарап отыра беремиз,—деп еди. Буган адамлардың бәри күлишти. Бирақ соңынан, мөгар Қаратаўға салынғандағы пайтахтымыздың келешегин өзиниң көз қарасынан тийкарлы хәм салдамлы пикирлери менен дәлилледи.

Арақты ишиўди тәўир көретугын бир хызметкердин ҳаялы жас босанып ул туўып еди. Оның жолдаслары:—Сениң балаң өзиңе усамапты деп ойнап айтқанда, ол қатты ашыўланып қалыпты, сонда Сағдуллаев:—Иним, балаңның адамға усағаны өзиңе усағаны емес пе?!—деген екен.

Керимберди аға Сағдуллаев мәденият ғайраткерлериниң бири, өткир сөзлі адам еди. Оның көп гана өткир сөзлери есимде қалмапты. Ол Хорезм халық республикасы болып турғанда финанс министри болып ислеп, халыққа хызмет етти.

Ол 1922-жыллары Москвада Сталиннің миллет мәселелери бойынша комиссар болып ислеп турған ұағында сол миллет мәселеси бойынша жыйналысқа Қарақалпақстаннан делегат болып қатнасып, сөз сөйлеген еди.

Оның Москвада миллет мәселеси бойынша болған жыйналысқа қатнасқан делегатлар менен бирге түскен сүүретін Керимберди ағаның үйінде бир неше сапар көрген едим.

Қасым Әуезов. Қасым аға Әуезов пенен 1926-жылы педтехникумда оқып жүрген гезимде таныс болдым. Ол областьлық атқарыу комитетиниң председатели болып ислейтуғын еди. Сол 1926—27-оқыу жылы ол жәмийет таныу илиминен бизлерге аз-маз сабақта берди. Мен Қасым ағаның үйине жийи-жийи барып келип туратуғын едим. 1930-жылы Алма-Атаға оқыуға барсам, ол киби Алма-Ата да ислеп атыр екен. Қрасин көшеси №52 жайда турады екен. Мен өзим менен бирге оқып жүрген Асан Бегимовты да Қасым ағаның үйине алып бардым.

Сол 1930-жылы Қарақалпақ автономиялы областы Қазақстаннан РСФСР қарауына өткен еди. Сол ұақыттағы облыском баслығы Көптілеу аға Нурмухамедов Қазақстан атқарыу комитетине сәлем хат жазған еди, ол хатты Қасым Әуезов арқалы тапсырарсаң деп еди, мен хатты Қасым ағаға тапсырдым. Қасым аға хатты ашып оқыды, ол хатта былай делинген екен:

—«Қазақ дәстүрінде басқа шыққан балаға енши береди, биз сизден басқа шығып, РСФСР ға қосылып отырмыз, бизге мәкеме мүликлеринен белип жиберсеңиз екен»—депти. Қасым аға хатты оқып күлмсиреп қойды.

Дем алыс күнлери оның үйине барып турдық.

1932-жылы Қасым аға Әуезов ҚҚАССР Министрлер Советиниң председатели екен. Мен Алма-Атадан жазғы

каникулға келгенсоң қарақалпақ әдебий тилиниң биринши имла конференциясы шақырылды, Қасым аға конференцияны шөлкемлестириў исине актив қатнасты. Сол конференцияда мен доклад жасадым. Қарақалпақ имла қәделериниң турли мәселелери бойынша «Қызыл Қарақалпақстан» газетасында мақала жаздым.

1935—36-жылы Обком партия Москваға мени оқыў китапларын шығарыўға жиберген еди. Ол ўақта Қасым аға РСФСР да қарақалпақ республикасының турақлы ўәкили хызметин атқарып турған еди. Сол ўақлары ол Қарақалпақстанның әдебият, мәденият мәселелери бойынша тығыз байланыста болып, жақсы хызмет алып барды.

Мен Қасым аға менен сондай тығыз байланыста болдым. Мен оның «Тилек жолында» атлы пьесасының жазылыў тарийхында билемен. Бул мәселеге мениң қатнасым болған еди...

* * *

Қарақалпақ совет әдебиятын баслаўшылардың бири, оның актив шөлкемлестириўшиси, хәм шаршамас ғайраткери болған Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атлы пьесасына өзимниң тиккелей байланысым болғанықтан бул пьесаның жазылыў тарийхы туўралы мағлыўматларды айтпақшыман:

Сейфулғабит Мәжитов Ташкент қаласынан шақырылып келип, «Еркин қарақалпақ» газетасының жуўаплы секретары ўазыйпасын атқарып турған дәўирде, областьлық атқарыў комитетиниң оданбасысы (председатели) Қасым Әўезовтың үйинде турды. Сейфулғабит Қасым ағаға дуўтар шертнўди үйретти. Қасым ағаның сол ўақта туратуғын жери Төрткүл қаласында, Ленин көше-

синиң бойындағы «Союз қошшының» жайы деген үлкен жайда отау тигип отырды. Ол уақытта Әбдираман Өтепов та Қасым аға менен қоңсы еди.

1926-жылдың 12-февраль күни Қарақалпақстанның автономиялы область болыуына арналған салтанатлы жыйнақ болды. Қарақалпақ халқының тарийхы бойынша Қасым Әуезов доклад жасады. Қасым Әуезов өз докладында 1916-жылы Шымбайда болған көтерілиске көбирек тоқтады.

Жыйналыстан соң концерт болып, ол питкеннен кейин Қасым Әуезов Сейфулғабит пенен үйине қайтты. Бизлер де бир неше студентлер болып олардың изине ерип, екеўиниң өз-ара сөйлескен сөзлерин тыңладық.

— Сейфулғабит аға,—деди Қасым аға,—бүгинги докладта мен айтқан Шымбай уезди начальнигиниң халық көтерілисинде өлтирилгенлиги, улыўма 1916-жылғы халық көтерілиси ҳаққында пьеса жазыуға кириссек қалай болар еди?

Сейфулғабит оның сөзин мақуллады.

Қасым аға пьесаны жазыуға киристи. Бул пьесаны жазыу доўиринде бирдейине, ол С. Мәжитов пенен ойласып турды. Бул пьесаның жазылыўында С. Мәжитовтың да қатнасы бар.

1926-жылдың май, июнь айларында Қасым аға өзиниң жазған «Тилек жолында» атлы пьесасын маған берди. Өйткени техникум қасындағы комсомол ячейкасында ҳоўескерлер дөгерегин басқарыу жұмысы маған жүкленген еди ҳәм суфлерлик исин қоса апаратуғын едим.

Пьесаны оқып көрсем, ескирек имла менен Қасым ағаның ҳаялы Фатиманың қолы менен көширилген екен. Өзимниң оқыуыма қолайлы болыу ушын пьесаны жаңа имлада ири жазыу менен 3 күнде сабақтың арасында көширип болдым. Пьеса сахнаға қойыуға тайын болса да, жоқарғы жерлерден рұхсат алыуды талап етти. Пье-

саны алып бир еки жерлерге барыуға туура келди. Ен алды менен обкомның пропаганда хэм агитация бөлими баслығынын ұазыйпасын атқарыушы хэм «Еркин қарақалпақ» газетасынын редакторы Кенже Назарлин дегенин алдына бардым, пьесаны сахнаға қойыуға рухсат алыуға келгенимди айттым. Ол пьесаның жазылмаған бос бетлериниң бирине «Төрткүлдеги «Қазақ, қарақалпақ» труппасына қойыу мүмкин» деп жазып қол қойды. Оннан кейин главлиттиң рухсаты керек екен. Главлит начальнигиниң ұазыйпасын атқарыушы Ақшора улы (Акшурин) дегенин алдына барып едим, ол да пьеса жазылған обшая тетрадтың бир бетине русша бир нәрселерди жазған болды. Ол русшаны жақсы билетуғын биреуге оқытып көрсем, ол пьесаны қойыу ушын обкомның қасынан комиссия дүзип қарап шығыу керек»,—деген мәнисте жазған екен. Акшуринниң бул жазғанына қапа болып, сонша күнлер таярланған мийнетимиз босқа кете береме деген ой менен Қасым Әуезовқа шағыныу ушын облисполкомға бардым, барсам, ол киси жоқ екен. Облисполкомның жууаплы секретары Ержан Кожуров мениң қолымдағы пьесадағы Акшуринниң русша жазған резолюциясын қарап оқыушылардың диктант дәптерин тексерген мугаллимдей, жазыудың русша имласын тексерип, қызыл сия менен шубарлады да таслады.

Ержан Кожуров Ташкентте русша оқып келип, Шорахандағы рус мектебиниң рус тили мугаллими болып ислеген. Балалардың жазған рус тили сабағының имласын дүзетиу оған әдет болып қалса керек. Исполкомда отырған бир жууаплы хызметкер «Дәптериниң мынау бетин ҳешкимге көрсете гөрме, Акшурин деген адам обкомда ислейди, оны неге мынадай еттиңиз?—дегенде Ержан Кожуровға қауипсинип, жазған «русша имласын неге дүзеттим?—дегендей қорыққан түс көрсетти.

Көп узамай Қасым ағаның өзи өз пьесасын сахнаға

қойыуға рұқсат алып берді. Хәуескерлер дөгерегинин ағзалары буған қатты қууанып қалды.

1926 жылдың гүзінде техникумда оқыу басланып кеткеннен кейин пьесаны сахнаға қойыуға киристик.

Қыс айларының дәсленки күнлеринин биринде об-ластьлық партия конференциясына қатнасқан делегат-ларға пьесаны қойып бердик. Ойын қойған жеримиз Ле-нин клубинин иш еди.

Бул пьесаны сахнаға қойыу бираз қыйынға түсти. Электр жарығы жоқ. Сахнаға хэм залға лампалар қо-йылды. Лампалардың биразы гә жанып, гә өшип тур. Сахнаға кийестугын хаял-қызлар кийимлерин Алланияз Әйтешовтың, Керимберди Сағдуллаевтың үйлерине барып, олардың хаялларының кийимлерин бир күнге сорап алдық. Мен өзим суфлёрлик ұазыйпасын ат-қардым.

Пьесаның бас роллеринде Чимбай уезди начальниги ролин Жарылқасын Пирназаров, Нөкис болысы—Иноят болыс ролин Жаұмытбай Исметуллаев, Тахтакөпирдеги қазақлардың болыслары, яғный Дәуқара болысы Көш-кинбай болыс ролин—Жолмурза Аймурзаев, арзагөй-лердин басқарыушысы, пьесадағы бас герой Сәйеке ро-лин Еримбет Қыдыршизов атқарды. Басқалары есим-де жоқ.

Сахна ашылғанда конференция делегатлары уездной начальниктин рус офицеринин мундири (киймин) көр-генде хэмме орындарына турып гаұырласып кетти. Гаұырлы хэм шаұқымнап менің даұысым актерларға жетпей қалды. 4—5 минутқа дейин сахнада хәрекет бол-май турды...

Хәуескерлер дөгереги ағзалары тәренинен сол қыстың ишинде тамашагөйлерге 17 мәртебе ойын көрсетилди. Бул көрсетилген ойындардың көпшилиги Қасым ағанын «Тилек жолында» пьесасы болды.

1927-жылдың май айында областьтық партия комитеті хәўескерлер дегерегине арқа районлардың мийнеткешлерине көрсетип қайтыу иси тапсырылды. Облде полком өз бюджетинен 200 сом ақша берди. Гостролди басқарып қайтыу ұазыйпасы педтехникумның муғаллими Зәрип Қасымовқа тапсырылды. Зәрип Қасымовтың тиккелей инициативасы хәм усыныуы бойынша труппаның аты «Таң нуры» болып аталды. Труппаның негизги репертуарларының бири Қасым Әўезовтың «Тилек жолында» атлы пьесасы болып, труппа районлардың барлығын айланып ойып көрсетип, гүзге жақын Төрткүлге қайтып келди. Труппа ағзаларының көшшилиги техникум студентлери менен партия мектебиниң (совпартшкол) оқыушылары еди.

Труппа ағзаларын Зәрип Қасымов Төрткүлдеги Чимбай көшесинде Тальмачев дегенниң фотографиясына апарып сүүретке түсирди.

Мен труппа ағзалары менен районларға бармасам да, Зәрип Қасымов мени де өзлери менен бирге ертип апарып, сүүретке түсерде мени балалардың ең алдына отырғызды.

Бул сүүрет Нөкистеге үлке таныу музейинде елегс дейин сақлаулы тур.

Қасым Әўезов бул «Тилек жолында» атлы пьесасына бир тийин да гонарар алған жоқ.

Шаббазда ўәкил болғанда. 1929-жылдың бир күни областьтық билимлендириу шақабында ислеп атырған ұағымда, Обкомда жыйналыс бар деген шақыриу қағаз келди. Обкомға барсам жыйналған адам көринбеди, қолыма удостворение берди. «Шаббаз районына барасаң, байларды кеңдириуға қылыуға қатнасаң, надаемка па-логларды өндириуға райфинге жәрдемлесесен, пахта планның қалғанын орындауға райкомға жәрдем бере-сең», деди, тағы басқа да ұазыйпаларды тапсырды.

Қыстың бір батпақлы күні, бір өзиме бір гүл мыңыңлы ат арба жаллап азаңда арбаға минип Шаббаз районына қарап жүрип кеттим. Төрткүлден азаңда арбалы шығып, күн батар алдында Шаббазға жетип келдим.

Хожабаев деген муғаллимнің үйине келип қонақ болдым. Азаңда райкомға барып жолықтым, райком секретары бурын Чимбайда балалар үйинің директоры болған Хусайн Абдулманов хәм Жубанышев дегенлер екен.

Мени Шаббаз аўылына жиберди. Шаббаз аўылында аўылсовет баслығы Қалбай көр деген екен. Астына жақсы атты сазлап берди, басымда түлки құлақшын, үстимде постын, аяғымда байпақ, атқа минип жалпылдап аўылма-аўыл шаўып жүрмиз. Қасымда Шанияз патырат тағы басқа жалпылдақлар пайда болды.

Конписке басланды, ең алдын бурын Әмиўдәрьяның бойында Тәңирберген маймылшы дегеннің малын алдық. Тәңирберген маймылшының бала-шағалары шуўласып келип мениң менен иси болмады. Ат үстинде турған аўылсовет баслығы менен аўыл активлерин шуўласып ура баслады, районлық тергеўши Салых Аспендияров бенен, райком комсомол хызметкери Нурылла Ешимбетовтың қолларында мылтықлары бар еди, шуўлаған қатын-қалашларды қуўып дәрўазаға киргизип дәрўазаны бекитти.

Хәўлниниң сыртында аўыл батрақлары малларды айдап әдеўир жерге кетип қалған екен. Екинши күни Қозы-арөб дегенди конписке қылсақ, ол киси мәрт адам екен, дуўылды-шуўылды болмады, 18 гунгаралы жайы бар, үйлеринде қырқланшы лампалар асылған бочкалы лампамайлар, тамың басына шығарыўға тайыиланып орылған ғаўаша паялар, фөреклерин ашылып пахталар ағарып тур. Байлардың маллары менен беделерин арбалы қалаға жиберип турмыз.

Бир хәптәден кейин Шаббаздың қаласына барсам, қалалық ақша бөлім баслығы Хожаниязов аўылдан келген малларды қайда қамаўдың есабын таба алмай мийайлан болып кетипти. Недаемкаларды қалай өндиремиз, оны қайда жиберемиз деген саўалыма жуўап бере алмады. Кешқурын обкомның секретары Ф. Ворлишев файтон менен Чимбайдан киятырып райкомға келип—совещание қурып Шаббаздағы саўдагерлерге бир тоннадан пахта салып өндиресиз деди, өзи файтонға минип Төрткүлге кетти. Биз пахтаны өндире басладық. Базардағы баққаллар пахта таўып әкелип заводқа төғиў менен болды.

Аўылда азаппан кешке дейин жыйналыс ашамыз, тийкаргы сөз пахтаны тез тапсырыў керек, кимлерди конфеске қылыў керек, байдың қуйрықларын әшкаралаў кереклиги ҳаққында болды.

Бизге жәрдем берип жүрген Қәримбай ешек деген киши туўралы бир кемпир ортаға шығып маған қарап: — Төремиз Қәримбай ешек дегеннің атасы бухар қатнаған, он өғиз сойып той берген адам!—деди.

Аўыл арасы, бәхәрги егиске таярлық, колхозластырыў, недаемке налогларды өндириў қусаған жумыслардан басым қатты, протокол жазатуғын саўатлы адам жоқ, жыйналыста да бир өзим сөйлеймен, хәммеси силтидей тынып тыңлайды. Түнде аўыл батрақлары түрли патыратларды таўып, «Пәленше байдың өғизлерин пәленшелер жасырып қойыпты, пәленше байдың беделерин пәленше дегенлер арбалы дәрьяның аржағына тасытып атыр» деген хабарларды айтып келеди. Мениң сөйлейтуғын сөзимде усы әңгимелердин дөгерегинде болады, районлық судтың баслығы Аралбаев деген портфелин ериниң басына қыстырып аўылма аўыл жүрип адамларды судлап жүрип далада қошыўға қорқып қалаға қайтып кетеди, тергеўши Салық Асфендияров та берзанка мылытығын

көз абаға асынып арман-берман шауып олда кеште қалаға кетип қалады. Нурылла Ешимбетов екеуіміз ауылда қаламыз, екеуіміздің ортамызда бір мылтық бар, оның да бір ғана оғы бар. Үлкен Хәулиниң дәруазасын бекем тәмбилеп бекитип мылтығымызды қапталымызға қойып, даладағы дүңкилдеп шыққан сәске қулақ салып жатамыз. Хәулиниң дөгереги хәм тамның төбесінен жүрген адамың аяғының сести еситилип турады. Минне усындай қәуип-қәтер менен танды атырамыз.

Меннен кейин Асан Бегимов, Оразалы Қосекеевте үәкил болып келген екен. Асанды Шаббаздың сыртында Азат ауылы деген жерге жиберген екен, бир күни хәм-меніз Шаббаздың қаласына жыйналғанымызда Асан:

— Мен жүрген ауыл да қәуип-қәтерли ауыл екен, мен ауылда болсам мени ауыллар ес көреді, соң ойлансам мениң беліме бууған қайысымды, ийнимнен айқыра салған портфелимди көріп олар беліне наған байлап жүр деп ойлайды екен. Олар «Белинде тапаншасы (пистолети) бар балада бүгин қаладан қайтпады, баспашылар келип қалса не қыламыз, деп өз-ара сөйлесип атыр екен» деп күлді.

Областьлық хаяллар бөлімінің баслығы Бурлова деген бизлерге жәрдемге хәм хаяллар арасында сиясий-түсиник жұмысларын ислеу ушын онлаған хаялды жиберипти. Буларға қонақ жер табыу, ауыл аралығында жууас ат тауып мингизиу бурын атқа минип көрмеген, Төрткүл қаласынан басқа қалаға шығып көрмеген өзбек хаялларын көндирип, олардың аяқларына торалгы зәңгилерди шақлау иси де бизлерге жұмыс болды, зәңгиге аяғы жетпегенлериниң аяғына таралгы салып атқа мингенде: түскенде жәрдем етиуді қасымдағы ауыл активлерине буйырып турдым. Бир жыйналыста жаңа дүзилген колхоздың аты «Қызыл кәрұан» деп қойылды.

Бир күни Шаббазга шақырып атыр деген қағаз алдым, районға барсам аўылда ҳаяллар делегатын сайлайсаң ҳәм оларды қалаға алып келсең деди, онеки делегаттың дизимин, Төрткулде баспаханада басылып шыққан қатты қағаз он еки мандаттың бланкасын берди.

Бурын аўылда жыйналыс ашсақ, ҳасасын сүйретип гилец кемпирлер келеди, ал енди делегатты жас келиншектен сайлаў керек. Сол аўылда турыўшы Қудайберген көнек дегеннің ҳаялы Гүлбазар деген актив ҳаял маған аўылдағы өжиреден шықпай атырған келинлердің дизимин берди. Мен аўыл членлерине (аўыл совет арзалары, ол ўақытта член деген аўылда абырайлы әмелле ийе болған адамлар еди), қатын-қызлар жыйналысыча қолымдағы дизим бойынша келиншеклерди алып келиўди тапсырдым. Жыйналыс ашылды, келиншеклер бетин көрсетпей терис қарап отырды. Сол ўақытта Шаббазда Хожанияз гармоншы деген адам көшпели кино әкелип көрсетти. Ҳаяллардың алдына чай қойылды, ҳаяллар экранға арқасын берип терис қарап отырды. Мен жаңа келиншеклерге берилетуғын мандатты бурын толтырып қойып, жыйналыста сөз сөйлеп, мандатты қолына берерде олар орнынан турып терис қарап:

— Жоқ төремиз, алмайман, қайын аталарымыз урысады,—деп атыр.

Аўыл активлери оларға жекиринип бақырады. Ошан кейин мен:

— Ертең он еки арба жегесиз, келиншектің қайын атасы, қайын енеси ҳәм күйеўи төртеў болып Шаббаздың қаласына барады,—дедим. Ертеңине өзим атлы районға жүрип кеттим.

Үлкен клубқа аспа лампалар жағылды, палаўлар асылды, клуб ҳаялларға лыққа толды, райком секретары Абдулманов сахнаға шығып скрипкасын ыңыраптып та-

тар күйлерін шертті. Делегат хаялларға көйлеклік тауарлар берілді.

Далада палау асылған қазанлардың пуулары бурқырап атыр, жыйналыста Совет властының хаялларға берген теңлиги хаққында сиясий сөзлер сөйленип атыр, делегат болып келген келиншеклердің изине ерип келген қайын аталары менен қайын еселеріне қант-чай сыйлықлар берілді.

Ауылда жұмыстар көбейип кетті, районға хәр күні буйрықлар келип турады.

Мен сөзімді баслағанда қасымда бирнеше «жалпылдақлар болды»—деп едим, менің қасымдағы «ақсақал» (Ауыл совет председатели) Қалбай көр деген адам бұрын дүкан ашып сауда қылған адам екен, көп палог қағаздың ишинде Қалбай көрге налог қағаз келді, ал бизің қасымыздағы Шанияз патрат деген шабарманымыз бұрын қазының қасында мойнына ала жип салып өтиригине ант ишип жүрген антхор екен, оның антхор болғаны туұралы билгеннен кейін қызық ушын, қазының алдында қалай өтирик ақша ушын ант ишкенин айттырып қызық ушын тыңлап көрдик, ал бирақ өтирик антхордың «ишкен» антының текстин жазып алмадым, ол бизің сорауымыз бойынша орнынан ыргып турып есик бетке барып, қол қаусырып ант ишпудің қосық пенен айтылған сөз қатарларын айтып туратуғын еді, мен ол гезде тәжірийбенің жоқлығын, жағымпаз адамлар бизлерге жағыныу ушын хызмет қылып жургенін соңнан түсіндим.

Командировкамның мүддети толып, арбалы Төрткүлге қайттым. Обл ОНО ға келсем баслауыш мектептердің 3—4 класлары ушын арнап жазылып атырған оқыу кітабым хәм «Есаплық», «Тил сабағы» кітапларым бираз тоқтаған екен.

Арадан жыллар өткеннен кейін Шаббаз ауылына барсам баяғы делегат болып сайланған келиншектер бетін жауып қисіге көрінбей жүргенді қойып, енді сол «Қызыл кәрұан» колхозының активлери болып ислен жүр екен...

МӘДЕНИЯТ МАЙДАНЫНДА, ИЛИМ-БИЛИМ ЖОЛЫНДА

ениң 1927—30-жыллары Төрткүл қала-сында оқыу-билим алыу дәуірінде мениң практикалық жұмысым 1927-жылы Төрткүл балалар үйіне тәрбияшы жұмысынан басланып, қарақалпақ мектеп-лерине оқыу кітаптарын (сол жыллары «Егеделер сауаты», «Есап», «Тіл сабақ-лығы» кітаптарын) жазыуға қатына-тым. Бул сабақлық кітаптар латын хә-рибинде басылып шықты.

Мине сол гездегі Қарақалпақстандағы сауатсызлықты сапастырыу жөніндегі партия менен хукиметимиздің ислеген шараларынан мениң есимде қалған елеслер мыналардан ибарат:

Бир күни Төрткүлдегі пахта тазалау заводының қа-сынан өтип баратырсам арқаларын дийуалға сүйеп, бас-ларында нәхән қазандай телпеклери бар ауыл дийхан-лары қатарласып тур. Олардың алдында турған бес ал-ты адам телпеклерин қолтығына қысып, бармақларын шошайтып жоқары көтерип тур. Менде жақылап ба-

рып булардың қатарласып турғанына таң қалдым, кейін сер салып қарасам, бір жас жигит булардың бармақларына сия жағып отыр. Бармағына сия жағылған адамлар үлкен бір жуған қағаз папкаға сия жағылған бармақтарын басып атыр, бір адам оларға ақша санап беріп тұр. Бұл ауыл дийханлары хат билмегени ушын, пахта тазалау заводына берген пахталарына ақша алып, қол қойыудың орнына нәубет пенен бармақтарын басып атырған екен. Мен ол гезде бул истиң ерси екенине түсингеним жоқ еди... Мен сол гезде облонода (областьлық билимлендириу бөлими) сауатсызлықты сапластыруу инспекторының практиканты ұазыйпасын атқардым. Инспектор Нури Сағитов еди.

Төрткүлдеги пахта тазалау заводы рабочийлары ушын ликбез (сауатсызлықты сапластыруу) ашыу керек болды. Заводтың клубында ликбез шөлкемлестирдим. 20 лаған рабочий лекбизге қатнасты. Булардың сауатын ашын оқытуу педтехникум студенти Алым Самаевқа тапсырылды. Рабочийлар ликбезге қатнасып, ески араб элипесинде оқый баслады.

Төрткүлдеги тюрьмаханада жатқан адамлар арасында ликбез ашыу керек деген облонада буйрық болды. Облонода удостоверение алып тюрьмаханаға бардым, тюрьмахана начальниги офицер Бауер деген мениң удостоверениемди көрди де, мени менсинбегендей түс берди. Маған жекиринип сөйледі. Өзи сондай қатал адам екен. Мен оған русша жууап қайтара алмай муңайып турдым. Ең ақырында ол мениң қолымдағы удостоверениени қайта-қайта көрип, оның әхмийетине түсинсе керек, қасыма бир милиционер қосып тюрьмадағы адамлар менен сөйлесуіге рухсат етті. Тюрьмахананың ишинде Назарханнан Чимбайға көшип барған Зинел төре деген бир таныс адамды ушыраттым. Солай етип

тюрьмахананың ишинен де ликбез шөлкемлестирип, арнаўлы муғаллим жибердик.

Төрткүлдеги пахта тазалаў заводы қасынан шөлкемлестирилген ликбезден алты рабочий өзиниң саўатын ашып, хат оқып, хат жаза алатуғын дәрежеге жетти. Мен бул ҳаққында «Еркин қарақлапақ» газетасына мақала жазып, елиў тийин гонарар алғанымды еле умытпайман.

Завод рабочийларынан ликбезде оқып хат таныған сол алты адамның биреўи Жаналиев деген КК рки ге (рабочий қадағалаў комиссиясы) баслық етип жиберилди. Ал олардың гейбиреўлери басқа басшы хызметкерлерге көтерилди. Булардың ишинен Түркменбай Таўбасев Кегейли районлық, Ешимбетов (қотыр) Тахта көпир районлық партия комитетлерине секретарь болып тайынланды.

Төрткүл пахта тазалаў заводы қасынан шөлкемлестік ликбезге жиһи-жиһи барып турдым. Завод хызметкерлери менен жақыннан таныс болдым. Заводтың ески рабочийларынан Ерекеш ғарры ҳәм Советлер Союзының қаҳарманы Пилис Нурпейсовтың әкеси Нурпейис Қойгелдиев деген коммунистлерден партияға кириўге рекомендация алдым. Ол гезде партияға кириўшиге рекомендация беріў ушын он жыллық заводта ислеген стажы бар еки коммунист, рабочий ҳәм он жыллық партия стажы бар 3 адам барлығы болып 5 адам рекомендация беріў керек еди. Ол гезде партияға кириўшилерден сорайтуғын сиясий саўаллар «Қудай барма, жоқпа? Динге қалай қарайсаң? Ата тегің ким болған?» тағы басқа сондайлардан ибарат еди.

Саўатсызлықты сапластырыў иси соңынан бир аз аңсатласты. Қарақалпақ жазыўы ески араб әлиппесинен латын әлиппесине көшти. Ликбезлер ушын қалтаға салып жүрип оқыйтуғын жазыўшы Айтбай Матякубовтың «Оқы, жаз» деген әлиппеси шықты. Қарақалпақ область-

лық партия комитетинде латынласыу компаниясы тууралы совещания болып, онда областьлық партия комитетиниң секретары Варламов доклад жасады. Ол «латынластырыу исин жалпы мәденият атланысы (культпоход) иси менен қоса апарыу керек»—деген уран таслады.

Латын ҳәрибин үйрениу иси үлкен сиясий компанияға айланды. Төрткүлдеги барлық интеллигентлер қаладағы барлық мәкемелерге жиберилди, оларға халыққа латын ҳәрибин үйретиуди тезлетиу тапсырылды. Парткомиссия баслығы Бакиров, Төрткүл округлик исполкомының баслығы Қурбанбай Дарға хәм военкомат хызметкери Рузматов деген ески партия ағзаларынан рекомендация алдым. Завод рабочийларынан алған рекомендацияны заводтағы партиячейканың секретары С. Төреев көрип, бул рабочийдың қашаннан бери заводта ислегенин тастыйықлап қол қойыуы керек екен. Нурпейис Қойгелдиевтиң № 0955263 партбилетиниң номери қойылып, завод партия ячейкасының секретарьлары А. Т. Пискунов хәм Сейт Төреевлер тастыйықлаған рекомендациясы еле мениң үй архивимде сақлаулы тур.

Завод қасынан шөлкемлестирилген ликбезге қатнап Нурпейис Қойгелдиев та азғана болса да сауат ашып, қол қойыу дәрежесине жеткен екен. Мен сол 1928-жылы Төрткүлдеги Совет партия мектебиниң қасындағы партия шөлкеминде партия ағзалығына кандидат болып өттим. Хәүскерлер дөгерегине басшылық етиуге киристик. Обкомпартия бизлерди тез-тез шақырып информациямызды тыңлап турды. Мен Төрткүлдеги ауылхожалық техникумының қасындағы латын алфавитин үйрениу кружогин басқардым. Мениң сол кружокти басқарғаным тууралы комсомол ячейкасының секретары Нурғалий Оспанов хәм Бектеген Аңсатовлар қол қойған гүуалық қағаз еле мениң өзимде сақлаулы тур.

Жазыудың латынласыуы иси қызғын қолға алынды. «Еркин қарақалпақ» газетасының төртінши бетинде латын хәриби бойынша сабақлар берилип барылды, қысқа, қызық мақалалар латын хәрибинде басылып турылды. Әлиппе комитети дүзилди. Латын хәрибин үйреткен муғаллимлерге хәр сауат аштырған адамы ушын үш сомнан хақы төленди. Ликбез ислерине мәмлекет тәрепинен көп қәрежет бөлинип шығарылды, олар орынлы жумсалды. Елде сауәтсызлық сапластырыла баслады. «Сауәтсызлық жоқ болсын» жәмийетиниң книжкалары тарқатылды. Араб хәрибинде хат жазыу қадаған етилди. Хәр мәкемениң қасынан жолдаслық суд дүзилип, онда араб хәрибинде хат жазған адам айыплы деп табылып, оның иси қаралып барылды. Областьлық жолдаслық судтың председатели болып юрист-адвокат Қияқов деген адам сайланды.

Газеталарда араб алфавитинде хат жазғанларды критикалаған мақалалар жазылып, театрларда, концерт программаларында айтылып жүрилди.

Бир күни қарақалпақ тилин дым билмейтуғын областьлық емлеухананың бас хирурги Валфсон деген кишиниң қарақалпақша жазылған латын хәрибиндеги бир мақаланы зуулатып оқып отырғанын көрип хайран қалдым. Кейин билсем дәри-дәрмақлар латын хәрибинде жазылғанлықтан врачлар ушын латын хәриби менен жазылған сөзлерди оқыу хәм қыйынға түспейди екен.

Мен облонаның сиясий билимлендириу ислери бойынша инспекторы хәм главлиттиң баслығы болдым. Облонаның мәдений атланыс, сауат ашыу, латынластыру ислерин Асан Бегимов басқарды. Асан Бегимовқа ол гезде жазыушылар союзы, театр ислери де қараслы еди. Районларға штатлы хызметкерлер жиберилди. Қара өзек (Зайыр): Мойнақ, Қоңырат районларындағы мәдений атланыс ислерин Кенжебай Убайдуллаев бас-

қарды, ал Чимбай, Тахта көпір районларында Жумамурат Жақсымуратов жұмыс алып барды. Буларға штат бойынша миниўге ат берилди.

Мәдениет атланыс исинин бир түри «Қызыл отаў» деп аталды. Қызыл отаў бул гезде ҳақыйқат мәдениет атланыстың ошағы болды. Қызыл отаўдың баслығы болып Жумагүл Сейтова сайланды. Халқабат қаласының алдына Қызыл отаў тигилди. Қызыл отаўдың қасында кино, кітапхана ҳәм ликбез болды. Соңғы жыллары Дәўлетғалий Алиев Тамды районындағы Қызыл отаўға баслық болып, отаўын түйелерге артып, бир кино менен Тамдыға кетти. Қызыл отаўдың ликбез муғаллимлери болып Айтбай Матякубов ҳәм Халықназар Юсуповларда оның менен бирге түйели кетти. Шайыр С. Мәжитовтың Қызыл отаўға арнап жазған «Қызыл отаў кетти, Жумагүлдей қыз кетти», деп баслапатуғын қосығы (басқа қатарлары ядымда жоқ) «Қызыл отаў» деген атпен «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Саўат ашыў, жаңа әлиппе компаниясы бойынша соншелли қызғынлы жұмыслар жүргизилди. Қазан қаласынан «Яна алиф» деген хат басыў машиналары келди. Республикалық жаңа әлиппе комитетин дүзилди. Ол комитеттин председатели (одамбасысы) Қарақалпақ областылық атқарыў комитетинин председатели болды. Жаңа әлиппе комитетин қасынан термин комитетин дүзилди, Бойков деген оның илимий секретары болды. Қарақалпақ жазыў терминлерин бир қәлиппе салыў бойынша Терминкомның жиий-жиий мәжилисleri болып турды. Сол ўақыттағы дүзилген Терминком елеге дейин бар.

Қарақалпақ тилинин жазыўы 1940-жылы латын алфавитин тийкарынан рус алфавитин тийкарына көшти. Рус әлиппесине (графикасына) көшкенге дейин латын

хәриби Қарақалпақстанда сауатсызлықты сапластырыу-
да, халықтың хат танып, сауат ашыуында улыўма Қа-
рақалпақстанда үлкен мәдений революцияның ўазыйпа-
сын атқарды. Менде өз ўақтында бул ислерге тиккелсей
қатнасып, азда болса халыққа хызмет еткениме өзимди
бахытлы деп сезип, есимде қалған елеслерди жазып
отырман.

Алфавитимиздің рус графикасына көшиўиниң үлкен
сиясий әҳмийети жөнинде қалалық интеллигентлер жый-
налысында рус ҳәм қарақалпақ тиллеринде доклад жа-
садым. Усы докладымды Шымбай, Кегейли районларында
да сөйлеп бердим. Газета бетлеринде имланың проск-
тиси ҳаққында да айырым мақалалар жәрияладым.

Аялберген шайыр. Оннан бери көп жыллар өтти.
1929-жылы еди.

Төрткүлдеги педтехникумды питкерген жылы Ленин-
градтан келген этнография экспедициясы менен Қоңы-
рат қаласына келдим.

Қоңыраттың тар көшеси менен жүрип келип бир шар-
баққа түсип жайғастық, күн геўгим тартты, мен бир
сыпаның үстинде жолдасларым менен отырдым.

Сыпаның екінши бетинде бир киши чай ишип отыр.
Ол сын-сынбаты келискен, толық денели, селдир сақал-
лы, жылтыр қара киши еди. Ол киши чай ишип отырып,
бир нәрсени ойлап аўыр ойға кетип тунжырап кетеди,
бир ўақытта ийегин жоқары көтерип қойып, узақ қырга
қарағандай, көкирегин көтерип бир нәрсеге шад болған-
дай түр көрсетеди. Бул кишиниң отырыуы, көришени-
деги болған ҳәрекетлери мени таң қалдырды. Ол киши
қыймылдап қойып, бир ўақта жумсақ сызылыңқы да-
ўыс пенен:

— Иним, сиз қайдан боласыз? Урыўыңыз не? Қай-
дан киятырсыз, қайда баратырсыз?—деп сорады.

Мен жумысымыздың баслысы, халық әдебиятын

жыйпау скенлигин айттым. Бул сөзімди еситип болганнан кейин ол индемстен біраз отырып:

— Уай барекелла, иним,—деди. Біраз тылыспадан кейин ол тағы:

— Қарақалпақта Бердақ, Әжинияз усаған шайырлар өткен еді!—деди де Бердақтың қосықларынан бирнешесін айта баслады.

Сыпаның үстине қараңғы түсті. Қараңғыда жай дауыс пенен Бердақтың Әжинияз шайырдың өмір баянларын, қай қосық қандай жағдайда шығарылғанын, га қосық пенен ертекттей етип сөйлеп берди. Мен әжайып сөз дәрьясына шүмпип кеттим. Біраздан кейин ол өзінің атының Аяпберген екенін айтты. Мениң де бурын бул киші туұралы еситіуім бар еді. Күни мененги сөзди бул кишінің қалай билгенин соғда ғала түсіндім.

Мен сөйлесип отырған сөзди бөліп экспедиция баслығына Аяпбергенди таныстырдым. Экспедиция баслығы орнынан ушып туырып Аяпбергеннің қолынан алды. Менен жазып үйреніп алған «аманба»ны қарақалпақшалап айтты.

Жатар уақыт болды. Уйықлауға жаттық. Аяпберген жатып атырыпта сөзін дауам етті. Уйқыға кеттик.

Мениң жолдасларым азанда қаланы аралауға кетти. Мен Аяпберген менен сөз жазыуға киристім. Еки күн жазып питкере алмадым. Хәммемиз атланып Аяпбергеннің ауылына тарттық. Аяпберген қара ешегине минип, жол баслады. Қоңыраттың «Сор көл» деген жерине келдик.

Аяпбергеннің үйи шаңарағы жоқ, керегеден исленген гөне ылашық екен. Ылашықтың көлеңкесинде Аяпбергеннен сөз жазыуды дауам еттім. Хәр қосықты жаздырарда ол қосықтың мәнісін, жылын, жерін айтады. Мен ол сөзлерди жазбай, тек қосықтарын ғана жаздым. Аяпберген өзи туұралы «Мен қосықты 14 жасымнан бас-

лап шығардым. Бир бала шығырды айдамай шығырдың басынан қашып кеткен еді, мен соған қосық шығардым. Мениң шайырлығым мине усыннан басланды» — деди.

Аяпберген қосықлардың қағаз бетине түскенін жақсы көрді. Хәр қосықты ол айтып отырды; мен жазып отырдым. Хәр қосық қағаз бетине толық түсіп болғаннан кейін Аяпберген шадлана берді. Мен ол гезде Аяпбергеннің айтқан сөзлеріне көп баға бермедім. Мен бұған усы күнге дейін өкинемен. Аяпберген мәнің көбирек жазыуымды тилеп отырды. Мен бұған ерингенлік түс бердим. Бирақ қызық сөзлер мениң кеўлимди аўлады. Тағыда жазыуға мени өзиниң ысық, жағымлы минезлери менен мәжбүрледі.

Биз ылашықтың көлеңкесинде жұмыс ислеп отырған гезимизде экспедиция баслығы оны сүүретке түсирип алды. Бул сүүрет усы күнге дейін Қарақалпақстан үлке таныу музейинде сақлаулы тур.

Бизге Аяпберген менен хошласыуға, кетиуге туўра келди. Аяпберген ешегине минип, бизлерди бираз жерге дейін шығарып салды. Аяпбергеннің ылашығы узақта елеслеп көринип қала берди.

Арадан жыллар өтти, келген кеткеннен Аяпберген маған сәлем айтып турды. Мен оған хат-хабар қайтара алмадым. 1936-жыл Москвада жүргенимде Аяпберген өлипти деп еситтим. Неге хат жазбадым екен, деп елге дейін өкинемен.

Арадан он жыл өткенде әдебият жыйнау исинде жүргенде Аяпбергеннің аўлының үстинен жолым түспі. Аяпбергеннің үлкэн баласы Рейимберген 12 ге шыққан екен. Ол бала бизиң жүклеримизди ешекке артысып, теңиз жағасына шығарып салды, хошласып қалар алдында Аяпбергенге усап қалған жылтыр қара жас бала тулымшағы салбырап қайта-қайта маған қарап:

— Аға, менің ағамның сүүретин жиберің,—деді. Және өзинің жазған қосығын пионер газетасына бери-ұимди сорады. Рейимбергеннің қосығы пионер газета-сында шықты. Бірақ Аяпбергеннің сүүретин баласына жиберіуді мен орынлай алмадым.

Аяпбергеннің Ленин—Сталин туұралы жырлаған қо-сықлары баспа сөз бетинен орын алды. Қосықлары ки-тап болды. Әдебиетты, мәдениетты сүйген қарақалпақ халқының мәдениетінде белгили орны бар Аяпбергендей шайыр туұралы буннан көп жыллар бұрын есимде қал-ған елеслерди арадан көп жыллар өткеннен кейин жа-зып отырман. Бул бизің қарақалпақ әдебиетты тарийхын изертлеушилер ушын өз алдына орны бар бақалы жу-мыслардың бири болар деп ойлайман.

Ерполат жырау. Ерполат жырауды 1920-жыллары Шымбайдың арқа гәрепиндеги «Жалпақ-шек» деген мә-канда үлкен бир тсйда көп жырау-бақсылардың ишинде көрдим. Бул менің оны дәслепки көриуим еди. Оннан кейин 1927-жылы Қызыл—Орда менен Шымбай арасы-на автомобиль жолы салынып биринши машина менен Қазақстан Орайлық атқарыу комитетиннің баслығы Жа-лау Мыңбаев келип, Мыңбаевтың келіуи мүнәсибетине арналған салтанатлы тойда тағы көрдим.

1929-жылы август айында Шымбай қаласында этно-графиялық экспедицияда жүргенимде Ерполат жырау-дан «Едиге» дәстанын жазып алыуға туұра келди. Ерпо-лат жырау Шымбай райсполкомы арқалы шақыртылып алынды. Ол киен райсполком шақырғанға қалаға қорқа-қорқа келген екен. Менің менен ушырасқаннан кейин мен Ерполат жырауға:

— Сизиң айтып жырлап жүрген «Едиге» дәстаны-ңызды жазып алыуға областан келдим. Мен сизиң кепе урыуыңызға жийен баламан,—дедим, ол киен қуғанш-ты түр билдирип:

— Бәрекелла балам, жийенимиз екенсиз,—деді.

Ерполат жыраудың аузынан «Едиге» дәстанын жазыуға киристым. Бизің отырған жериміз Шымбайдың отын базарының қасы еді. Сол отын базарына Хорезмдегі атақлы Сабыр дәруазашының шәкірти келіп дәруаз құрды. Бұл құрбан хайытының уақты еді. Мен жазып атырған жазыуымды тастап дәруаз ойнаған, қошқар урыстырып, палуанлар гүрескен, құрбан хайыттың ғауырлысы болған жерге бір неше мәртебе балалық қылып кетіп қалған уақларымда Ерполат жырау кейнімнен барып:

— Балам, дәстанды тез жазып болайық!—деп мени бір неше мәртебе қайтарып әкелді.

Дәстанды жазып атырған уақлардың арасында экспедиция баслығы Александр Лаврентьевич Мелковқа Ерполат жырау:

— Мынау қасыңыздағы орыс тәресине орысша нама шалып берейін!—деп қарақалпақтарда «дәруаз намысы» деп аталатуғын «Бахча сарай фонтаны» балетіндегі «Арап маршы» музыкасын қобызға салып нама шалып жибергенде А. Л. Мелков Ерполат жыраудың бұл талантына таң қалды хәм екеуимизди сол уақта сүйретке түсирді.

Мен «Едиге» дәстанын төрт күн дауамында жазып болып, экспедиция баслығына берген едім. Бірақ бұл қол жазбаны Ленинградқа почта арқалы жиберді. Мениң қолымда өз қол жазбам қалмады. 1934-жылы институтты питкеріп, Қарақалпақстан комплекс илим-изертлеу институтында іслеіп жүрген гезімде екінші рет Шымбай қаласына барып Ерполат жырау менен жолығып «Едиге» дәстанын екінші жола жазып алдым. Бұл қол жазбамды 1935-жылы Москваға «Учпедгиз»ге оқыу кітапларын бастырыу ісіне барғанымда өзім менен бірге ала барып, араб эллипесінен Латын эллипесіне

аударып, Москвадағы «Көркем әдебиеттер» баспасында бастырып шығардым, кітап тәсі қызыл, жасыл алтын ренде басылып шықты.

Сол 1934-жылғы Араб әліппесінде жазып алынған «Едиге»нің қолжазбасы өзімде еле сақлаулы тұр.

Ерполат жырау көп шәкірттер таярлаған қарақалпақтардың атақты жырауларынан еді.

Төре жырау. «Төре жырау «Мәспатша» дәстанын жақсы айтады» деген хабарды еситіп, мен 1939-жылы Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанын жазып алыуға Шымбай қаласына бардым. Төре жыраудан «Мәспатша» дәстанын жазып алыуға киристім. Ол кеші бұрын сөз жаздырып көрмеген адам екен. Дәстанды сөйлеп жаздырыуда көп алжасты, ал алжасқан гезде ол қолына қобызын алады, қобызды шерткенде ұмытқан сөзі ядына түседі. Мен жазыуды дауам етемен. Ол сөйлеп отырып далаға шығып кетеді. Мен усы баладан қутылайын дегендей қара үйдің сыртында үйди айналып жүріп дауыслап маған сөйлеп береді, менде дәстанды тез жазып болайын деген мақсетте жыраудың далада сөйлеген сөзін қағаз бетіне түсіремен. Төре жырау (Бегман улы) екі күн дауамында «Мәспатша» дәстанын айтып тамамлады. Ол бірақ бул дәстанның дауамын «Пәленше» деген жырау айтады»—деді. Ол дәстанның екінші шақабының сюжетін де сөйлеп берді:

Мәспатша менен Айпарша жолда көп душпанларға жолығады. Булар жети жыл дауамында дүзде жүріп денелеріне түк шығып кетеді, Айпарша ұл туғады, баласы 17 жасқа келгенде Айпарша Мәспатшаның еліне келіншек болып түседі т. б. деді. Ол айтылған сюжет мени қызықтырды. Олай болса «Мәспатша»ның толық вариантын жазып алып бастырарман деген ой пайда болды. «Едиге» менен «Алпамысты Москвада бас-

тырдым да, соның менен Төре жыраудан жазып алған «Мәспатша» басылмай қалды.

Арадан жыллар өткеннен кейін, Қарақалпақ дәстан-лары қаққындағы пикирлериміз кеңейгеннен кейін қарасақ «Мәспатша»ның дауамы жоқ болып шықты. Бул Төре жыраудың «Мәспатша» дәстанының екінші бөлімін дөретсем екен деген өзінің творчестволық планы екен. Төре жырау қарақалпақтардың қытай тийреси, епе урыуынан болып, жайлаған жери Есим өзектің аяғы «Есим бойы» деген елат еди.

Өгиз жырау. Мен Өгиз жырау менен 1934-жылы октябрь айында Шымбай қаласында ушырастым. Шымбай райполкомының қағазы менен Өгиз жырауды ауылдан шақыртып алған едим.

Менің жыраулар жырлаған дәстан-термелерін алыуға келгеніме Шымбай қаласында тұрыушы Әбдеке шолақ Ақымбет улы, Алланазар дәу тағы басқа ғаррылар қуғанды, булар:

— Хүкіметимізге халықтың ески сөзлери де керек екен аў—деп өз-ара ғауырласып сөйлесіп уақытлары хош болғандай түс көрсетті. Алланазар дәу деген ғарры Өгиз жырау екеуимізди қоярда қоймай үйіне алып кетті. Алланазар дәу деген адамды бұрын танымайтуғын едим. Ол киі бийтаныс болсада құрметлеп үйіне апарды. Алланазар дәудің өзі сол жердегі мектептердің биреуінде сторжы болып істейді екен, Кегейлі арнасының бойында қара үй тигіулі екен.

Өгиз жыраудан «Алпамыс» дәстанын жазуға кірестім, ески араб әліппеси менен жыраудың аузынан шыққан сөзді қағып алып шаққан жазуға тырыстым. Ол:

— «Үйде жумысым бар еди»—деген сөзлерді айта баслады, мен дәстанды аяқлай алмай қаларман деп қәуіп еттім.

Алланазар дәү бизлерди қонақ иретинде сыйлап үш мезгил тамақ асып берип турды. Қуманы оттан түскен жоқ. Бир неше ғаррылар жыйналысты, жыраў айтқан сөзлериниң арасында ғаррылар менен «әнгиме дүканын қурдық», тамашагөйлерде көбейди.

Жыраўды көп тыңлаған көп ғаррылар маған уақты-уақты өткендеги жыраўлар, олардың айтқан дәстанлары тууралы әнгимелер сөйлеп берип отырды. Ал мениң зейним дәстанды тез жазып болыў болды.

Ол жыллары аўылларда жыраў айттырыў дәстүрлері сийреклеген екен. «Шымбай қаласына Өгиз жыраў келди»—деген хабарды еситкен адамлар жыраўды айттырыўға шақырып келди. Мен Өгиз жыраўдың артына мингесип, бир-еки шақырыспаға бардым. Өгиз жыраў «Алпамыс»ты айтты. Мен құрметли қонақ сыпатында жыраўдың қасында отырдым. Қыз-келиндешеклер жыраўға ақша тастады. Мениң Өгиз жыраўға ерип барған мәқсетим: жыраўдың дауыслап айтқаны менен маған сөйлеп бергениниң айырмасын салыстырып билгим келди. Өгиз жыраў еки-үш жыл дауамында ел аралап жыраўлағанды қойған екен. Аўыллардағы финангентлер:

— «Сениң қосымша табысың бар. Налог төлейсең»—деп үркіткен екен.

Жыраўдан сөз жазып отырып Өгиз жыраў хаққында мағлыұматларды да обшая дәптердиң тысының бетіне жазып отырдым. Ол Шымбай қаласының арқа тәрепинде, Кегейлиниң аяғында қайшылы деген мақанда тууылған екен. Өзиниң шын аты Хожамберген, әкесиниң аты Нияз деген адам екенін айтты. Ол бұрын Қарақалпақстанның арқа тәрепинен суу тайып, ашаршылыққа ушыраған дәуірде Әмиүдәрьяны жағалап өрлеп көшип Маңғыт қаласының құбла тәрепи «Қызыл салы» деген жерге көшип барып мақан еткен екен. Сол Гөне-Ургенч, Гүрлен, Үргенч, Қытай араларында көп

жыллар жыраушылық қылған екен. Ол соңғы жылдары өзинің ата меканына қайтып көшіп келген екен. Өгиз жырау, не себептен «Өгиз жырау» деп аталғаны тууралы болған сауалға өзи туұры жууап бермеді, ал оның тыңлаушылары:

— Ол өгиздей өкирип қатты жырлағаны ушын «Өгиз жырау» аталған екен,—деп сөйлеп берди.

Ол өзинің қатарлары: «Хә өгиз» деген сөзге ол:

— Өгизге шигитиң жоқпа?—деп дәлкек иретинде жууап қайтарғанын еситип талай күлистик.

Өгиз жырау тапалтастан келген дуғыжым, қапа сақалдан келген киши еди. Бир көзинің ағы бар (ақлы көз) адам еди. Ол өзинің хәрекетинде анық бет ажарында бәрқуллама шадлықтың, ұақты хошлықтың түри көринип турды. Ол киши басқылауға сондай шебер лаққы адам екен. Сөз арасында ол бул республикадан келди деп қарамастан, ара-тура мени де басқылап алады. Оның басында қазандай телпеги бар, ол телпегин жыр жырлағанда, яки үйде чай ишип отырғанда хеш шешпеди. Оның қапа сақалы, жүни өсик қазандай шөгирмеси (телпеги) үстине кийген узын шапаны, белине бууған жууан тауар белбеуи өзине жарасып турар еди.

«Алпамыс» дәстанын жазып бола келгенде ол маған:

— Иним, бәрин жазып алып жырау баласаң ба?—егер жырау болатуғын болсаң усы жазып алған жағы да жетер!—деп үйине кетип қалды. Өгиз жырау еки күнге дейин келмеді. Мен оны көп күттім. Арадан еки күн өткеннен кейин Алланазар дәудің үйине қайтып келип, мени излетип тауып алды, ол маған:

— Иним, областан еңбек пенен келе қойған екенсең, еңбегің күймесин «Алпамыс» тың барлығын жазып ала ғой,—деди. «Алпамыс» дәстанын жазыуды дауам еттім. Бул мениң ушын үлкен қууаныш болды. «Алпамыс»ты жазып питкердим. Еки общи тетрадь толды. Бул

қолжазба еле өзимде сақлаулы. Дәстанды жазып болғаннан кейин жырау маған:

«Айдос баба»—деген дәстаным бар, ол дәстан «Алпамыс» тай еки шығады, ал ол дәстанды саған жаздырып отыруға уақтым жоқ,—деди. Мен оннан азмаз жырлап бериуин өтиндим. Ол дәстанның кириспе бөлимин жырлай баслағанда сюжетке күтө бай дәстан екин сезилди.

Мен сөз арасында Өгиз жыраудан бир общи тетрадьқа жақын термелерде жазып алған едим. 1929-жылы Шаббаз районында байларды конфиска қылу дәуирде үәкил болғанымда районлық судья Сәрсенбай Аралбаев деген менен таныс болған едим. Мен Шымбайдан Төрткүлге қайтарда С. Аралбаев пенен жолдас болдым, ол мениң термелер жазылған дәптеримди оқып берейин деп алып еди. Екеуимиздің жолымыз алшақ түсип, ол басқа катерге минип кетти. Мен еки күннен кейин басқа бир катерге минип, көп қыйыншылыққа ушырадым. Қыпшақ қаласының тусына келгенде мен минген катер Төрткүлде жағаға келе бергенде С. Аралбаев минген катер ықлап Шымбай бетке баруға ыға баслаған екен. Сәрсенбай общи дәптерди алып маған ылақтырмақшы болып еди, ал еки катердің арасы қашықлап кетти. Сөйтти мениң терме жазып алған тетрадым С. Аралбаевтың қолында кетти. Оннан кейин Москваға кеттим. Кейиннен Уатандарлық урыс басланып, урысқа кеттим. Сәрсенбай менен соң ушырасуға туура келмеді. 1948-жылы Сәрсенбайды Кегейли районында бажбан болып жүргенинде ушырастым, арадан көп жыллар өткеннен кейин тетрадымды сорауды мақул көрмедим.

Алланазар дәу мениң менен ушырасқан уақлары ол: — «Алпамыс» дәстанның не қылдын?—деп сорап турды.

1935-жылы илим-изертлеу институты жабылып қалды. Мен қолжазбамды араб әлиппесинен Латын әлиппесине көшіріп Москвада «Едиге» дәстаны менен бірге «Көркем әдебиат» баспасында бастырып шығардым. Мен бастырып шығарған «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстаны күтә қәдирли, көпшилик сүйип оқыйтуғын дәстан болды.

Өгиз жырау, Есемурат жырау хәм Қыяс жыраулар 1939-жылы Москвадағы «Халық творчествосы үйи» тәрепинен шақырылып, үшеүн Москваға барып қайтты. Бул жыраулар 1941-жылы Ташкентте болатуғын декадаға таярлық ислери бойынша шақырылып, жыраулар Өгиз жыраудың басшылығы менен бурынғы қобызды үлкейтип реконструкциялады. Тилекке қарсы Уллы Уатандарлық урыс басланып, соған байланысты Ташкенттеги өткерилетуғын хәптелик болмай соңға қалды. Бул үш жыраудың бірге түскен сүүрети елге дейин сақланған екен.

Өгиз жырау қарақалпақлардың қайшылы урыуынан болып, оғада айтқыш жыраулардың биринен еди.

Сейфулғабит Мәжитов. Мен С. Мәжитовты ең дәслен 1927—1928-жылы «Еркин Қарақалпақ» газетасының редакциясында жууаплы секретарь болып ислеп турған дәуиринде көрдім. Мен де сол жыллары техникумда оқып жүрүн, газетаның хәр бетине бир манаттан хақы алып көрректор болып ислей баслаған едим. Сол «Еркин Қарақалпақ» гзетасында «Қопалы» деген лақап ат пенен Сейфулғабит Мәжитовтың хәр түрли мапазға арналған қосықларын оқып турдық. Сейфулғабит Мәжитовтың «Октябрьдің байрамына арналған «Қәдирли қонақ» деген шығармасын Октябрь байрамының салтанатлы парадында адамлардың газетаға талапып оқып атырғаны еле есимде. Ол Ташкент қаласында қарақалпақ мектеплери ушын бастырып шығарған өзиниң «Әлиппе», «Егеделер сағаты» атлы оқыу китапла-

рындағы қосықтары арқалы қалың көпшиликке бұрыннан-ақ таныс екен. Педтехникум қасынан шөлкемлескен хәуескерлер дөгерегинің концерт программаларына репертуарлар керек болды. С. Мәжитов Төрткүлде сол уақыттағы Ленин көшесіндегі «Союз қосшылар үйі» деп аталатуғын жайдың бир кишкене бөлмесінде бир өзи турды. Техникум қасындағы хәуескерлер дөгерегин басқарыуды техникум комсомол шөлкеми маған тапсырған еди. Мен С. Мәжитовтың үйінде жий-жийи барып туратуғын едим. Ол ки си бизиң хәуескерлер дөгерегин жаңа қосықлар менен тәмийн етип турды. Мен үйіне барып қосық жазып берүиди сораудан ол:

— Ертең яки арғы күни келе ғой, балам,— дейди. Ол жұмысты үәдели ұағында орынлап еки нұсқа етип еки ушын жиңишке қагазға қайта көширип биреүин маған берип, бир нұсқасын өзиниң қапталындағы қагаз тислейтуғын қанылтыр темирге илдирип қоятуғын еди. Мен қолыма тийген қосықты техникумға әкелип кружок ағзаларына көширтемен. С. Мәжитов 1927-жылы Октябрьдиң он жыллық тойына арнап бизлерге мынадай қосық жазып берген еди.

Бир той еди он жыл удай.
Жатсам турсам тилек қанам,
Сол тилегим қабыл болып,
Табылып тур керек ғанам.

Сыпарамысқа кирген тышқан,
Шығар еди ағармастан.
Бул күнде үйде дәстурхан,
Толы майлы шөрек ғанам.

Ол бизиң хәуескерлер кружогимиз ушын жас балаларға арнап «Пышығым» деген қосық жазып берди. Бул

қосықты педтехникум оқыушысы Мырзек Қалимбетов сахнаға шығып қолтығына бир пышықты қушақлап тұрып, дикломация қылып:

Мынау мениң пышығым,
Үйде қалды күшигим...

деп айтатуғын еди.

Оның «Оян қарындаслар», «Қызларға», «Ильяның улы», «Жасларға», «Оқыуға кел» деген қосықтары сахналарда айтылып жүрди. Әсиресе оның мынау қосығын билмейтуғын адам жоқ еди:

Коммунизмге баспаған,
Адастырмас излер қәне?
Ұақ сен деп мушқа түкирген,
Лапылдатқан сөзлер қәне?

Қаршығадай қыа баққан,
Билим көлин жүзип шыққан...
Қумар ала көзлер қәне?
Ұау жигитлер сизлер қәне?

1927-жылы ол жазда муғаллимлер курсына «Қарақалпақ тили»нен сабақ берди. Муғаллимлер курсына келген елиу-алпыслаган ауыл муғаллимлери быган-жыган болып гауырласып классты басына көтереди. Ал Сейфулғабит Мәжитов досканың қасында турып, жазыу имланы өзиниң жиңишке дауысы менен асықпай түсиндирип турады. Улы-гауырлының арасында сол муғаллимлердин биреуи оның балаларға арнап жазған мынадай қосығын оқығаны еле ядымда. Қосық былай басланатуғын еди:

Хэй яранлар көрген барма?
Бизден тарғыл пышық кетти.
Үш күннен берман көринбей
Несибеси қайда жетти?

Бир күшигим аты жоллы,
Бир пышығым болды қоллы.
Екеўи ойнап оңлы соллы,
Табылмай тур, ҳайран етти

Күшик қапа жекке қалып,
Көринбестен болды ғайып,
Қайсы бала алып кетти?
Өлип қалдыма тыртыйып?

Ленин күнине арналған үлкен жыйналыстан кейин пионерлер сахнаға шығып, С. Мәжитовтың мынадай қо-сығын хор менен айтатуғын еди:

Бабамыз Ленин,
Өлгеннен кейин,
Жетимспредик,
Түснәкки ийин.
Шешин беремиз,
Қалдырмай түйин!

Бизлер оның менен бирге техникумның бағының ишинде дем алып жүрип бир сапар техникум оқыўшы-лары хәм аўыл муғаллимлери бирге сүўретке түскен едик.

1928—1929-жыллары қарақалпақ жазыўы араб әлиппесинен латын әлиппесине көшнў компаниясы басланды. Төрткүл қаласында латын әлиппесин үйрениўдин бир айлық дөгерени (кружогы) ашылды. Буған С. Мәжитов

басшылық етті. Оқыу кеште болатуғын болды. Бизлер бір неше студенттер болып, сабақтап кейін усы кешки кружокқа қатнап оқып, оны кеуілдегидей питкерия шықтық. Коллектив болып сүүретке түстик.

Сол кружокти питкеретуғын күни маған Шымбайдан базарлық ушын бир шөгирме менеп бир жипек шапан әкелген еди. Мен сонда сүүретке шөгирме киийип түскен едим, бул сүүрет тарийхий сүүрет болып қалды. Ол еле өзимде сақлаулы.

Сол жыллары С. Мәжитов «Сүйин хәм Сара» деген қосық пенен проза аралас поэма хәм «Құлмурат» деген роман жазып питкерген екен.

«Сүйин хәм Сара» поэмасын жазыуға мынадай жағдай себеп болыпты:

1927—28-жыллары Қызыл-Орда қаласына қарақалпақ делегатлары съездге барғанда олар жолда өз-ара былай сөйлесипти.

— Қазақларда «Қыз жипек» қысса болып басылып оқылып жүр. Бизде де усындай «Қыз жипек» усаған қысса кітабы болып, оны бастырып шығарса, сауатсыз ел қыссаны оқып тез сауат ашар еди...

С. Мәжитовтың құлағы оны шалып кетип, сол «Қыз жипек» қыссасына усатып бир поэма жазмаң деп ўәде етпипти хәм қарақалпақлардың тил байлығын кеңсен пайдаланып бул поэмасын жазған екен.

1929-жылы жазда С. Мәжитов «Құлмурат» романын техникумның бағының ишинде бир хәпте дауамында дауысқа салып бизлерге оқып берди. Роман оқылып болғаннан кейін, романды додалау иси басланды. Сол жылы Урал қаласынан «Еркин қарақалпақ» газетасының редакторы болып келген Тамендар Сафиев романның алдына көп талаптар қойып романды критикалап узақ сөз сөйледи. Ол киси XV-әсирде қарақалпақлар ноғай аўқамында турған гезде бир аўыл қарақалпақлар түрли

себеплер менен Батыс Қазақстанның «Бокей ордасы» деген жерге мәкәм еткен қарақалпақтардан екен. Т. Сафиевтің анкетасында миллети қарақалпақ деп жазылғаны үшін «Қызыл ту» деген газетада ислеп турған жеринен оны Қарақалпақстанға жиберипти. Ол гезде бизлер Т. Сафиевке қарсы пикир көрсетіуіге әзизлик қылдық. Хеш адам шығып сөйлемеди. Жыйылғанларға басшылық етип отырған облысполком председатели Қ. Әуезовта роман ҳаққында иллә деп аўзын ашпады. Бул жыйнаққа қатнасыушылардың барлығы да әдебий шығарманы додалау исине ысылмаған жаслар еди. Т. Сафиевтің критикасына С. Мәжитов қарсы сөйлеуден бас тартты. Ол қапа болғандай болып үйине қайтты.

1930-жылы «Қарақалпақ әдебиятының жыйынтығы» атлы әдебият хрестоматиясым басылып шықты. Ол китап барлық жаслардың қәдирлеп сүйип оқыйтуғын китабы болды.

Сол жыллары С. Мәжитов аўырып Төрткүлде емлеу-ханаға түскен еди. Сол жыллары соқыр ишекке операция ететуғын Казанский деген доктор келди. Сол доктор бир пушық адамға мурын салып берген екен. С. Мәжитов «мурынсызға қобаға салдың, билгир доктор Казанский» деген қосық шығарған. С. Мәжитов өзи менен емлеуханада бирге жатқан Балғабай деген бир тутлықна балаға мынадай қосық жазған:

Майлы балға Балғабайсаң,
Жаңа ныскен аздайсаң,
Билимнің дәмин татқанда,
Саясаттан сөз айтқанда,
Тутлықбас болсын тиллерің!

Сол жылары областьлық халық билимлендириу (ағартыу) бөлими аўылларға «Қызыл отау» атлы агита-

ция отауын жибергенде, сол «Қызыл отау»дың баслығы Жумагүл Сейитоваға арнап: «Ауылға қызыл отау кетти, Жумагүлдей қыз кетти» деп басланатуғын қосығы «Еркин Қарақалпақ» газетасында басылып шыққан еді. Бул қосық халық арасына кеннен таралып, ең адамның басы қосылған жерде айтылып жүрді.

С. Мәжитов сол жылы «Соңғы селтең», «Айгүл-Тайман», «Жигит болдық», «Сабақ» хәм «Ерназар алакөз» деген пьесасалар жазды, бул пьесалардың бәри де сахналарға қойылды. Оның «Ерназар алакөз» пьесасы 3 сериялы 12 перделі болып, театрда үш күн дауамында қойылып, адамлар сендей соқлығысып жүрді.

Ерназар алакөз Хийұаға барып, Хийұаның атақлы Қоңыраұлы палуан деген палуаны менен гүресип оны жығады. Пьесада Ерназар алакөздің халық азатлығы үшін гүресинің барлық хәрекетлери драмалық формада кеннен сөз етиледі. Мениң ядымда соннан қалғаны мынаў, Ерназар алакөз өлгенде, бир бақсы қолына ала мойнақ дуўтар алып, саз даўысқа салып Ерназардың өлисинің үстинде түргелип турып:

Ерназар халық ушын пай тикти жанын,
Бабан Хажы келди, өлтирди ханын.
Билип қылған исиң жүзеге шықпады,
Сағаңды байлады заман алакөз.

Қарақалпақта ердің соңы алакөз:
Саз бергенде батқан таңы алакөз... деди.

Ол пьесаның бир нұсқасын 1933-жылы Асан Бегимовтың қолында көргеним есимде.

1929-жыллар С. Мәжитовтың шығармалары хаққында баспа сөзде критикалар көбейди. «С. Мәжитов қусанган оппортунистлерге большевикше тепки берейик», «Мә-

житовтың жоғалтқан пышығы ким?» деген мақалалар газета бетлерінде шығып, жыйналыстарда сөз болып жүрді. Қартайған адам сол критикаларға шыдам бере алмай, Төрткүлден өзінің бұрынғы мекені болған Қоңырат қаласына көшіп кетіп қалды. С. Мәжитовтан тәлім-тәрбия алған бір қанша жаслардың талабы бойынша 1934-жылы ол Төрткүл қаласына қайтып шақырылып әкелінді. Ол «Тазагүл» деген пьеса жазды. Пьесса сахнада қойылып, тамашагөйлер тәрәпинен үлкен құрмет пенен қабыл алынды. Сахна жабылғанда тамашагөйлер С. Мәжитовты құшақлап, қарақалпақтардың ескі дәстүрі бойынша адамлар ғауырласып, ғарры жазыушыны қолының ушына көтерді. Бул пьессаның жүзеге шығуына әдебиатшы Орынбек Қожуров екеуіміз тийісли консультация беріп, көп ғана жәрдемлер көрсеткен едік.

С. Мәжитов өзінің өміршінің ахырғы жылларына дейін Төрткүл қаласындағы үлкен таныу музейінде экскурсовод хызметінде болды. Міне сол жыллары ол көзі аз көретугын дәрежеде қартайған адам еді. Мен алдына барғанымда ол мени тек дауысымнан ғана танытуғын еді. Ол бір сапары маған «Он тоғыз» деген романымды питкерейін деп турман»—деп еді. «Сүйін хәм Сара» хәм «Құлмурат» атлы романының қол жазба түрінде С. Мәжитовтың өзі түплеген негізгі нұсқасын сол уақытлары қарақалпақ облысполком председатели Көптілеу аға Нурмухамедовтың үйінде көрген едім. Мен Сейфулғабит устаздан көп нәрселер үйрендім, ол маған қарақалпақтардың өткен өмірінен көп нәрселер сөйлеп беретугын еді. Бул устазымның маған үйреткен жақсылықтарын хеш уақытта ұмытпайман.

Айтбай Мәтьякубов. Оннан бери арадан 45 жылдан артық уақыт өтті.

1925-жылы Төрткүл қаласында ашылған орта дәре-

жели мектептің бири педтехникум еди. Айтбай Мәтъяқубовта сол техникумда оқып билим алды.

Төрткүлдеги балалар үйинде тәрбияланыўшы балалардың ишиндеги есейинкирегенлери топарластырылып техникумға әкелинди. Сол балалардың ишинде тисинен басқа ағы жоқ, оғаш-оғаш, буйра шашы думандай, ала көз, қара бала Айтбай да бар еди. Мениң шегим алды менен Айтбай менен аўылхожалық техникумына түсти.

Гүз айлары. Оқыў басланып кетти. Бир күн Айтбай менен екеўимизди «сизлер педтехникумға барасыз» деп қолымызға қағаз берди де шығарып жиберди. Екеўимиз мунайып, Төрткүлдің кең көшеси менен педтехникумды излеп киятырмыз. Айтбайдың балалығыма, яки бир неше күн коллективке үйренип, баўыр басып қалғанба, билмедим. «Басқа балаларды жибермей бизлерди неге жибереди»—деп саз даўысқа салып жылап жибергенин билмей-ақ қалдым. Бирақ көшениң бой болғанлықтанба, яки еси ене баслағанлығының белгиси ме, зйтеўир үш-төрт ирет өксип алды да, кейин жылағанын тоқтаты. Мен жыламайман десемде, Айтбайдың даўысын еситкеннен кейин мениңде кеўлим бузылып, бир түрли болып кеттим.

Төрткүлдің көшесин бойлаған түрли сәнли ағашларды, бағларды көрип, бурында еситип көрмеген ширкеў қоңыраўларының сестин еситип, таңланып, жылаў-сықлаў дегенди умытып, әдеттеги балалардай шүңкилдесин жол жөнекей сөйлесип киятырып техникумға келгенимизди билмей-ақ қалдық.

Техникум пискен гербиштен салынған европа типтеги жай екен. Оның шарбағында алма, алмурт, тағы да басқа мийўе ағашлары сығасып тур. Есигиниң алдында 150 қәдемдей жерде крести бултқа тийгендей болып, қалың ағаштан төбесин бийик көринип ширкеў тур.

Техникумға кирдик. Билим-тәрбия алыудың шадлы дәуири болған—оқыу басланып кетти. Бурын оқыуға биринши келерде де усы жайға келип тоқтаған едик.

«Аналы жетим мәс жетим, аталы жетим тас жетим» дегендей-ақ Айтбай анадан жаслайынан жетим қалған екен. Жолда киятырғанымда оған әкемнен менде 5 жасымда жетим қалғанымды айтып берген едим.

Айтбайдың әкеси Мэтьяқуб деген кишиниң Төрткүл пахта тазалау заводында жүк арқалап тасыушы рабочий болып ислегенине көп заманлар болған екен. Анасыз баланы асырау қыйын болғанлықтан әкеси Айтбайды Төрткүлдеги балалар үйине (детдомға) берген екен.

* * *

Айтбай менен бирге оқып, бирге болғандағы айырым есте қалған эпизодларды сөйлеп бергим келеди:

Бир күни жатақханада үлкен шауқым шықты. Тыңлап көрсем Айтбайдың бир өзи бир жақ, басқа балалар бир жақ, шауқымласып, урысып атыр. Олар Айтбайға «хәмме уйықлап атырғанда сен неге шыраны жағып, китап оқып, бизлерге неге уйқы бермейсең? Ертең директорға айтып сени техникумнан шығартып жиберемиз» деп тәпинип атыр.

Ертеңине Айтбайдың қайдап тапқанын билмеймен, бундай лампаны ҳеш көрген емес едим, Төрткүл базарларынан моржасы құрттай, үш линиялы шыра сатып алыпты. Жарығы да барлы-жоқлы, сол кишкене ойыншық шырасын жағып, тумбочканың тасасында таң атқанша китап оқыйтуғын болды. Кишкене шыраның жарығы басқа балаларды алаң қылмағанлықтан, күнде болатуғын урыс-жәнжел қойылды.

Дем алыс күнлери үйи жақын балалар үйине қоныуға кетсе де, Айтбай жатақханадан ҳеш қайда шықпай, сүүрет салыу, қосық жазыу хәм конспекти көшүриу

менен болды. Ол көпшилик ұақытта қысыр, бос сөзди сөйлесіуді, футбол ойындарына барыуды қәлемейтуғын еди. Ол өзи менен өзи жатақханада бола берди.

Бир күни әкеси келип «ауылға алып кетейин, жүр»—дегенде де бармады. Оның сөйлескени тек кітап болды.

Бир күни Айтбай екеуимиз жарыспаққа «Түркстан» деген географиялық картаны өз бояуларындай етип сабаққа да бармастан, еки күн бойы қағазға көширдик. Айтбайдың көширгени меникинен жақсырақ болды, өйткени оның сүүрет салыуға уқыбы тәуір еди.

Әбдираман Өтепов Айтбайдың хеш нәрсеге алаң болмайтуғын тынық, кишипейил минезин унатып, «Таң нуры» труппасының жазғы гастрольларында өзи менен бирге алып кетип жүрди, Айтбай ол труппада, кітапханашылық, суфлерлік, пьесаларды қайта жазып көширіушилик ұазыйпасын атқарды.

1929-жылы техникумда оқып жүрип қарақалпақ жазыуы арабшадан латыншаға көшер алдындағы жаңа әлипбени үйрениу курсың хәм оның менен бирге оқып питкердик. Жаңа әлипбе курсың питкерген жыйналыста Айтбай өз пицинативасы менен «Айдын» атлы дийуалы газета шығарып, жыйнақ болып отырған «Дийхан үйи» клубына өз қолы менен әкелип қыстырды. Ол Тамды районына да Қызыл стау менен барып қайтты.

Төрткүлдеги педтехникум оқыушыларының органы «Қызыл муғаллим» қолжазба журналында Айтбай «Жаңа әлипбе» сабақлығын жазып отырды. Хәм ол «Жаңа әлипбеге» арнап бирқанша қосықлар жазды. Айтбай Мәтьякубов техникум қасындағы хәуескерлер дөгерегине актив қатнасты. Қазақ жазыушысы Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл суңқарлар» атлы пьесасында қызыллардың алдына қазақ гедейлерин басқарып, қолына қызыл жалау услап, қызылларды, Совет властың

қууаныш бенен қарсы алған сөзлері, оның қолына қызыл жалау ұслап тұрғандағы сөйлегені, образы оның натурал қаралығы, күнге күйіп азап шеккен қазақ гедейлерінің хақыйқат натурал образы Айтбайдың пишини хәм сөз хәрекетлерінің күтә келисип тұрғаны көпті таң қалдырар еді. Бизлер оған көзимизден жас шыққанша күлдік. Оның сахнада сөйлеген сөзін ертеңіне қайталап, оны дәлкеклеп сөйлеген балаларды Айтбай жек көріп жүрді.

1929—31-жыллары Айтбай «Еркін қарақалпақ» газетасының жууаплы секретары болып хызмет атқарды. Ол газетада секретарьлық еткен уақытында кеште үйіне қайтыұды умытып баспаханада қонған уақытлары да болды. Хәрип териушнлер хәрип тергенде олардың қасында турды. Өзи газетаға верстка жасады. Газетаның таярланған тиражын ең алды менен өзи обком комсомолға апарып берип, басқа да областьлық мәкемелерге өз қолы менен табыс етип, ал қалған тиражларын өзиниң қолы менен таярланған конвертке бөлинип қойылған адреслерди газеталарға жабыстырып, почтаға өз қолы менен тапсырды. Оның өз жумысына жууапкерлік пенен қарағаны, өз исин жақсы көргени соншелли, ол сол уақыттағы «Еркін қарақалпақ» газетасының редакторы Төмендер аға Сафиевке «сен өзин қалай-қалай адамсан? Кеңсеге кеш келип, ерте кетесең» деп кейип тұрғанын талай көрдим. Төмендер аға да минези кең болғанлықтан ба, я Айтбайды жақсы көргенликтен бе, яки оның ислеген хызметин көрип-билип жүргенликтен бе, әйтеуір оған хеш нәрсе демей, күлип тура беретуғын еді. Мине усындай жумыс жағдайы, күни-түни баспаханадан шықпауы, Айтбайды ақырында жүрек ауырыуға шатты.

Айтбай Матьякубов техникумда оқып жүрип қосық жазды. Қарақалақ элипбе айтысына хәм элипбе имла-

туұралы болған жыйналыстарға актив қатнасты. «Қызыл мұғалым» қол жазба журналында менен кейін жууаплы секретарьлық ұазыйпасын атқарды. Шайыр болып жетисті. Айтбайдың шығармалары оқыу китапларына кирип дағазаланды.

1932-жылы қыс айында Алма-атада оқып жүргенімде Айтбай менен Хожамет Ахметовтың жүрек аұырыу кеселинен қайтыс болғанлығы туұралы хат алып, қатты қыйналдым. Сол ұақытта мениң көз алдымда бир комсомол шөлкеминде турған, 3—4 жыл бир қазаннан ас ишкен, мәдениет, әдебиет, майданында бирге ислескен, жигерли, ҳақ иийетли, ақ кеуил, комсомол ағзасы достым Айтбайдың азаматлық келбети көз алдымда елеследі. Оның менен бирге болған оқыушылық дәуірлер еле есимнен шығар емес.

Қаражан бақсы. (1884—1966). Атақлы Бердақ шайыр—Бердақ бақсының әулады (Бердақ бақсының қызы Хұрлиманның (1861—1960) баласы Қаражан бақсы Қабул улының даңқын еситип, 1929-жылы экспедицияда жүргенімде Мойнақтың Қазақ аяғы (Қазақ дәрья) деген жериінде мүйтен Лепес болыс дегеннің үйине аұыл совет арқалы шақыртып алып сөйлесип едим.

Қаражан бақсы сонда маған:

— Мени Бердақ шайырдың жиғени дейди, ол және «бир ат болар деп сақлаган гуаным бар еди, сол аұырып жатыр. Басына пышақты шаншып кеттим,—деп ол үйге де кирген жоқ. Далада жүресине отырыу менен орнынан турып кетбекши болып орнынан қозғала бергенде Лепес болыс оған:

— Қаражанжан-ау мынау адамлар областан келе қойған екен. бир-еки аұыз сөйлеп берсең болады ғой,—дегенде де көпликпеди. Атып минип кетти де қалды.

Лепес болыс русша сөйлеп билетугын адам екен. Экспедиция баслығы А. Л. Мелков русша сөйлесету-

ғын адам тауып «балық сууға киргендей болды». Лепес болыс Арал теңизіндеги балықлардың породасы хэм мүйтенлердің балық аулау техникасы тууралы көп мағлыұматлар сөйлеп берди. Экспедиция баслығы А. Л. Мелков бул сөзлерди дәптерине жазып алады. Лепес болыс басбашылар менен атысып, бир көзч соқыр болған адам екен. Бизлер менен сөйлескенде ол Қарақалпақтың селкилдек шәгирмесин соқыр көзине басып киийип отырды. (1968-жылы Ленинградтағы Этнография институтында экспедицияның баслығы А. Л. Мелковтың Лепес болыстың семьясын түсирген сүүүретин көп сүүүретин ишинен көрди).

Қаражан бақсы кеткеннен кейин бизлердің шақырыуымыз бойынша Ерназар Алакәздің баласы Мәмбетназар деген ки си келди. Олда көп мағлыұмат бере алмады. Тек гана оның:

— Ел жаўгершилик уақтында Хийуалылар ул балаларды өлтиретугын болғанлықтан, мени төңкеріули қазанның астына жасырып қалған екен,—деп сөйлеп берди.

Қаражан бақсы жас уағында есерсоқ болған. Оның дуўтарының қулағы, стигиниң қонышы, еки ийинше де пөпек тағып жүреди екен. Қаражанды Арзы аталықна, яки Ораз аталықна, екеуиниң биреуи Қаражанға қосықдәстан айттырып болып:

— Бала! Далаға шық—депти. Далаға шыққаннан кейин Қаражанның тағып жүрген пөпеклерин жулып-жулып таслап, оны сабап урып,—әй заңғар, сен уғлап баламысаң Қет,—деп қууып жиберипти. Онан кейин Қаражан бақсы дуўтарына пөпек тағыуды қойыпты,—деседи.

Мине усындай минезлеринен дайысы Бердақ шайыр хэм оны жек көрип, аұылына жолатпайтуғын болған.

Мине Қаражанның бизлерге Бердақ хаққында хеш қандай мағлыұмат бермегенинің себеби де сол екен.

1939—1940-жыллары Қаражан бақсы бираз кексе адам болғаннан кейин Төрткүл қаласына келип олимпиадаларға қатнасты. 1949—50-жыллары Бердақ шайырдың өлгенине елиў жыл толыў юбилейинде Бердақ шайыр хаққында ол көп мағлыұматлар берди хәм көп намаларды пленкаға жаздырды. 1957-жылы ол Ташкентте болған Қарақалпақ әдебияты хәм искусствосының он күнлигине қатнасты.

Аббаз шайыр. Онан бери кеп жыллар өтті. Қарақалпақстанның Шымбай районы, Кегейлинің аяғы деп аталатуғын жерде, Ережеп тентектиң шәрдарасы (дачасы) деген мэкәнда Жалпақ шек, Мақпал ой деген егислик жерлерге көп жыллардан бермаған суў бармай, шөлистан болды. Әмиўдәрьяның суўы тасып керейт (жыққын) кетип бул мэкәнды суў алды.

1922-жылы узаққа созылған ашылық, ақ қапшық, тырыспай, қыткершилиқ, жаўгершилиқтиң азабынан аман қалған ел-елатлар суў алманың орны «Басыўға» ақ егин егийге Қарақалпақстанның барлық тупкиринен халық лыққа толды. Еккен ақ егин белбуўардан питти.

Қос өгиз, гүнде, мала, назна туқым тапқанлар егин екти, туқым тапқанлар, «Қанға қалғанша тапта қалсын» деп бар туқымын жерге септи, ал буған құдирети жетпегенлер орақшылық етті.

Көп талакер, күнликши орақшылардың бири болып гөнерген орағын қайта саплап, тозған орағының тисин егеп, гөне шапанын кийип, орағын белине қыстырып, ақ егинге талап излеп Аббаз ағада келген екен.

Еле есимде, орақшылардың түсленер ўақтында бир-неше орақшылар ашылықтан қутылып жана бийдайдың нанына тойынған 5—6 жигит Аббаз ағаны ийтермелеп,

шақақ урып күлисип, қара қуман қайнап атырған шер-текке жетип келди. Аббаз аға «Қелинлер» деген қосығынды оқып бер деп ғауырласқан дауыстар еситилди. Ол гезде Аббаз аға, күле шырай берген жас жигит екен. Аяғы жалаң аяқ, басында тозыуы жеткен тақыя, диз кийимнің балағы түриули, дуұқат күнлик шапанының сыртынан бір шаршы орамал менен буўған, белине орағы қыстырылған.

Отырған жигитлер Аббаз ағаны қосық айт деп баспалатып атыр. Аббаз аға көп оқыған жоқ, ол тек 15 шуўмақтан (куплеттен) ибарат «Қелинлер» деген қосығын саз дауысқа салып оқыған шығар деймен, көпшилиги ядымда жоқ. Бизлер ойнап жүрген ойынды қойып жигитлердің ғауырлысы менен бирнеше бала бирге ере келген едик.

Аббаз ағаның дауысы отырған көпке майдай жақты. Орақшылар оның дауысын еситип, «бойы бир мысқал» болды. Аббаз ағаның сайраған жағымлы «дауысы жигитлердің күни мененги жаздың ыссы айларындағы аўыр мийнетин умыттырғандай болды. Мен балалық дәуиримде оның саз дауысқа салып қосық оқығанын биринши мәртебе еситиўим еди. Оның әтшектей заңқылдаған, бүлбилдей сайраған сестинен талмас жигер, толып турған сүүретинен келешекте түүесилмес сөз шебери болатуғынлығы көринип турды.

Күнликшиге отыра беріўге болмайды, күнликшилер түски чайын ишип, қайқы ораўларын беллерине қыстырып, орынларынан турып «Аббаз шайыр, берекет тап» деп орақ оратуғын жерлерине ғауырласып жүрип кетти. Сонда мениң қулағымда «Аббаз шайыр» деген сөз қалған еди. Ел тоқшылыққа шығып, ел-елат тойынғаннан кейин 1917-жыллары Аббаз шайыр Қазақбай шайыр менен бирге Шымбай орамында атағы журтқа жайылған атақлы қыссахан Қәуендер баланың изи-

не шәкирт болып ерип, Аббаз атақлы қыссахан хәм шайыр болып жетисип, аты ел-елатқа тарап кеткен. Көпшиликтің аўзында сөз болған. Атағы елге жайылып жүрген Аббаз баяғы, «Жалпақшек» теги орақшы Аббаз ба екен деп бир көрмеге қуштар болдым. Бирақ ушырасыўға туўра келмеді.

1933-жылы ноябрь айларында Қарақалпақ комплекс илим-изертлеў институтының Миллет мәдениаты секторының баслығы, белгилі тюрколог профессор А. А. Соколовтың басшылығы астында Қарақалпақстанның арқа районларына фольклор, лингвистикалық, этнографиялық экспедиция шөлкемлестирілди. Бизің маршрутымыз Тахтакөпир районының үстинен түсті. Районлық басшылар экспедицияның ўақытша квартирасы ушын Хожабай қассап дегеннің үйине бизди тоқтатты. Тахтакөпирдин Батпақ өткел, Қара мойын, мүйтен елатларын көп араладық. Профессор Соколов экспедицияда қара мойын урыўынан Алламберген, мүйтен урыўынан Низаматдийин, Сырымбет тәуип усаған қаты қулақ, қарақлапақ шежиресин көп билетуғын ғаррылар менен сөйлести, мен қарақалпақ тарийхы ушын көп легендалар жазып алдым.

Мен экспедицияның ағзасы едим. Мениң ўазыйпам фольклор жыйнаў еди. Аббаз ағаның атақлы қыссахан, шайыр болып жетискенлигин еситип, оған ушырасыўды көптен әрман еткен едим. Бул әрманын иске асты. Жас ўақытта көрген Аббаз аға менен арадан көп жыллар өткеннен кейин 1933-жылы ноябрь айында Тахта көпир районында екинши мәртебе ушырастым.

Бул гезде Аббаз аға ысылған, әдебият, сөз қазнасын қолында сазы болмаса да, аўзындағы шайырлық сөзи менен көпке танылған, оның қуйрық, қанаты жетилип, ушқыр суңқардай болған дәуиринде ушырастым. Аббаз аға

менен 4 күн удайы бирге болып, оның аузынан әдебий сөзлер жазып алдым. Бул жазған әдебий сөзлерім, оның шығармалары, «Жолдаслар», «Артель болып уйымласың», «Келиңлер», «Қырға шыққанда» хәм тағы басқалар. Қазы-Мәуликтің Шымбайды мақтаған, толып атырған лирикалық шығармалары, Әбдиқәдирдің «Қыз кеткен» шығармасы, Бердақ шайырдың аталас ағайынни Разбек Қоразбек улының қарақалпақ елин, қарақалпақ сулыұларын мақтаған тәрийпи (одасы) және де толып атырған тарийхый жырлар хәм қызлар қосығы менен жайдары қосықларын Аббаз ағадан жазып алған едим.

Аббаз аға менен бул скинши рет ушырасыұым оғада нәтийжели болды. Аббаз аға мени халық әдебияты хәм халық мәденияты, халық өмири менен таныстырды. Аббаз аға қалың пухараның ишин көп жүрип қыялға жүйрик сөз шеберлери менен бирге хәмире болған, әдебий әнгимелерди көп тынлаған, өзине түүесилмейтуғын сөз азығын топлаган. Оның қосығынан басқа, қосық арасында күле шырай берип, әдебий күлдирги мысал сөзлерди сөйлегенде, сөз маржанын дизгенде онын сөзи тынық теңиз, ал өзи сол теңизде жүзген аққуұдай көрншип, тынлағанда, бойыңды балқытып слитни мәс боласаң, шалласаң.

Аббаз ағаның жыйналған, ойға тоқыған сөз мийраслары оның буннан да былай көркем сөз дәретиўине үлкен түүесилмес байлық болды. Аббаз аға сөз байлығын социалистлик мәдениятымызға жумсады. Ол өзиниң өмириниң ақырына шекем табыстың дизгинин жазырып, қаппап қойған сөз қазнасының манызын халыққа берди.

Мен Аббаз аға менен еки ушырасыұымдағы ойымда қалғанларын жаздым. Оннан кейинде 1939-жылы Қарақалпақстан Жазыұшыларының II-сьездинде хәм 1940-жыллары тағы да ушырастым.

Бұрын қайқы орағын белине байлап жүрген Аббаз «Қарақалпақстан АССР халық шайыры», «Өзбекстан ССР ының халық жыршысы» болды. Талантлы шайыр Ибраһым Юсупов өзінің «Аббаз шайырға Украинадан хат» деген қосығында:

Сен бир қыран түлеп ушқан таўдағы,
Биз палапан қонақлаған жардағы,
Қарақалпақтың сен бүгинги Бердағы,
Қайтп сөз маржанын дизбелим дерсең?—

деп күтә орынлы, күтә әдил баға берди.

Хақыйқатында да Аббаз аға атақлы шайыр, әдиўли адам, қәдирдан устаз болып қалды.

Асан Бегимов. Мен Асан менен 1925-жылда таныстым. 1925-жылы июнь айында қарақалпақ обласының барлық жеринен келген балалар оқыу үшін Төрткүл қаласына топландық. Орта мектептен еки жүз баланың орнына төрт жүз бала алып кетип, артық алынған балаларды үйлерине қайтарыуға туўра келди. Балаларды қайтарыу үшін болса керек, бизиң бәримизди, докторға көрсетип, еки жүз баланың «аўырыуы бар екен» деп— сизлер үйлерине қайтасыз—деди. Сонда көп балалар Төрткүлдеги казарманың ғуяшында турып:—Хаў бала бизлер хәм аўырыу екенбиз аў, деп ғаўырласты. Асан сонда «аўырыулар» топарына илинип, аўылына қайтып кетти.

Соңғы жыллары Асан Қызыл-Ордадағы (кино) қазақ халық билимлеңдириу институтына кирди. Сол Қызыл Ордада оқып жүрген ўақтында ол Төрткүлге келип турды. Асан оқыушы ўақтында «Еңбекши қазақ» газетасының актив хабаршысы болып «Сона» деген ат пенен Қарақалпақстанның жай-жағдайынан мақалалар жазып турды.

1929-жылы Төрткүлдеги педтехникумды тунғыш мәртебе питкеріушилерге арнап Қызыл Ордадан шығатуғын «Жаңа Мектеп» журналында «Муғаллим» атлы шығармасы басылды. Ол жаңа заманның мәдениет ғайраткериниң келешек, жарқын өмирин мынандай қатарлар менен сүүретледі:

Еси кеткен еллерден,
Муғаллим шығып гүлленип,
Елдеги жасқа фән берген,
Ески менен жаңада,
Айырма Алтай тауындай,
Жаңа шыққан муғаллим,
Сабағында пискен қауындай.
Қарақалпақ деген ел,
Қалып еди қумға қамалып,
Билимсиз және илимсиз.
Жүрген еди сандалып...

Асан Қызыл-Ордада оқып жүргенде мен Областылық, халық билимлендириу бөлиминиң шақабында) хәм главлит, сияссий ағартыу жумысын басқарып жүрген дәуирде Облоно баслығы Алланияз Әйтешев арқалы маған «Қорлықтан азат» деген пьесасын берип жиберди. Бәри бир дәптер қарамында араб алфабитинде жазылған еди. Мен ол пьесаны экспедицияға кетер алдымда Облононың сиясий билимлендириу исине жаңадан баслық болған Қасқырбаев дегенге таслап кеттим. Оннан кейин ол пьесаның қойылған қойылмағаны есимде жоқ.

Асан Қызыл-Ордадан қайтып келип Әбдираман Өтеповтың үйинде турып, Облононың қасындағы культпход (мәдений атланыс) инспекторы хызметин атқарды.

1929-жылдың қыс айында Асан менен Шаббаз райо-

нында кулактарды конфискалауға ўәкил болдық. Бул ўақтары Шаббаз районы азырақ ўақыт «Биринши май районы» болып аталған еди. Бираздан кейин бурынғы аты Шаббаз районы болып аталып кетти. Бул гездеги мәдений атланыс жаңа латын ҳәрибинде, көпшиликтин саўатын ашып ликбез (саўатсызлықты сапластырыў) оқытыў иси еди. Бул ликбезге мәмлекет көп ақшалар жумсаған еди.

1930-жылы меннен бурын кетип Алма-Атаға оқыўға барған Асан Бегимов екен. Мен сол жылы июль айларында Алма-Атаға оқыўға бардым. Асан турған «Пролетар көшеси № 42 жайдың адресин де алған едим. Мен қалаға кирип, төрт дөнгелекли орыс арбаға ғалы қоржыным менен жамылатуғын төсегимди тийеп, Асан жатқан үйдин дәрўазасына жақынлай берсем, Асан томпаңлап, адым урып шығып киятыр екен. Соңғы ўақта басқа қалада бир биреўимиз бенен ушырасқанмыздағы қуўанғанмызды көрсеңиз еди!

Асан екеўимиз Қазақ университетине оқыўға кирдик. Соңынан ол ҚазПи болды. Екеўимиз Алма-Атадан таныслар таптық. Қазақ Атлы әскер дивизионының командири Мырзағул Кулсейтов дегенге күйеўге шығып кеткен «Таң нуры» труппасының актив ағзасы, Шымбайлы Темирхан Палўанов дегеннің қызы Мәрьям Темирханованың үйин таўып алдық. Және бурын Төртқұлде мугаллимимиз болған Әбил-Мәжит Примов Турксиб жолының техникумына директор екен. Оны да таўып алдық. Қасым аға Әўезовтың Алма-Атада Қазақстан Атқарыў комитен председателинин орныбасары болып ислеп атырған ўақыты еди. Ол Красин көшеси №52-жайда турады екен. Усы таныслардың үйине Асан менен жиий-жиий барып турды. Асан көбинесе Сәбит Мухановтың үйине жиий баратуғын еди. Оқыў басланар алдында студентлер менен бирге Алма-Атадағы таўлы жерлерге егилген бий-

дайларды орыўға баратуғын едик. Асан екеўимиз дәстени қосып қойып орақ орғанда хәммеден озып кеттик. Басқа шарўа балалары жүре отырып орақ орыўды билмейди екен, хәмме бизлерге таң қалды. Оқыў басланып кетседе, студентлер менен «Пахта-аралға» пахта тернўге алып кетти. Қайтып келгеннен соң және оқыў даўам етти. Жазғы дем алыс күнлери бизди елге қайтармады. Мени Қарағандаға, Асанды Балқашға политехника практикасына жиберди. Асан Балқашта сиясий ағартыў исинде болыпты. Мен де Қарағандадағы рабочийлар арасындағы сиясий ағартыў, партия оқыўы хәм драмкружок исин басқарып жүрдим. Биз ол жерде Жуман Шанинниң «Арқалық» деген пьесасын қойдық, мен ойнаўшыларды сахнаға шығарып турған гезимде, сахнаның сыртындағы бөлмеде радио арқалы:

Сайладық жолдың тазасын,
Көтермең енди жазасын,
Қол уласып, бирлесип,
Жеткерейик сазасын!—

деген Сейфилғабит Мәжитовтың хорға арнап жазған қосығының даўсы келди. Мениң ислеп турған ўазыйналы жумысым, сахнаға адамлардың сөйлейтуғын роли келгенде шығарып турыў, иси ядынан шығып кетти, радионың сести шыққан бөлмеге жуўырып барғанымды билмей қалыппан. Бул хор Ташкенттеги САҚУ деги оқып жүрген оқыўшылар арасынан дүзилген хәўескерлер дегереги ағзаларының радио арқалы концерт бергендеги айтып атырған қосығы екен. Ташкенттен берилген трансляция приемнике адасып түскен екен. Приемниктин қасындағы бала басқа волнаға таўлап жиберди. Мен оған хеш нәрсе дей алмады. Мен тезден сахна бетке жуўырып кетим.

1931-жылдың ноябрь айларында Асан Балқаштан

Қарағандаға келди. Екеуіміз Қарағандада ушырастық. Ол Ташкент арқалы Ала-Атаға бараман деп кетті. Мен практиканың мүддети толмай Қарағандада қалып қойдым.

Ноябрь айларының ақырында өзим менен бирге оқып, практикаға бирге барған Мухамаджан Қаратаев пенен Қарағандадан Ташкентке қарай Челябинск, Уфа, Кинель арқалы жол тарттық. Мухамаджан Қаратаевтың хаялы менен екі нниси Қызыл Орда қаласында, «Пахта аралға», Сырдарья областына келди деген хабар алған едім. Қарағандыдан Ташкентке келерде жол азабын көп көрдик. Көп жерде пересадка болды. Кинель станциясында төрт күн жатып поезд күттік. Өткен поезд көп, бірақ орын жоқ.

М. Қаратаев екеуіміз зордан Ташкентке келип, хәзирги скверь паркиннің иши менен жүріп баратырсақ, радиодан таныс дауыс еситилди, тоқтап тыңласақ Асанның дауысы екен.

Асан Өзбекстан ЦҚ сына барып, қарақалпақша сәз бериўди шөлкемлестирип хәм САКУ ден студентлер арасында өзиннің «Бул ким?»—атлы пьесасын бир неше репетиция қылып, өзи режессер, өзи суфлер ұазыйпасын атқарып жүр екен. Радиодан 500 сомдай генорор алынды, мен Қарағандадан еки польто алған едім, оның бирейін Асанға бердим. Асан тапқан ақшаны М. Қаратаев үшеуіміз Ташкентте кино, театрларға барып жумсадық. М. Қаратаев пенен оның бала шағасын Великая Алексеевская деген станцияның қасынан тауып алып Ташкентке келип барлығымыз бирден Алма-Атаға қаран жол тарттық.

1932-жылы январь айында оқыў басланды. Общежитиеде турдық. Асан кроватиның үстине «Ата-бабадан қалған қарызыңыз болмаса, мениң кроватимның үстине отырмаң»—деп жазып қағаз таслап кететугын еди. Бир

күни жазыушы Ильяс Жансугиров шақырып атыр деген екеуимізге теңдей хабар келди. Екеуиміз Ильястың үйіне барсақ, ол киісі қазақ кино журналының баслығы екен. Қазақ тилинен бир неше тексти қарақалпақ тилине аудару керек деди, биз екеуиміз сол жерде ақ аударып бердик. Ильяс Жансугиров бизге бес сом ақша берди. Ол қисн ҚазПИдің түслик жағында талғар көшесинде бир киіскеңе ағаш жайда турады екен. Оның үйіне барғанымызда еки жас ҳаял көринди. Асан екеуиміз қазақ жазыушыларының жыйналысларынан қалмай турдық. Қазақ жазыушыларының жыйылысы көбинесе, қазақ атлы әскерий дивизионның клубында ҳәм ҚазПИде болып турды. Асан ертели-кеш «...мен Сабиттиң үйіне бараман» дейди де бирдей кетип жүрди. Сол оқу жыллары Нәжийп Асфандияров ҚазПИ ге оқуға келген екен. Екеуиміз сол Н. Асфандияровтан елдің аман-есенлигин сорадық. Бизлер оннан:—Қарақалпақстанға машиналар барды ма?—деп сорағанымызда ол:—Еки дана бир ярым тонналық грузовой машина келди. Ол Төрткүлдің кең көшесинде екеуи қарсы келип дүгисип қалып авария болды»—дегенде бизлер екеуиміз әбден қыйлаңдық. Сондай кең көшелерде ме... Ал басқа қалалалар да... Хожели, Шымбайда көшелер оннан да бетер тар ғой,—деп Асан екеуиміз жүдә ҳайран болдық...

Қаникулға қайтатуғын уақыт болды. Екеуиміз қайтыуға асықтық, поездға билет алдық, поезд күндизги саат 2 де кетеди екен. Елди сағынғанымыз соншелли: ертең кететуғын поездға түнде постелимизди бууып, киийинип, станцияда поезд күткен жолаушылардай, киийимиз бенен қатты досканың үстинде жаттық.

Төрткүлге келип областьлық партия комитетине жолықтық. Областьлық партия комитети өзиниң бюросында қарар шығарып Асанды Жазыушылар союзын дүзүн басшылық қылуға, ал мени билимлендиру комисса-

риаты қасында қарақалпақ орфографиясын жөнлеуі иси-не басшылық қылыуға жиберди. Сол обкомның соңғы бюросында «Мийнет әдебияты» журналының редколлегиясын, хәм Жазыушылар союзының шөлкемлестиріу комитетине Асан екеуимизди бекитти. Қарақалпақ обкомы бюросының қарарының копиясы елге дейин менде сақлаулы. Мен биринши орфография конференциясын шөлкемлестирип, мақалалар жазып, конференцияда қарақалпақ тилинің орфографиясының принципери бойынша сол конференцияда доклад қылдым. Асан «Мийнет әдебияты» журналының бетинде жазыушылардың I-съездине таярлық исин алып барыу туура-лы, көп шайыр, бақсы, жырауларды шақырып, Жазыушылар союзы дөгерегине тартты. Жазгы каникулдың мүддети толғаннан кейин мен оқыуымды дауам етиу үшін Алма-Атаға қайттым. Асан ауырып ол жылы Төрткүлде қалып қойды. Әдебиат ислерин шөлкемлестиріу ислерине актив қатнасты, бирақ оқыуын дауам ете алмады.

Әбдраман Өтепов. Мен Әбдраман Өтеповты биринши мәртебе Төрткүл қаласында 1938-жылы июнь, июль айларында көрдим. Ол Қоңырат округинен Тоған Якубов деген жигит пеен Облисполкомның қасынан ашылған инструкторлар таярлайтуғын курске оқыуға келген екен. Төрткүлге, Ташкенттен цирк (ат ойыны келин) ойын болып атыр еди. Әбдраманның алдыңғы қатардан билет алып циркке кирип баратырғанын көрдим. Ол уақытта Әбдраман Өтеповтың аяғында ботника; узын шулығын аяғына дизесинен резинка менен таңып алған, ал оның путында түрси екен. (Ол уақта пүткил жаслар түрси менен жүриу дәстүүр еди).

Сол жылы гүз айлары Облисполкомның қасынан ауылатком (ауылсовет) секретарьларын таярлайтуғын курс ашылып, Әбдраман Өтепов сол курске баслық бол-

ды. Мен ол курсте есеп сабағынан сабақ оқыттым. Мен ол ўақта рабфакта, таярлаў курслеринде есап сабағынан сабақ беретугын муғаллим едим, есап сабағы бойынша китап жаздым. Латын ҳәрибинде бастырылды. 1929-жылы Самарқандта оқып жүрген аспирант Ахмадий Бурнашевтың—Сениң есепти қойыўың керек. Сениң уқыбың әдебиятқа, тилге бейим—деген кеңес сөзи маған «қамшы болып» соннан баслап тил, әдебият илими менен шуғылланып кетим.

Әбдраман менен бирге ислесип, жақыннан таныс болдық. Оқыў Төрткүлде «дийханлар үйи» (домдиханов) деген жайда болды. Онда үлкен клуб бар, курсантлардың жататуғын ҳәм оқытуғын да жери сол, бир ғана залы бар. Соңғы жылы Әбдраман «Таң нуры» атлы драм кружоктың актив ағзасы болды. Кейин ол сол драм кружокти басқарады. Әбдраман мени жанынан қалдырмады. Маған суфлерлик жумысты тапсырды. «Таң нуры» труппасы районлардан айналып келип сүүретке түскенде Әбдраман мени шақырып алып, әлле неше рет труппа коллективи менен сүүретке түстик. Әбдраман менен дос, жолдас болып жүргенде мынадай эпизодлар ядымда қалды:

Заемды тарқатыў компаниясы бойынша қалалық жыйналыс болып атырғанда Әбдраман Өтепов жарыс сөзге шықты. Жыйналыста алдыңғы қатарда Облисполком баслығы Қасым Әүезов, Тахтакөпир исполкомының баслығы Әллек Ахметов деген киши отыр еди. Әбдраманның сөзинен мениң есимде қалғаны:

Қасым аға, ҳәммеден басым еди, тасың аға,
Әллек семиз, Заем кемис,

Жүз сомға засмға жазылсаңыз, бәрекеллә деймиз!

деген ўақта залдағы адамлар дуў етип күлисти.

1932-жылы жаздың бир күни қарақалпақ жазыўы

латын алфавитине көшкеннен кейин, бирипши рет ишла конференциясы болды. Онда докладчиклер татарстаннан келген профессор Ғибад Алфаров, Кенжебай Убайдуллаев хәм мениң өзим едим. Конференцияның хожалық хәм конференциядан кейинги банкет ислерин шөлкемлестирю ислери Абдраманға тапсырылған еди. Эбдираман мениң қасыма келип, дауыслап күлип жиберди. Мен оған не болды десем:

— Мен анаў Сафар Залевскийдің ресторанына барып банкетти, тамақ таярлау тууралы сөйлескенimde ол маған—қонақларың не тамақ жейди?—дегенде мен оған:—борщ, суп дегенимде ол маған күлип:

— Балам, мәдениятлы еллерде, кешқурын суйық тамақ ишпейди. Бефштекс, Антрикот, Ростбиф қусаған тамақ жейди,—деди. Мен тамақлардың бундай атын, затын еситкеним де жоқ еди, қатты уялығ қалдым—деп өкиниш билдирди.

Эбдираман Өтепов «Таң нуры» группасын баслап жазғы гостроллардан қайтқанда бир неше ирет Қарақум ийшанның китапханасындағы барлық китапларын арбаға тийеп, илмий институтқа әкелип тапсырды. Мен сол көп китаплардың ишинен «Қоңырат ханлығының (Хийўа ханлығының) тарийхы» деген китапты алған едим.

Қарақалпақ халқының әдебияты менен мәдениятын көркейтиўге хызмет қылған, сол мәдениятты сүйген Эбдираман Өтепов музыка мектебин ашыу тууралы иске актив қатнасты. Ал 1929—30-жыллары Хийўаға барып музыка мектебинің барлық музыка әсбапларын ўақытша берип турың—деп сорап алып арбаға тийеп, Төрткүлге әкелип педтехникумның дәлизине ўиди. Музыка мектебин ашыу тууралы қалалық жыйналыс болды. —Музыка мектебине жай керек. Муғаллим керек,—деген мәселелер бойынша сөзлер болды. Ал бир шешимге

келе алмады. Хийўадан, бизден алған музыка эсбапларды қайтып бериңиз—деп еки мәртебе адам келди. Абдраман оларды сыйлап, қонақ қылып—өзим алып бараман,—деген түрли дәлиллер менен қайтарып жиберди. Абдраман жазғы гостролға кетти. Абдраманның Хийўадан алып келген духовой оркестри, скрипка қусаған көп музыка эсбаплары педтехникумның дәлинде турып-ақ жоқ болды.

Ташкенттеги ҳазирги парт школа бұрын САКУ еди. Онда оқып атырған қарақалпақ оқыўшылары Абдраманнан пьеса сорап хат жазғанда ол: «САКУ ден қурылған заўық дөгерек, Еситип оған биз сәлем жолладық. Ендиги ўазыйпа жәрдем мол керек, «Әдил сөз қурбаны» пьеса жолладық», деп жуўап қайтарып, бул қатарлар, «Еркин қарақалпақ» газетасында дағазаланған еди.

Сондай бир районда жүрип пьеса қоярда биреў grim қылыўды умытып кеткен екен, ол артистиң де тез сахнаға шығыўы керек еди. Абдраман қолын сияға тығып жиберип сахнаға шығатуғын адамның бетине сияны жағып, мине саған мурт, деп желкесинен услап сахнаға шығарып жиберди. Бизлер буған күлистик.

1931—32-жыллары қайсы ҳәрипти алыў керек, қайсы ҳәрипти алмаў керек, әлиппе ҳаққында айтылады, газеталарда мақалалар жазылып турды. Мен Абдраманға—латын ҳәрибин неге үйренбейсиз?—деп сорағанымда ол маған:

— Иним әй, латын ҳәрибиниң қайсысын үйренип болайын, Айтбай Мәтияқупов бир ҳәрип, Кенжебай Убайдуллаев бир ҳәрип ойлап шығарып отыр, булардың қай биреўин үйренип боламан!—деп жуўап берди.

Оның жазған пьесалары араб алфавитинде шала жазылған болатуғын еди. Пьесаның қалған жериң өзи сахнаға шыққанда-ақ ядтан толықтырып туратуғын

едн. Минне сонлықтан оның пьесалары баспа сөзде дағазаланбай қалды.

«Таң нуры» труппасы қазақ тилиндеги «Алтын сақыйна», «Сеңсең бөрик», «Сылаң қыз», Сәкен Сейфуллиннің «Қызыл суңқарлар» атлы пьесаларын қойып атырғанда бир ойында тамашагөйлер залдан шығып кете баслап еди, Әбдираман жүгирип шығып, қатық сатып атырған бир кемпирдің қатығы толы гүзесин алып жуўырыўы менен сахнаға кәтип, сүрнигип, жығылып қалып, гүзени сындырып қойды. Кемпир даўыс пенен:

— Өйбей, маңлайым қурысын!—деп кемпир ғарғысысын баслап еди, залдағы кетип баратырған адамлар қайта келип отырып, даладағы тамашагөйлерде барлығы қайта келип залға кирди. Оннан кейин пьесаның ойыны даўам етти. Тамашагөйлер сахнаға тағы сол адам шығады деп, үмит етип отырды. Ол жыллары халықтың көпшилиги саўатсыз болғанлықтан далаға жазылған афиша менен бирге аўызеки де дағазаланатуғын еди.

Әбдраман Өтепов, пөпекли, қоңыраўлар тағылған файтон арба үстинде селкилдеп, басына эреби селкилдели жипек белбеў, қасына дәпши мменен сырнайшыны дек шөгирме кийип, үстинде дуўқат шапан, белинде мәотырғызып, қоңыраўы жаңғырлап ат шаўып Төрткүлдің ғыжнаған базарының ортасына келип тоқтайды. Сол манда шертилген сырнай, дәп бир дәс ойнап болғансоң, Әбдираманның өзи файтонның үстине өрре турып:

—Ағайындар! қалайықлар, бүгин мәмлекет театрын да... деген ойын болады, соған келиңиз—деп даўыслайтуғын еди. Әбдираманның пьесалары хәм «Таң нуры» труппасының ислери туўралы критикалар да болды. Әбдраман өкпелеп Қоңырат районына кетип те қалды. Республиканың орайында ойын-саўық ислери бир аз

ақсап та қалды. 1934-жылы Әбдраманды республикаға алдырыу керек деген мәселе қойылып атыр еді. Сол жылы 27-март күні Әбдраман Өтепов қайтыс болды, деген хабар келди... Соңғы жыллары Қоңырат қаласында Әбдраманды жерлеген қойымшылықты суу алатуғын қәуиплер туғанда Әбдраманның сексен жастағы анасы Әбдраманның сүйегін ашып алып, қапқа салып арқалап, «Хәким ата» деген әулийеге апарып қойыпты— деген хабарды еситтим. Мен бул кемпирдің қолынан талай мәртебе дуз ишип едим. Көп сөйлемейтуғын қатал адам еді. «Әбдраманның сүйегін «Хәким атаға» апарып қойыпты» деген хабарды еситкенде ананың балаға болған мийирманлығы көз алдымнан бир-бир елеслеп өтті.

Көп жыллар өткеннен кейін Әбдираман менен дослық ұазыйпамды өтеу ушын Әбдраманның әдебий хызметін өзимнің «Қарақалпақ драматургиясы» атлы кандидатлық диссертациямда. Әбдраманның дәслепки портретін көрсеткен едим, диссертациямның қысқаша вариантын 1963-жылы «Қарақалпақ совет драматургиясының тарийхынан очерклер» деген ат пенен қарақалпақ мәмлекет баспасы тәрепинен Нөкис қаласында китап болып басылып шықты. Әбдраман Өтеповтың драма дәретиүдеги хызметлери жоғалып кетпесин деген мақсетте хәм өзимнің Әбдраман менен дос болған дәуірден естелик ушын, драматург Сапар Хожаниязов пенен бирликте Әбдраманның «Теңин тапқан қыз» пьесасын автордың ойлаған ойын сақлап қайта жаздық. Ол пьеса сахнада қойылды. Оқыу китапларында басылды.

Әбдираман Өтепов мәденият ғайраткери, оның актив баслаушыларының бири еді. Мениң ол хаққында ядымда қалған еслеслер мине усылардан ибарат.

АЛМА-АТАҒА ОҚЫҒА БАРҒАНДА

Төрткүлде 1929-жылы 25-майда педтехникумды пiткерип, бир жыл мәдениет майданында тәжирийбе топладым. Областьлық билимлендириу бөлиминде ислен, мектептер ушын сабақлықлар жазыуға қатнастым. «Әлиппе», «Егеделер сауаты», «Есаплық» кітабын жазыуға қатнасқан авторларының бири болдым. Областьлық музейге директор, облитоға (главлит) баслық, соның менен бирге ОблОНОның сиясий билимлендириу иси-не де басшылық еттим. Усындай хызмет-лерде ислегениме бир жылдан асламы-

рақ уақыт болды.

Бир күни Қарақалпақ областьлық билимлендириу бөлиминиң (шақабының) баслығы Алланияз Айтешев мени шақырып алып Москвадан келген, Қазақстанды үйрениу жәмийетиниң қарақалпақ экспедициясының начальниги. Оренбург рус казаги этнограф Александр Лаврентьевич Мелковтың қасына жол баслаушы хәм практикант етип қосты.

1930-жылы «Еңбекши Қазақ» газетасында Алма-Ата қаласында қазақ университети ашылғаны тууралы ма-

қалалар үсти-үстине шығып турды. Жана ашылған университетти мақтап жазған мақалалар мени өзіне ериксиз тартты. Билим алыў әрманы көз алдымнан еслеп өтип турды...

Алма-Атадағы университетке кириўге документлерди тақладым. 1930-жылы июнь айының бир ыссы күни, Алма-Атаға кетиўге пароход кеме излеп, Төрткүлден шығып Әмиўдәрьяның жағасына бир сапар барып қайттым.

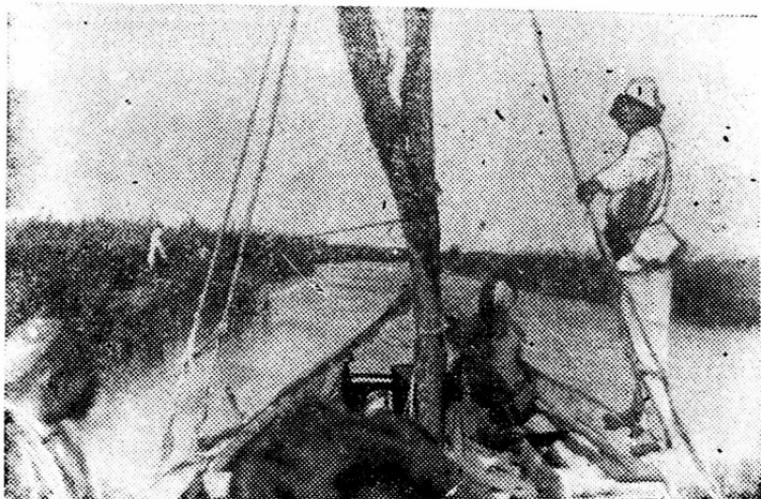
Төрткүлдеги урал казаклары (уральский) Әмиўдәрьяға моторлы кеме сала баслаған еди, ол ўақытта Әмиўдәрья бойынша жолаўшыларды тасыйтуғын уральскилер еди.

Төрткүлде туратуғын Кожевников деген уральскийдин «Коммунист» деп аталған моторный лодкасына (катерине) қырықтап аслам жолаўшылар ғарғадай қонақлап минип алдық... Катердин механиги—Төрткүл пахта тазалаў заводының механиги, 70—80 жаслар шамасындағы сақалы аппақ болған Прохоров деген ғарры уральский екен. Ол ғарры моторды ремонтлап, катерге жаңадан салған екен.

Катердин моторы дүңкилдеп жүрип киятыр. Мен бурын бундай моторлы кемеге минип көрмеген едим, өзимнің билим дәрежемди көтериў мақсетинде узақ жерге сапар шегип, жаңа мақсетке қәдем таслап баратырғаным, буның үстине Әмиўдәрьяның қатты ағысына өрлеп, буйра толқынларды қақ жарып жүзип баратырған катердин үстинде отырғаным мениң кеўлимди шадландырып жиберди.

Катеримиз Питнек қаласына жақын жердеги Садўар деген жерге келгенде катеримиздин моторы иллет таўып тоқтап қалды.

Ғарры механик Прохоров Төрткүл пахта тазалаў заводында 20 жылдан аслам механик болып ислеген тә-

Қаллы Аимбетовтың экспедицияда жүрген Таллық дәр्याсында кемелі Мойнаққа кетип баратырған уақты. 1929-жыл.

жирийбелі адам болғаны менен моторды келеге келтире алмады. Садұарда сегіз күн жаттық, үстимизден басқа желкомлы кемелер, катер пароходлар өтип турды. Тоғызыншы күні мотордың дүңкилдеген дауысы еситилди. Жолаушылар жууырысып катерге миндик, катер сууды жарып жүрип кетти. Біраз жүргеннен кейін «Дайек хатын» деген жерге келгенде мотор бузылып катер тоқтады. Бул жерде үш күн жаттық. Күндіз күннің ыссысы, түнде түннің сүйір шыбыны мазамызды алды. 1929-жылғы экспедицияда жүргендегі жол әсбапларымды ала шыққан едим, бул сапары алып шыққан пешеханам түндерде шыбыннан сақлады. Ал басқа жолаушыларда пешаханалар болмады, жеңсіз көйлек кийген рус қаяллары түні менен өзін-өзі шаппатлау менен уықламас-

тан танды атырды. Үш күннен кейин катеримиз және жүрди.

«Дарған ата»дан өткөнен кейин катеримиз тағы тоқтады. Еки-үш күннен кейин катеримиз тағы тоқтады. Еки үш күн жатқаннан соң желқомлы кеме менен жийрен сақаллы уральскийлер кемесин өрлетип қасымыздан өте берди. Бизлер оған қол былғап, тоқта-тып сөйлестик, бизлерди алып кетиўин өтиндик. Бес алты жолаўшы болып уральскийдің кемесине миндик. Кемели жүрип Хожакенепши деген жерге келгенде арқадан кесе даўыл турды. Даўыл 2 күнге созылды. Кемешин уральскийлер желқомды көтере алмады. Олар бизлерге былай кеңес берди: «Чарджоўға қырқ километр қалды, дәрьяның аржағында Динаў деген районға машина келип турады» деди. Бул сөз бизлерге мақул түшти. Шырақшы (Әлемшинин) кемесин менен дәрьяның түслик тәрешине өттик. Азықта түүесилди. Бизге жақышлап өткен басқа жолаўшылардан нан сорап алып турдық. Динаўға барыўға көлик таппай сол күни дәрьяның жағасында қондық.

Азан менен бизиң қасымыздан бир ешекли дийўана өтип баратырған екен, ол дийўанадан бизиң жүклеримизди ешегине артып Динаўға дейин апарыўға өтинип едик, ол қайыл болды.

Бизлер менен қара жүн сақаллы, толық денели қысқа күрте кийген бир рус адамы жолдас болған еди. Ол Оренбург тәрешинде «Сары қамыс» деген жерде конфиска болып Орта Азияға хызмет излеп келген адам екен. Оның арқасында гөне затқа оралған жүги бар. Бизлер кетип баратырғанда ол кисин уйықлап атыр еди. Мен оған:

— Бизлер кетип баратырмыз, сиз не қыласыз?— деп оятып едим, ол шоршып оянып мениң менен жумысы болмастан өзиниң гөне кийимге оралған жүгин сас-

қалақлап қармалады. Затының аман екенін көріп қайтадан жатып алды. Маған «хош» деп жууап қайтармады. Мен бұл кишинің бунша сасқанына қайран қалдым. Соңынан конфискадан жасырып қалған қасыл затын орап алып қашып жүрген адамба деп ойладым.

Бизлер артынып-тартынып Дийнау қаласына келсек, грузовой машина келип тұр екен, мениң машинаға биринши мәртебе миниұим еди.

Машинаға миндик, машина зуұылдап жүріп кетти. Базар күні екен, топар-топар ешекли базаршылар шөгирмелери қонқайысып артымызда қалып атыр.

Төрткүлден шығып Чарджоу қаласына 23 күнде келип жеттик.

Чарджоудың көшелеринде палау асылған, шәшликтің ийислери мурнынды жарады. Жолда ашырқап қалған екенбиз. Чарджоуда үш күн чайханада жатып тойынып алып өз қолдимизди тиклеп үшінши күні азанда поездға миндик.

Поезд Ташкент қаласына түнде келип тоқтаған екен. Уйқыдан турып терезеден трамвайдың шарылдаған дауысы еситилди, бірақ өзін көре алмадым, ал поездан түсіуге қорқаман. Трамвайды көргим келеди.

Мен техникумды Бахый Ерғалиев пенен бирге пикерип едим, ол Төрткүлде билимлендириу бөлиминде баслық болып ислеп еди. Екеұимиз «Егеделер сауаты» атлы китап жазып едик. Бахый Ерғалиев пенен бирге Шымбайда баслауыш мектепте оқып едик. Ол меннен бурын Ташкентке кетип пединститутқа кирген еди. Поезда отырып Бахый Ерғалиев пенен бирге оқыған күнлер көз алдымда елеследи, бірақ оған жолығыу жолларын билмеймен.

Бахый Ерғалиев 1929-жылы баспашыларды басыуға барған атлы отряд пенен Төрткүлден Шымбайға атлы барғанда октябрь айында гимнастерка менен түнде қа-

рауыл турып, өкпесин сууық урған екен. Ол оқыўға киргеннен кейин сууық тийген өкпе қайтадан ауырып Ташкенттен елге қайтып баратырғанда, Чарджоўға келген жерде қайтыс болған. Бір жылдан кейин ғарры анасы Чарджоўға барып Бахыйдың қойылған қәбирин көрип қайтты.

Бир неше пересадкалар менен Алма-Ата қаласына да келдим.

Алма-Атада. Ол гезде поезд Алма-Атадан сегиз километр жерден өтеди екен. Жүклеримди төрт дөңгелекли арбаға тийеп Асан Бегимовтан алған хаттағы адрес бойынша Пролетарская көшеси, жай № 72 деген жайдың алдына келип тоқтадым. Ауылдан алып келген ғалы қоржынымды ийниме салып, қазна мақпал тақыямды кийип киятырсам алдымда Асан томпаңлап киятыр екен. Екеуимиздің ушырасқан уақытымыздағы қууанышымызды тил менен айтыў қыйын. Ертеңине мен сары жипек көйлектің сыртынан қанжығадай төрт қырлы, көк қызыл жийектен өрдирген ушы пөпекли белбеўди белиме, буўып, қазна мақпал тақыяның пөпегин артқы шекеме қойып, кийип Асан менен Алма-Атаның паркин қыдырып жүргенимде, адамлар мениң белбеўим менен тақыяма таңланып қарасты...

Гүз болды. Студентлик дәуір басланды. Бизлер кирген қазақ университети сол жылы педагогикалық институтқа айланып, университет жаңадан ашылды. Студентлик жыллар өте берди.

Профессор Асфендияров 1930-жыл июнь айынан баслап 1933-жылдың июль айына дейин Алма-Ата қаласында оқып билим, тәрбия алдым Сол Алма-Атада оқыў дәуиринде мениң есимде мынадай өмир елеслери қалған екен:

Оқыў басланарда институт директоры профессор, Шанжар Асфендияров Қазақ тарийхынан рус тилинде

лекция оқып бастады. Бірақ мен хәм Қазақстанның ұзақ түпкіринен келгенлер үшін рус тилинде оқылған лекция түсиниксизлеу болды. Сол жылы партия менен хукиметтиң коренизация (жерлестириу деген қарары болды. Бул қарар Қазақстанда «Қазақландыру» деп аталды. Бул қарардың мәниси кенсе жұмыслары жергиликли тилде жүргизилсин делинген еди. Усы қарарға мууапық профессор Шанжар Асфендияров өзиниң миллети қазақ болғаны менен қазақ тилинде лекция оқып көрген жоқ екен. Ол гейпара рус сөзин қазақша айтыуға қатты қыйланады, еки тилди араластырып лекция оқыды.

Профессордың биринши лекциясы тамам болғаннан кейин студентлер, «Қазақ деген сөз қайдан шыққан?—деп сауал берип еди, профессор «бул сорауға хәзир жууап бермеймен»,—деди. Биз бул сауалға не үшін жууап бермегенине соң түсиндик. Тарийх сабағының тийкаргы мәселеси халықтың атының неден қалай шыққанын биліу емес екен, қандай бир халықтың атының неден шыққаны хәққындағы сауалға тарийхта толық жууап жоқ екен.

Мухтар Әуезов. Драматургия бойынша Мухтар Әуезов сабақ берди. Ол киcи өзиниң драма жазғандағы тәжирийбесин, өзиниң қазақларда ең биринши жазылып. Қызыл—Орда қаласында сахнаға қойылған «Еңлик—Кебек» атлы пьесасының жазылуы тарийхын сөйлеп берди. Студентлердин ишинен «активлер» табылды. Жасақбаев деген студент бир сапары ортаға шығып:

—«Еңлик-Кебек» пьесасының идеясы дурыс емес»,—деп турып алды. Мухтар Әуезов оған сөз қайырған жоқ. Жасақбаев «Мухтар Әуезовтың пьесасына қарсы пьеса жаздым, оны үйине барып оқып бердим. Ол пьесаң дурыс жазылыпты деп айтты» деп бизлерге сөйлеп берип жүрди. Мухтар ағай институтты питкерерде бизлер ме-

нен бирге сүүретке түсиўди тилек етти. Бул жумысты мен орындадым. Студентлерди шөлкемлестирип, Мухтар ағай менен бирге сүүретке түстик. Соннан кейин Мухтар Әўезов пенен 1936-жылы Москвада СССР Жазыўшылар Союзында қырғызлар эпосы «Манасқа арналған жыйналыста ушырастым. Қырғызстанның әдебиетшылары және «Манасты» жырлаўшы жыраўларда келген екен. Мухтар Әўезов «Манас» бойынша докладшы скен. Бир қырғыз жыраўы шекесине бармағын тиреп отырып музыка әсбабын шертбестен Манастан үзіндилер жырлай берди.

Сол сапары Мухтар Әўезов пенен жекке сөйлескенimde ол маған;

—Қарақалпақ обкомында ислеўши Айналхат Куленов деген жигит маған қарақалпақ халық дәстаны «Ғәрип ашықты» пьесса қылып, сахнаға қоймақшы едик. Минне усы жумыста сиз бизиң жазыўшыларымызға жәрдем етсеңиз екен деп соранып еди,—деди.

Мухтар ағай менен уллы Ұатандарлық урыс гезинде 1942- жылы Алма-Атада армияда офицер болып хызмет атқарып жүргенинде және де жолығысып әдебиет дөгергинде мәслахәтлескен едим.

Кейин 1948-жылы Алма-Атаға жолым түсип барғанымда оның менен және ушырасып Мухтар ағайға өзимиң Нөкисте бастырып шығарған «Қарақалпақ нақылмақаллары», китабымнан биреўин хәм «Қырық қыз-дәстанын сыйлық ушын бердим.

Мухтар Әўезов пенен ең соңғы жолығысыўым 1958-жылы болды. Мен бул жылы оның алпыс жасқа шыққан тойыма Қарақалпақстан жазыўшылары атынан делегат болып Алма-Атаға бардым. Қазақтың Абай атындағы опера театрындағы салтанатлы жыйнақта сөз сөйлеп, Қарақалпақстан жазыўшылары атынан адрес тапсырып, Мухтар ағайдың үстине сарпай шапан жап-

тым. Оннан кейин Мухтар ағай менен ушырасыуға туура келмеді.

Академик Тарле. 1931—1932-оқыу жылында Академик Тарле «Батыс елдеріндегі революциялық хәрекеттер» деген тарихтан институтта бизлерге сабақ берді. Ол киісі «Сахнское дело» деген іске қатнасты» деп қараланып, Академия системасынан жаза алып, Академиклік атағы алынып тасталып, профессорлық илимий атағын қалдырып, жаза ретінде Алма-Атаға жиберілген екен. Ол киісі лекцияны рус тилинде оқыды. Институттың партбюросы Академик Тарленің лекциясын қадағалау үшін Кузмин деген еврей жигитин, өзі бақырауық, сөзинің дәмі жоқ «Қурғақ белсендини» билими жоқ муғаллимди бекитип қойды. Оны көпшилик адамлар «Контролер Кузмин»—деп атады.

Ол лекцияға кирип бизлер менен бирге отырады. Хәр болған партия жыйналысында партбюро Кузминнің информациясын тыңлайды. Шийкил сары, үрпек шашлы Кузмин көзиндегі мүйіз көз әйнегин алып, орнынынан турып, тамағын кернеп:

—Профессор Тарле қәтелести... Тарле былай деди... Тағы да басқа дәлилсиз айыптарды тақпақшы болып, бир нәрселерди былжырақлатады. Академик Тарле қартайып нервный дәрежесине жетсе керек, алдыңғы қатарда өзинің иймек таяғына сүйенип отырып Кузмин сөйлегенде артына бурылып шыдамсызлық пенен қарап селт-селт етип қозғалып қояды. Бирақ, Кузминнің дәлиллеп көрсетиуіге билими жоқ. Ең ақырында партбюро «Контролер Кузминди» бул ұазыйнадан азат етти.

Академик Тарле лекция оқыған ұақытта дәрья тасқынындай ағылып кететуғын оратор адам еді. Аяғында қонышлы үлкен галош, белинде ени қарысқа жақын қамар қайыс белбеу, қабағы қалың, күтә жоталы ири адам еді. Ол лекция оқығанда алдындағы гөнерип қал-

ған конспектсине бир сығалай қарап қойып, бир аяғы орнында тұрып, екінші аяғын оңға, солға қозғап, ири дауыс пенен сөзге кирискенде аудитория силтидей тынып қалатуғын еди. Ол батыстағы революция қаракетлери қаққында сөйлегенде өзи тап сол ўақыялардың ишинде жүргендей болады. Сөзиниң арасында ол бул документти Британ, буны Париж, буны Берлин музейлеринен таптым деп сөзлерин дәлиллеп отырады. Батыс еллериндеги унамсыз министр дипломатлардың өмир баянын, олардың сол заманда қашан хәм қандай айып ислегенлерин, олардың өмириндеги эшкаралық ислерди, олардың анандан туўылып өсип, дүнья танып, дипломатия ислерине қалай араласқанын өз көзи менен көргендей, бирге жүргендей етип сөйлейди. Франциядағы революциялық қаракетлердиң эпизодларын күни, сааты, қалай, қайсы көшеде болғанына дейин айтқан ўақытта сол эпизодқа өзиң қатнасып отырғандай боласаң.

Институт кеңсесине хәр күни Академик Тарлениң атына жазылған көп хат келеди. Ол хатлар көби шет тиллерде жазылған. Ол хатларды сол тиллерде жөнекей жолда кетип баратырып оқыйды, хәм сол хатларға сол күни жуўап қайтарады. Академик Тарленниң баласын көрмедим. Баласы жоқ шығар деймен. Оның қасында хаялы пәскелдек, кишкене ғарры кемпир жүретуғын еди. Олардың хатты жолда кетип баратырып оқып, бир-бирине қарап күлисип, татыў сөйлесиўлери көрген кисини таң қалдыратуғын еди. Сол жылдың бәхәринде Академик Тарле Ленинградқа қайтып кетти. Оның кетиўи бизлерди күтә қыйландырды. Арадан үш-төрт жыл өткеннен кейин, 1936-жылы Академик Тарле хәпте де бир еки мәртебе Леенинградтан Москваға азанда «Красная стрела» поезды менен келип, Москвадағы Мәмлекетлик университетте лекция оқып, сол күни кеште Ленинград-

қа қайтып кетеді екен хәм Академиклик атағы қайтадан берилипти деп еситтим.

Арадан көп жыллар өткеннен кейин оның «Напольон» атлы кітабын оқыдым. 1942-жылы Уатандарлық урыс дәуірінде Академик Тарлениң «Огонек» журналында Германияның тарихынан мысаллар келтирилген мақаласын оқыдым. Оның ишинде; «Гитлер Германиясы Европа менен Азияны жаулап алып, еки океанға еки аяғын тиреп турмақшы, бірақ Гитлер Германиясының ол ойы пасыққа шығады»—деп жазған қатарлары менің есимде қалыпты.

1968-жылы Ленинград қаласына барғанымда 6-июль күні «Дворцовая Набережия» көшесин бойлап, Нева дәрьясының жағасы менен киятырсам, Шығысты изертлеу институты менен Эрмитаждың ортасында бир жайда академик Е. Тарлениң мемуарал доскасына көзим түшти. Бунда «Бул үйде 1933—1955-жыллар арасында академик Е Тарле турды» деп жазылған екен.

Мемуарал доскада академик Е. Тарлениң сүүретин көрип, 1932-жылы Алматада оқытқан әдиўли устаздың келбети көз алдымнан елеслеп өтті...

Сәкен Сейфуллин. Бизлер оқыған қазақ институтында Сәкен Сейфуллин «Қазақ батырлар жырынан» сабақ берди. Ол дәуірде қазақ ауыз әдебиятының программы хәм арнаулы оқыу кітаплары басылмаған еди.

Сәкен Сейфуллин Абу-Бакир Диваев бастырып шығарған «Алпамыс», «Ер-Тарғын», «Қыз-Жипек», «Қоблан» дәстанларын алып келип, столға үйип қойып, әңгимеге кирисип кететуғын еди.

Сәкен аға қолына жылтыр гүмистен нағыс салынған иймек таяқ алып, басына нағыслы гилем (кавовый) тақыя кийип жүретуғын еди. Жыйнақларда, дем алыс уақытлары таяғын қолына услап таянып турады, оның дөгерегине жаслар топланады. Сәкен аға өзиниң өмири-

пен қызықты эпизодлар сөйлеп береді. Әсіресе ол жас сөйлескенін айтқан ұақта студентлердің ишек-силесі қатып күлсін, топарласып тыңлап туратуғын едік. Мен бір сөздің арасында оған қарақалпақ хәуескерлері дөгерегінде 1928-жыллары оның «Қызыл сунқарлар» атлы пьесасының Қарақалпақстанды бір неше сапар айлағаны туұралы айттым. Ол буған жүдә қуұанып қалды.

Сәкен әдебиат туұралы болған жыйналыстарда трибунаға шықса, ол сөз басламай-ақ жыйылған халық күлсе баслайды. Өйткені ол сөйлегенде юморлық мөнер менен қазақтың натурал түрінде ерсилеу қылып сөйлейтуғын еді. Сонлықтан оның сөйлеген сөзіне күлеуіге илажың жоқ еді.

1932-жылы түрлі теориялық мәселеде идеологиялық айтыстар болып турды. Бул партия жыйналысы И. В. Сталиннің «Пролетарий революци» журналындағы Слуцкиге қарсы жуұап жазған мақаласы туұралы болып, критика жүдә күшейип кетті. Партия жыйналыстары «қудайдың қутлы күні» болып турады десең де болады. Айырым китаптар қаққында парт бюро тәрәпинен докладтар тапсырылды. «Қазақ жери мәселесі» китабын С. Толыбеков, профессор Фотовтың «Рус әдебиаты» китабын критикалап Баталов доклад қылды, басқалары есимде жоқ... Бір күні Сәкенге де гезек жетті. Силтенген таяқтың бір ушы Сәкенге де тийді. Бір сапары бизлер оқыған институттағы үлкен жыйналыста президиумда отырғанлар Сәкенге «Трибунаға шық, қәтенди мойынына ал,—деді. Сәкен трибунаға шығып;

—Мен нени мойыныма алайын, мүмкін мен өз қәтеmdi өзим билмейтуғын шығарман. Мени пүткил Қазақстан биледи. Мениң үйиме таныстар, дослар, келеди, оның ишинде судта нси барлар, партиядан шыққанлар, да болады, олар өзлериннің муңын шағады. Мүмкін, со-

лардың тәсири маған да тийіп жүрген шығар. Бірақ, өз қәтемді өзім сезбеймен,—деп жууап берди. Себебинің не екенін билмедім, Сәкен менен Назыр Төреқуловтың «оты өре жанбады», бирін бири жаманлап жүрди.

Назыр Төреқулов умытпасам 1936-жылы шығар деймен, Қазақстан Сәкеннің 20 жыллық әдебиат дәретиуі исин тойлағанда ол Сәкеннің «Домбра» атлы шығармасы қәте» деп—Қазақстан райкомына жазған арызасын Москвада, Серафимович көшесінде СССР Совнаркомының «Каменный мость»тың қасындағы №2 үйд турғанда оның квартирасына қонақ болып барғанымда маған мақтаныш пенен оқып берген еди. Соң олардың бир биринің үстинен арза бериуі ақыры өзлеринің аяғына тусау болды.

Сәкен Сейфуллин сауатлы, тасқын талантлы шайыр еди. Оның сулыу келбети, сөйлеген сөзлери адам таңландыратуғын еди. Соның менен бирге ол үлкен мәмлекет ғайраткери болған еди. 1935-жылы Қазақ мәдениаты съездине тағы делегат болып бардым, ол съезде негизги мәселе қазақ мектеплерін жақсылау, әсиресе үлкен дау болған мәселенің бири—қазақ алфавити менен орфографиясы дөгерегінде болды.

Қазақстанның мәдениаты бойынла халық билимлендириу комиссары Жүргеновтың доклады алты саатқа созылды. Қазақ имласы (орфографиясы) бойынша ортаға он үш проекти келип түсти. Негизги проект профессор Худайберген Жубановтики болып, оның өзи доклад жасады. Бул докладта көп узаққа созылды. Докладчиктиң дауысы қарлығып қалды. Х. Жубановтың ұсынған проектиси: «Қазақ тилинің алфавитинен барлық дауыслы хәрипти алып таслап, жазыуды дауыссыз хәриплерден қурау керек» еди. Ол өзинің бул ұсынған проектисин стенография жазыуында хәм телеграмма-

ларда дауыссыз хәрп қанша аз болса, жазыу соңша жеңиллеп тез жазылады»—деп дәлиллеген болды. Бірақ бул съезде усынылған он үш проектиниң биреуи де өтпей қалды. Бундай имлә айтыслары бизиң Қарақалпақстанда да он жылдан аслам дәуирге созылды.

Мениң менен институтты бирге питкерген, Мухаммеджаш Қаратаев, Хамза Есенжанов, Белгибай Шалабаев, Зийнел Шашкин, Есмағамбет Смайлов тағы да басқа Қазақстандағы мектеплеслерим Қазақ елиниң мәденият, әдебият, илим майданында, көп жыллар дауамында фидәкерлик хызмет атқарды хәм атқара береді. Алма-Атадағы әрманлар әмелге асқанына мәңги мақтанышлыман. Мухтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин тағыда басқа устазларым мениң келешек өмириме жоллама берди, мен буларға хәм қазақ педогогикалық институтына миннетдарман.

Еки дүнья. Бир еки дүньяны көрген адам өз өмириң маған сөйлеп берген еди, мен оның сөйлеген сөзин, әдебий формаға салып жазыуды мақул көрип, жазып атырман.

I.

Бул революциядан бир неше жыллар бурын еди, қабат-қабат болып исленген қамыс қоралар менен шеңгел хәрем, жер төледен бирнеше жыллар бойынша шығарылып тасланған дәрислерден пайда болған бирнеше төбелери бар, бөлек отырған ауылдың шетинде «Бир нәрсе ийшан» дегенниң писпеген ылайдан тек үйе салған мешити мүлгип тур еди.

Тилегенниң жасы быйыл 8 ге қараған еди, апасы Тилегенди бүгин ерте оятты. Тилеген неге ерте оятқанына түсинген жоқ. Апасы Тилегенге бир гүлше көмип хәм қазапқа қатырған еки нанды жүктин үстине қойған екен.

Тилегенди турғызып, гүлшени Тилегенге «же» деп қолына берди. Бір аздан кейін екі нанды қолтығына қысып, Тилегеннің қолынан жетелеп анасы бір жаққа жүріп кетті.

II

Мешиттің алдына келип апасы Тилегенге:

—«Мына нанды ийшанымызға бер, оқыйып деп келдім, деп айт» деди.

Тилеген қапыдан ишке кирди. Апасы қапының сыртында жегдеси менен бетін көрсетпей, бетін жауып қырылап, қапының сыртында жақлауға сүйеніп отырды. Өйткени; хаялларды «шәрият нызамы» бойынша ийшан көриуге болмайтуғын еді.

Тилеген қолындағы нанды алып, ишке кирди, өжиренің иши ыслық басқан, пәтикке салған ағашлар ыс, Тилеген кирип келгенде хешкимді көре алмады. Өйткени жай қараңғы. Тилегеннің көзі еле үйренген жоқ еді. Кирип келгенде балалардың ғауырласқан дауысын еситті, ол ғауырлы да тым-тырыс болды. Тилеген нанды кимге берерін билмей көзі алақлап турды. Сол уақытта: «Ұа бала оқыуға келдің бе» деген бір дауысты еситті. Тилеген дауыс шыққан жаққа жалт қарап еді, тамның төбесінен түскен жарықтың қасында алдында қураны жайылған астына туулақ төсеген, сақалы жалпыйған, жайды ыслық басыу менен бірге буның да сақалы сарғылт болған, бети қосқа қосқан өгиздің ыйығындай қыртысланған, басында кирден аттың сырмағындай қап қара болыуға жақынлаған мелле ғауашаның сары пахтасынан тахия кийген, үстинде дөңгелек кең жағалы узын бөз көйлеги бар, көзі төледеги пышықтың көзіндей жылтыраған бір дизеси жүгинген,

бир дизәси қулағынан озған екі бұгилип отырған биреуге Тилегеннің көзі түсти.

Тилеген нанды узатар узатпастан-ақ ийшан отырған орнынан қозғалып, нанды алып, өжирениң қууыс текшесине қойды. Сол ұақытта есик беттен:

—«Ийшанымыз мынау тилеп алған жалғыз баламыз еди. Ол дүньяда мойнымызға қарыз болып жүреме, ҳеш болмаса намазлығын билер, мойнымыздағы парызымызды өтейик деп алып келдим. Ендигисин өзиңиз билесиз, сүйеги бизики, ети сизики—деди.

—Хәй бәрекелле-ә, жүдә жақсы деди ийшан. Тилеген «Сүйеги бизики, ети сизики» деген сөзге түсинген жоқ. Апасы үйине қайтып кетти.

III

Тилеген еки көзи алақлап, тулымшағы салбырап еле түргелип тур еди, ондағы саққа жүгинип дус—төменине отырған балалардың биреулерн биреулерин түртип күлип қояды. Ийшан балалардың шетине алып барып, Тилегенди де отырғызды.

Тилеген тум-тусына көз жиберип қарап еди, қуранға үңилип бүкшийип қатарласып отырған жигирмалаған ул балаға еки қыз балаға көзи түсти. Биреуиниң алдында жууанырақ китап. Биреулериниң алдында кишкене-рек китап. Қай биреулериниң алдында жалпақ тутқасы бар тахтай, Тилегеннің қараңғыға көзи үйренди, хәм-месин анықлап көрди. Балалардың қасында Тилегенде олардың отырғанындай саққа жүгинип отырды.

Күн сәске болды, балалардың бирли-ярымы «Сәскелик жарманың ұақты болды тақсыр»—деди.

—«Олай болса барың, бирақ тез келиң, далада ойнаушы болмаң»—деди.

Балалар дүркиресип ҳәр қайсысы еки қолын қауысы-

рып, «Ассалаўма алийкум» деп арты менен шығып кетип атыр. Тилеген кейиниректе қалып еди, ийшан оған: «Үйинде барғанда сәлем берип бар»—деди.

Балалар сәскелик жармадан қайтып келди. Ҳәммеси қайтадан сәлем берип, өжиреге кирип орынларына отырды. Тилегеннің қолына бар жалпақ тахтай берди, устайтуғын бир тутқасы бар, бетинде қара шыжбай хаты бар. Хатлары шегирткениң сыйрағындай, бадырайып тур.

Ийшан турып.

—Кел бунда, саған сабақ берейин—деди.

Тилеген ийшанның алдына келип еди, ийшан оған саққа жүгинип отырыўды бұйырды. Шыбықтың ис қылып жонған түби менен көрсетип мынаў «әлип», мынаў «бе», билдин бе, ал енди бар орнына отыр.—деди.

Балалардың Һәммеси бирден ғаўырласқан, бир түрли даўысы шығады.

Бул Тилегеннің күндеги еситип жүрген тилине усамайды. Тилеген олардың не деп атырғанына түсинбеди.

Балалардың биреўлери есик бетке барып, еки қолын қаўсырып, ийшанға бурылып, «моллам әдеп»—деди. Ийшан оған:

—Бар,—деди. Бирнеше ўақыттан кейин Тилеген бунның далаға шығыўға сораған рухсаты екенин билди. Өзиниң «Р» ды дурыс сөйлей алмайтуғынын шаламашәкки тили менен бара-бара бул да рухсат сорап далаға шығатуғын болды.

Бир күни ийшан еки балаға шыбық әкелиң деп бұйырды. Түстен кейин ол балалар бир баўдай шыбық алып келди. Тилеген буған түсинбеди. Тилегеннің апасы жүн сабағанда усыған усаған сабаў менен жүн сабайтуғыны есинде бар еди. Ийшан жүн сабайма екен депте ойлады. Бирақ олай емес екен. Жүннің орнына балаларды сабайды екен. Тилеген шыбықты бир—еки жегеннен кейин ғана буған түсинди. Апасының «сүйеги

бизики, ети сизики» дегени ҳешким айтпай-ақ соңынан күтә түсиникли болды. Оның түсиниги жаңағы бир баў шыбықта екен.

IV.

Тилеген тахтайдың эллипесин шығаман дегенше, еки жыл өтти. Азанда келеди, сәскелик жармаға барып келгеннен кейин түсте түсликке жиберип алады, таңның атыўы менен күннің батыўына дейин оқыў болады, тек жума күни бир дем алып, бойын жазып ойнайды. Басқа ўақытта ойнаўға пурса жоқ, жумадан кейин «жумалық» деп еки нан әкелип ийшанға береди.

Балалар жыйналғаннан кейин қатар отырған балалардың ҳәммесиниң арқасына ийшан урып шығады. Қайысқақ шыбық Тилегенниң де жаўырынына тийди. Гейде шыбықтың ушы жаўырнынан асып жүгинип отырған аяқтың ушына да тийип кетип, дуз қуйғандай аяғы ашыды.

Бир күни ийшанды биреў, «садақаға» шақырып келди, ийшан балаларға жуўап берген жоқ, озық, егеде болған балаға «мениң орныма балаларды үйретип тур» —деп кетип қалды. Балалар мектептен ерте қайтып кетиўге, ата-аналарымыз неге ерте келдиң деп айтады,—деп қорқып тарқасқан жоқ. Балалардың бәрине еркинлик болды. Ойынға киристи.

Гүз болса ийшан қабын ийнине салып, балаларды оқытқаны ушын аўыллардан гәлле жыйнайды, ал жаз болса, үйлер жазлаўға көшсе, қыслаўдағы барлық «бүргелерге ийе болып» көшпей қыслаўда қалады.

Жаз болса балаларға суўға шомылыўға болмайды, деп қулағына хат жазып жибереди. Ҳәптеде балаларға отын әкелиң деп балаларды ийшан шөпшек териўге жибереди. Шөпшекке кетиў оқыўдан күтә жақсы көринеди.

Мойны босап, дарқан болғандай болады. Шөпшек келерде, шөпшекті жыйнған ұақытта ийшан қарап турады. Шөпшекті азырақ әкелген балаларға жаман көзі менен қарағандай болады.

Бир күни балаларды түсликке жиберіу алдында «Қәне тырнағыңызды алып жүрсизлер ме?»—деп қолына бир қалыңырақ тахтайды алып «Қолыңызды көрсетши»—деди. Балалар қолын жасырып, ойнаған ойындай қылып бир қолының бармағын екинши қолы менен қысып услап алып «мине тақсыр» деп көрсетип атыр. Ийшан тырнағы өскен балалардың «бадбақ неге тырнағыңды алмайсан»—деп тахтай менен қатар турған бармақларының үстине урып жибергенде басқа балалардың жүрегі зырық ететугын еди. Сөйтип балалар тарқасты.

Ийшан арқасын шыбықтың ушы менен, құрсаған тырнағы менен тыр-тыр етип қасыйтуғын әдети бар еди. Бир күни—кимнің тырнағы өсик? Мениң арқамды қасып жибериң,—деди. Тақсыр өзиниз тырнағыңызды алып жүриң деген соң алып тасладық.—деди Тилеген.

—Отыр. Бадбақ!—деп Тилегеннің жаўрнына бир шыбық урды. Екинши бир бала: «Мен қасыйын тақсыр» деп секирип турып жаўырнын жалаңашлап қасыды. Сол ұақытта балалардың оқып атырған ғаўырлысы тынайын деди. Қасып болғаннан кейин:—Бийәдеплер неге оқымайсызлар?—деп шыбық пенен бир қатар сыпыртын урып шықты.

V

Тилеген үш-төрт жыл өткеннен кейин жаңа сабақлар ала баслады. Әлиппени шыққан соң сол тахтаның ишинен» Жаңа сабақ шықты, ол—«Әлип—те жоқ, бе де бир ноқат, те де еки ноқат, се де үш ноқат».... деген сабақ екен.

Бир күни ийшан далаға шығып кеткенде бир егеде болған бир бала жуған шыбықларды билинбейтуғын етип белинен шала кесип қойып еди. Ийшан балаларды урған ұақта шала кесилген шыбық сынып кетти. Көп шыбық сынып кетти. Көп балалар буған күлип жибере жазлады.

Хәр күни кеште балаларды қатар қол қаўсыртып, аяқ ушына «Моллам дөгерек қылып» түргелтип қойып, «Мен деме, меңа деме, сен деме сәңа деме, биз деңиз бизге деңиз, сиз деңиз, сизга деңиз» деп шыбығының басын қозғап, өзи де, қобалжып қояды. Балаларда жақсы деўдин орнына ийшанның айтқанындай қылып қайтып айтып берди. Буны «даўыр» дейди екен Ийшан балаларға «Сен деме» десе, балалар да ийшанға «сен деме» деп қайталайды. Булардың қайсысы қайсысына әдеп үйретип атырғаны белгисиз.

«Хайт» деген ұақытта, балалардың қолына бир, жапырақ қағазға Хайды құрбан келди деп әлем қылады, жан фида, бизге бир заўқы түсип тур, сизге келдикий ата. Молламызға айдана берип бизди азад әйлесең, сизди азад әйлегей ол «тамырдың құда» деп жазылған қағазды аталарына апарып берип, атасынан пул әкелип ийшанға береди.

Ийшан балаларды шыбық пенен урғанда бир балалардың арқасынан пөстектиң дзұысындай даўыс шығарды. Қайтарсын буның себебин жолдасларынан сораса қәйбир балалар таяққа шыдамағанлықтан арқасына шапанның ишинен тери тигип қояды екен. Тилеген буны соңынан билди.

Тилеген оқыўға келгенде балалардың ишинде еки қыз бар еди. «Енди намазлығыңызды билдиңиз, нашар оқып ийшан болмайды»,—деп аталары оқыўдан алып кетти. Ол сөзди ийшанның өзи де басын ийзеп қойып мақуллады. Тилеген «Жаңа сабақ» алды. Ендиги сабағы: алба-

сын-э, албасын-э албурур-о, а—и—о» екен. Мине усыларды басын ийзеп, даўсын шығарып оқып жыл ярым жүрди.

Тилеген урған таяққа жыламай, көзиниң жасы тахтайдың бетине тамып, оны ийшанға билдирмеймен деп тахтайдың бетине тамған көзиниң жасын жеңи менен сыпырып, тахтайдың хаты өшип қалып тахтай бир неше мәртебе жаңаланды.

Булардың биреуи озық, биреуи қалық, балалардың ишинде сабақлас биреуи жоқ. Хәрқайсысының сабағы хәртүрли, Тилеген бирнеше ўақытлар өткен соң тағы «жана сабақ» алды. Ол сол тахтайдың ишинде «абжет —хаўаз» екен.

Сөйтип жүрип тахтайды шықты. Аптектиң альхаминде бир жыл жүрди. Сөйтип үш-төрт «аптиектики» тоздырды. Бирақ хат таныған жоқ. Арадан 9 жыл өтті. «Аптиектиң» ежесинен шығып, сүресине түсе алмай Тилегенниң жүйкеси қурыды.

Хат таныў әрманын орынлай алмады.

Апасы енди усы оқығаның болар, «намазлығынды» билген шығарсаң, мынаў дийқаншылық, күн көрисимизге көмегинди тийгиз деди.

Соның менен Тилеген «дәристи тамам қылып, сейсханаға қол қойды», деген усыдағы—деп онсери белге ийе болды.

Тилегенди оқытқан ийшаны да саўаты барлы-жоқлы екен, тек ата баласы деп, атасы ийшан болған соң ийшан атасы өлгенде «ийшан әкенниң орнына ийшан бол» деп әкесинен қалған ыс басып қап-қара болған сәллесин бұған кийгизе қойған екен.

VI.

Арадан неше дәўир жыллар өтті. Қарақалпақ елине Советтиң сәўлеси түсти. Тилеген егеде жигит еди. Лик-

безге қатнап—қатнап сауатын ашты. Тилегеннің ендігі оқыған эллипе кітабы баяғы тахтайға, мешиттен қалағына тийген түсиниксіз құрап, аптиктең тилине усамайды. Тили түсиникли, кеуилли, кітаптың ишинде жақсы сүүретлер бар. Тилеген ол сүүреттен стахановшылардың көбисин таныды. Тилеген тек сауатын ашып қойған жоқ. Газет-журнал, әдебиат, қосық кітаптарын оқытуғын болды. Қолхоз кадрларын таярлайтуғын курсқа барып келди. Районлық, республикалық съезд—конференцияларға барып келип саналы адам, колхозға председатель болды.

Бундайлар тек Тилеген ғана емес, Тилеген усаған бирнешелер толып атырғой.

Сентябрь айының бири еди, Тилеген ерте гурды, 8 жасар баласы менен 11 жастағы қызын оятып жаңа киімлер кийдизди. Қызы шашын дөңгелектетип қырыққан, төбесине қызыл лента байлаған, мойнына пионер галстугин, улы ақ көйлек, көк түрси, кийген, екеуи де, гүлдей болып жайнап көринип тур. Балалардың кеули буған үлкен қууанышта. Жаңа оқыу жылының басланатуғын күни еди.

Тилеген балаларды ертип олардың қолына өз кітаптарын услатып егисликтің арасынан жүрип кетти, ізанғы қоңыр салқын, елпеңлеп ескен самал есип тур. Егинлердің басы эсте ғана қыймылдап, тәжим берип турғандай. Түндеги түскен шық егинлердің жапырағында азапғы шыққан күнге шағылысып гүмислей жалтырап тур. Таза хауа, егинлердің жупар ийиси кисини елиткендей болады.

Бир азырақ жүргеннен кейин теректің арасынан күннің сағымы менен жалтыраған аппақ мектеп көринди. Жақынлап келе бергенде мектеп балаларының барабан урған, сырнай шертен оқыу жылының басланғандағы,

шадлы намалары Тилегеннің қулағына келди. Мектепке жақынлай бергенде Тилегеннің балалары жеткерместен жууырып озып кетті хәм көп балалардың ишине қосылып кетті. Тилеген балалар мектептің дөгерегінде шадланып ойнап турған шад өмирли, терезеси кең, ақланған, кеуилли, жақсы салынған мектепти көріп бираз қарап турды. Өзинің жас ұақтындағы анасының мешитке апарғаны, ондағы оқыу, қараң қалған себил заман, тахтайды қушақлап, көзинің жасы тамып, үсти--басы пырым-пырым болып, ийшанның шыбығын талай рет жеп, азап-ақыретти көріп, ақырында сауатсыз қалғаны ядына түсіп, оның өткендеги өмири көзинің алдынан елес-елес өтті. Бираз ойланып турды да, үйине қайтып кетті. Тилеген үйине қайтып, узақлап кетип баратырғанда да сигнал барабан, балалардың қосық айтқан шадлы дауысы Тилегеннің қулағына тал-тал келип турды.

Мениң ауылым. Ел ишінде ертекттей болған ұақыяны есте сақлап, көпке сөйлеп беретуғын адамды «қатықулақ» дейди. Қатықулақтың сөзин хәркимде тыңлайды ғой. Бала гезимде бир қатықулақ ғаррының үйидің көлеңкесинде бир неше адамларды топлап отрығанын көріп, ойынды қойып, ғаррының қызық ертегине менде қулақ қойдым... Ол ғаррының дилұар, шешен сөзи мени өзинне тартты. Бираз көби есимде қалған жоқ. Есимде қалғаны тек мыналар болды:

Мен ол гезде жас едим, бизің бул Аралбай урыуының ели Чимбайдың арқасындағы Қыпшақ урыуының бийи «Ережеп тентектің» шардересинің алды, «Жалпақ шек» деген жерде мекан қылғанына көп заманлар болған екен. Бир күни жаз өтип гүзге айналғанда ел ишінде үлкен қауасат пайда болды. Ел-елат жыйылды, бийлер төбеге жыйналып, мәслахат басланды. Бийлер сөз сөйледи. Бурын Хийұа ханына «салық—зақат» төлесек

енди ақ патшаға «зизия»¹ төлейтуғын болдық. Бул журтты орыс алыпты, дәрьяның аржағы хан қоластына қалыпты, «үйренискен жау атыспаға жағсы» деген, хан қоластына көшеміз, көлик тапқан көшедi, көлик таппаған журтта қалады деген даурық сөзлер шықты. Жығын тарқады: ертеніне үйлерин жығып арбаға тийеди. Үйдің сүйегі менен ыслық үзикке, гөне көкси көрпе-төсекке өгиз арбалар толды. Арбалардың үстінде тауықлар ғақақлады. Көшиўге көлик таппай, көшкенге көшке ералмай қалғанлардың улы менен қызлары сынсып жылмасып, шуўласып хошласты, гейбир арбалар шыйқылдасып жолға дизилип кәрўан болып жол тартты. Бул көшкен елат сол көшкеннен көшип Әмиўдәрьядан өтип, хан қоластына жетип, Қоңырат қаласының күн шығарында «Қаңлы көл» деген жерде мекан етти. Бирге ойнаған балаларым мени шығарып салыўға шықты. Күндеги әдет бойынша ойынға алданып жол жүрип узақ сапар ядтан шығып кетипти. Песин ўақта жолға түстим, кетип баратырып, аўлыма бир қарадым. Қиндик қаны тамған, баўыр басқан аўылды таслап кетиў маған қыйын болды. Көзим қыймады, оның шаңлағын да ойнаған ўақытларым көз алдыма елеследі. Жораларым бирталай жерге дейин ерип барып қала берди.

Аўылымнан кетсемде жолым түскенде барып туратуғын болдым. Шымбайға келип жаңа мектепке кирдим. Ол гезде «төте оқыў» деп аталатуғын оқыў мени демде хат танытты. Бир күнлери аўлыма қыдырып барып, бұрынғы жер төледеги оқып атырған сабақлас жолдасларымды көрейин деп жер төлеге кирдим. Балалар күле шырай берип маған қарасты. Мен әдет бойынша қол қаўсыра моллаға сәлем бердим. Молла сүзетуғын өгиз-

---

1. Зизия—дин салығы.

дей басын төмен алып көз әйнегиниң үстинен бір қарады.

Молла менен «төте оқыў» деген қандай болады екен деп сорады. Мен оған жуўап бериўдиң орнына молланың ишертки, түтиретки жазатуғын қамыс қәлемин алып, күйген тарыдан исленген ишинде қара жиби бар дәўетине малып, балалардың атларын жазып молланың қолына бердим. Молла «оқып» көрип таң қалғандай түс көрсетти.

Арадан жыллар өтті. Техникум питкерип аўылыма барсам совет мектеби ашылған, терезеси жарық, жаңа совет мектеби салынған. Бір неше жыл миһимди шириткен меңиреў төлениң төбеси ойылып ортасына қулаған, қарабақана болып жатыр. Молланың қайда кеткенин билмедим. Оны қайда деп сорағаным да жоқ.

Бір неше жыллардан кейін институтты питкерип аўылыма келсем аўлымның түри бурынғыдан да өзгерген. Жаңа түр берип гүлленген. Қолхоз болған оған «райком» деп ат қойған. Қолхозда агроном, муғаллим, есапшы усаған қолхоз интеллигентлери көбейип кеткен. Бул интеллигентлерди көрип кеўлим толды.

Бул мениң аўлым өткен заманда 1873-жылы көшиўге көлик таба алмай журтта қалса, қәзир машинаға минип жүрғой.

Өткенде көлик таўып көшип кеткен хан қоластына өткен «Қанлы көлди» мәкан еткен аралбай ели бүгинде де сол мәкәнда қолхоз болып оған жаңа ат қойылған. Ол да мениң бір аўылым болды. Мен өмирим бойынша Советтиң кең пайтахт жериниң көп жеринде, көп қалаларында болдым. Совет елиниң барлығы да мениң аўылым ғой.

ИЛИМПАЗЛАР КЕЛДИ, ИЛИМИЙ
ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

Қарақалпақ халқының экономика хәм мәдениет тарийхында уллы рус халқының тутқан роли оғада үлкен. Мен өзим көрген, билген рус илимпазларының Қарақалпақстан ҳаққындағы хызметлері туўралы есте қалғанларды хат жүзине түсириўди мақул көрдим, өйткени мен билген нәрселердиң көпшилиги архив материаллары болмаўы да мүмкин. Мениң бул естелигим бизиң тарийхшыларымыз ушын да қосымша материал болыўы мүмкин.

1926-жылы Шымбай округлик атқарыў комитетиниң алды бир топар адам, олар бурында көрмеген жипек қалпақ, ҳасыл костюмлер кийген, келбети келискен москвалы үш жигитке—хұрметли қонаққа жыллы, жүз бенен қарасып тур.

Жыйналған көптиң ишинде рус тилин билетуғын бир ақ адам бар, ол да болса окрисполкомның секретары Мухсин деген татар. Сол «дилмаш» арқалы бул қонақлар менен жол болсынлар сорасқанда булар Москва

университетиниң этнография факультетиниң студентлери Баскаков, Иванов ҳәм Далвет деген түрк жигити екен. С. Петербург университетиниң профессоры Милеоранский 1903—жылы өзиниң шәкирти Беляев дегенди қарақалпақлар арасына жиберип, аўыз әдебиятларын жыйнағаны туўралы хабар еткен, ал булар солардың изи менен қарақалпақ халқының этнографиясын үйрениўге жазғы практикаға келген студентлер екен.

Бул студентлер үстиндеги европалы кийимлерин шешип таслап, тығыз халықтың ишине сиңисип, жумыс ислеў ушын Шымбайдың базарынан матева етик, дуўқат шапан, селкилдек шөгирмелер сатып алып кийинди, бул таңқалдыратуғын нәрсе емес, ол гезде аўылда Европа кийимин кийген адам жоқ. Булар былай қылмағанда этнографиялық материаллар топлаў қыйын болған болар еди.

Булар жазы менен ел аралады. Бул жас студентлерди қызықтырған нәрсе жыраў-бақсылар, халық ойындары болды. Қарақалпақ қобызы менен масқарапаз Қылышбайдың сүўрети Басқаковтың үйинде елеге дейин сақлаўлы тур. Булар халық ишине өзіндей болып кийинип кеткенликтен оларды жатсынбады, бар билгенин сөйлеп берди, олар жергиликли тилди шала түсинсе де, рус алфавити менен жаза берди. Көп материаллар толады. Бул үш студенттиң екеўи басқа жумысқа өтсе де Н. А. Баскаков Қарақалпақстанды үйрениў исин даўам етип, Қарақалпақстанға тағы сапар етип бирнеше келди. 1929-жылы областьлық билимлендириў бөлиминде илимий хызметкери хызметин атқарып, рус тилинде қарақалпақ илимий грамматикасын жазып бастырып шығарды. Қарақалпақ үлке таныў музейин шөлкемлестириўде актив қатнасты. 1932-жылы комплекс илим изертлеў институтын шөлкемлестириўде инициаторлардың бири болды. Н. А. Баскаков оннан соңғы жыллары да

Қарақалпақстанға жиі келип, нәтижесінде қарақалпақ тили бойынша үлкен мийнетлер жазыу менен бирге өзиниң илимий хызметин баслады. Қарақалпақстанның жергиликли кадрларды таярлады.

1927-жылы Орта Азия университетиниң Шығыс факультетин питкерий менен бирге А. С. Морозова Қарақалпақстанға келип, областьлық билимлендирий бөлиминде илимий хызметкер болды. Қарақалпақстанның арқа районларында Зайыр, Арал теңизи жағаларында қарақалпақ ауылларында жалғыз өзи атлы жүрип этнографиялық материаллар топлады, қарақалпақ халқының өткендеги тарийхын, бүгинги өмирин жақсы үйренди, «Қарақалпақ библиографиялық көрсетпеси» деген китапты жазып бастырып шығарды. 1932-жылы комплекс илим—изертлеу институтында илимий секретарлық хызметин атқарды. «Қарақалпақ үй жайлары» деген темада кандидатлық дисертация жақлады. Ҳәзирде қарақалпақ илимий хызметине өз жәрдемин тийгизбекте.

Қазақстанды үйрениу жәмийетиниң Қарақалпақстан экспедициясының баслығы А. Л. Мелков деген 1928-жылғы экспедициясын дауам етиуге Төрткүл қаласына келди. Билимлендирий бөлими мени усы экспедиция составында жол басқарып жүрип, фольклор материаларын топлауды тапсырды.

Экспедиция начальниги арықтан келген, узын бойлы, жийрен сақаллы сары киши екен. Оның сыртқы пишиминен-ақ илим адамы екени көринип тур. Ол киши мени өткен жылғы ислеген материаллары менен түсирген фотолары, салған нағыс орнаментлери менен таныстырды. Ол экспедицияға қатнастыруу ушын Москва университетинен бир неше практикант рус қызларын ертип шыққан екен, бир Гринева деген рус қызына экспедиция питкенше музейди басқарып турыуды тапсыр-

Қаллы Аимбетов экспедиция ұақтында, 1919-жыл.

ды. Практикант қызлар жөнекей Хийұа арқалы жүриўди соранды. Мен Шымбайға барып, Хожелиден оларды күтип алыўды сорандым. Биз солай келистик.

Мен Шымбайда болып, өзимниң экспедицияда минетугын көк атымды безеўге киригим. Экспедиция начальниги этнограф болғанлықтан қарақалпақларды атты қалай сазлап безеп, миниўин көрсетким келди. Мен атқа ушығалы ала нағыслы терлик, шашақлы жипек жона, ғәли, көзлик, ақбаслы ер, гола зәңги, гүдери қанжыға, ғалы қоржын бөктерип атланыў менен Хожелиге келдим, начальнигимди күтип алдым. Сөйтип, Хожели қаласынан экспедициямыз өз сапарын баслады.

Биз ең алды менен Гөне Ургенчке бардық. Биз бар-

сақ профессор Башкиров деген археологиялық экспедициясын питкерип, Москваға кетейін деп атыр екен. Оның орнына белгили илимпаз, академик Якубовский келип, археологиялық экспедициясын басқарды. Бизлер Якубовский менен бирге болдық. Бизің экспедицияның начальнигиниң сораныуы бойынша Якубовский бизлерге ески Хорезм мәдениятының тарийхынан сөйлеп берди. Ол киси экспедицияда жүрип қарайған ба, я өзи қара ма, ири дауыслы, узын бойлыдан келген қара киси екен. Оның сөйлеген сөзлеринен өз кәсибиі жақсы сүйетугыны көринип турады. Биз Гөнеде 9 күн жатып кейін кетиуге тайынландық. Гөнеде Әуезмурат шайырдың қосықларын жазып болғаннан кейін, биз Хожелиге қарап атлы дизбеклесип жүрип кеттик. Гөнениң бийик минары изимизден ерип княтырғандай болып узақтан думанланып, көп жол асқанша көринип қала берди, Биз жол жөнекей «Қаратерен» «Құйрықлы» деген мөканды жайлаған қарақалпақлардың ишинде болдық. Гөнедеги Әуезмурат шайыр усы жерде бурын болып, «Көк өгиз» деген қосығын шығарған екен.

Хожелиге келип, экспедиция Қоңыратқа барыуға таярланды. Ол гезде Қоңырат Хожелиниң арасы қорқынышлы еди, ҳәр күни баспашылар жолаушыны талайды екен. Бизге Төрткүлде өзимизди душпаннан сақлауымыз ушын ҳәрқайсымызға бир-бирден наған берилген еди. Ол нағанларды ат дорбаға салғаннан кейін ашып та көргенимиз жоқ. Биз бундай жарақты еле қолға ушлап та көрген емеспиз ғой. Ел аралап еки күн жүрип, «Қәтеп»тиң бойына келдик. Ол жер қалың тоғайлық екен. Онда көшпели қазақ ауылында қонақ болдық. Түнде улыған қасқыр менен сағалдың дауысы уйқымызды бермеді. Атларымызда қазықларын айналып оқыранып, үркип дүрсилдеп, мазамызды алды, ал ауыл адамлары да бизің қонақ болғанымызды ес көрди, олар-

да баспашылар келип қалама деп қорқысып отыр екен.

Азаңда «Қәтеп»тиң бойына барсақ, «Қәтеп» ҳарлап ағып тур. Жағасында онлаған жолаўшы, олар арасында қолында мылтығы бар бир милиционер. Олар баспашыдан қәўип етип жолаўшылар көбейсин деп күтип отыр екен. Сөйтип, жолаўшылардың саны көбейди, милиционер бизлерден «жарағыңыз бар ма?» деп сорады, биз оған «адамға бир бир нағаннан бар» дедик. Ол онда жүдә жақсы болды деди. Гөнеден қайтқанда да Гөнеден Хожелиге дейин бизди әкелип салыў ушын бир милиционер жигитти берген еди. Ол милиционер Назлумхан сулыў деген жерге келгенде ешекли кетип баратырған ғаррының қолындағы тебингисин басып алмақшы болды. Мен оған тыйым салдым. Жолда көп түркпен аўылларына тоқтағаньмызда баспашылардың басылығының батырлығын мақтаған сөзлер мени ериндирип жиберди. Кейин оны «жыл арқалап кетти»—деп еситтим.

«Қәтеп» тен атты жүздирип өттик, арғы жағаға шығып, кептиринип алып, ушы қыйыры жоқ тоғайдың арасы менен топарласып жүрип кеттик.

Жолда «Жаңа қала» деген жерде тоғайдың ишинде ағып турған жаптың бойына ГПУ отрядының адамлары атларына дем берип отыр екен. Олардың қасында бир қулынлы бийе, бир ат байлаўлы тур. Ол рус жигитлери бизлерге буннан бир саат бурын ғана баспашылардан мына жылқыларды олжа етип алғанын,—баспашылардың атларын таслап өзлери жаяў шеңгелдин арасына кирип қашып кетип қалғанын гүрриң етип берди.

Июнь айының ыссы күни ат сабылтып кешқурын Қоңырат қаласына келдик. Қала халқы жолаўшылардан гөре бизлерди таң көрип, соң РайПО ның кеңсесин турған шарбаққа дейин изимизге ерип келди.

Бул кәрада Аяпберген шайыр да қонақ скен. Бизниң излегенимиз де усындай сөз қазнасын сөйләп бернүшин

адам еди. Аяпберген ертеңне аўылына ертип барыўды ўәде қылды. Қара ешегине минип, жол баслады. Биз атлы изине дизбеклесип ерип, «Соркөл» деген жерге келип, Аяпбергеннен үш күн даўамында оның шығармаларын хатқа түсирдик, экспедиция начальниги 4 килограмм шығатуғын фото аппаратын мойнына илдирип, аўыл балаларын изине ертип, аўылма аўыл жүрип, сүўретке түсирди. А. Л. Мелковтың өз илимин сонша сүйгенине күтә таң қалдым. Жаздың ыссы айларында ат үстінде узақ жүрип, тоқтаған жерде атты байлай сала жаяў фотоаппаратын көтерип аўылларды айналып келип, чай ишиўге отырады. Аяпберген менен хошласып кетер алдында Аяпберген екеўимизди қоса сүўретке түсирди.

Биз қырдан атлы, суўдан кемели жүрип, қалың қапырық қамыслықтың арасы менен экспедиция жумысын даўам еттик. «Мақатай», «Мәдели», «Қарақала», «Аққала», «Қазақдәрья» жерлерин аралап, сентябрь айында Шымбайға келип, экспедицияны питкерип, начальнигим менен хошластым. Ол киши менен көп ўақытлар хат алысып турдым. Бул илимпаз А. Л. Мелковтың қарақалпақ орнаменти бойынша топлаған бай материаллары, Алма-атада, Ленинградта, Нөкистеги музейде елеге дейин сақлаўлы тур.

Белгили профессор С. Е. Малов 1930-жылы Ленинградтан шығып, Чарджоўдан Қарақалпақстанға кемели келип, қыйыншылық жол азабы экспедицияда жүрип-изертлеў жумысын жүргизди, қарақалпақ тилинің поғай тили менен жақын екенин дәлийлледди.

Профессор А. А. Соколов қарақалпақ комплекс-илим изертлеў институтының мәденият бөлимин басқарып, 1933-жылы экспедиция шөлкемлестирилип, Шымбай, Тахтакөпир районларындағы жерлерди аралады. «Батпақ өткел», «Бирдем» деген жерде болды. Экспе-

дацияның жұмыс жағдайы аўыр болды. Қыстың суық айларында арбалы жүрилди. Тахтакөпирден Шымбай арқалы Төрткүлге арбалы бардық. Жөнекей Қаратаудың үстінде күннің суығына шыдамай жаяу жүрдик. Ол гезде Қаратаудың үсти «Уры сай» деген жерде жолаушыларды баспашылар талап туратуғын еди. Бизде Шымбайдан қорғаныу үшін мылтық алып шығып едик, мылтықты ушлап жүргенде темири қолды тондырады, сонлықтан мылтықты қолтығымызға қысып жаяу жүрип, «Уры сайдан» аман өткенимизге қатты қууандық. Профессор ғары болғанлықтан жаяу жүре алмады. Сөйтип, аяғын суыққа алдырды. Жөнекей Шаббазда ат үрkip кетип, профессор минген арба Шымам каналына думалап кетти. Каналда суу жоқ екен. Профессор зыянсыз аман қалды, биз экспедиция ағзалар бұған қатты қууандық. Атақлы тюрколог профессор А. С. Соколов 1934-жылы институт хызметкерлерин Хийуага экскурсияға ертип барып, Хийуада Палуан атаның естелигине қойылған пүткил Европаға белгили болған «Шежирейи түрк» китабын жазған Абулқазының қәбирин көрип, Абылғазының түрк тиллес халықларына естелигин жигерленип қатты дауыс пенен сөйлеп қамыққандай түс берди.

1934-жылы гүз айлары Төрткүлде илчм изертлеу институтына орта бойлы, дуғымлы, үстінде келге фуфайкасы бар, сары рус жигити келди. Бул Москвадағы СССР халықлары музейинде қарақалпақ бөлимин шөлкемлестириуге экспонатлар алыуға келген С. П. Толстов екен. Институт директоры А. П. Тетюшев, О. Қосекеев екеуимизди бул к исини тертип экспонат алыуға жәрдем қыласыз хәм өзлериңиз де институт ушын этнографиялық ауыз әдебиятын жыйнайсыз деди. Биз С. П. Толстов пенен кемели Төрткүлден Шымбайға

қарай ықтық. Қызкеткен сағасына келсек, Кегейлі каналы байланған екен. Бизге кемели Шымбайға баруға мүмкін болмады. Нөкіске келип, бір машинаға илесип едик, бірақ оның пайдасы болмады. Ашшы көлдің тұсында бузылып қалды. Кеш болғаннан таң атқанша Ашшы көлдің жағасында от жағып, жылынып отырып шықтық.

Бул кisinin сабырлысына таң қалдым. С. П. Толстов машинаның кузовында таң атқанша индеместен отырып шықты. Суыққа қалай шыдағанына мен түсинбедим. Азанда машинадан гүдер үзип, Гөне Нөкіске жаяу қайтып келип,—ат-арба жаллап, еки күнде Шымбайға жеттик. Ол уақытта мийманхана да жоқ, мектеп мұғаллими Х. Тәжимуратовтың тар үйине тығылып, бирнеше күн мийман болып, музей ушын қара үй, бау шуу, ауыл-хожалық эсбапларын сатып алдық, бірақ Москваға жиберуіге болмады. Өйткени, Арал теңизи қатып, жол қатнасы тоқтаған еди. С. П. Толстов командировкасының мүддети толғанлықтан қайтып кетти. Экспонатларды изинен жиберуіди бизге тапсырды. Биз бул жүклерди транспорт (арбасоюзы) союзына тапсырсақта, келеси бәхәр айында жиберилди. Сергей Павлович Толстов соңғы жыллары Хорезм археологиялық экспедициясын басқарып, шөлистанларда түйели жүргенин әлленеше ирет көрдик, ол еле еисмде.

1939-жылы гүз айларының бири күни кеште Орынбек Қожуров бизиң үйге күле шырай берип келип отырмастан: «Бизиң үйге жүр, үйге профессор келди»—деди. Барсам ириден келген, қара киси Ержан аға Қожуров пенен өткен-кеткен әнгимеге қатты кирискен екен. Аманласып болғаннан кейин биз де Орта—Азия тарихы тууралы сөз дәрьясына шомылып кеттик. Ол киси Хийуаның ханы Сейтмухаммедтиң архивин рус тилине

аўдарып, китап бастырар алдында Хийўаны өз көзи менен көрүп, жер аяларын аныклайуға келген, қарақалпақ тарийхын изертлеуде мийнет сиңирген П. П. Иванов екен. Профессор Юдахин өзи менен Ташкентте бирге оқыған Ержан Кожуровтың үйине бар деп тапсырып жибергенликтен Ержан ағаның үйине тоқтаған екен. Ертеңине қала интеллигентлери ушын қарақалпақ тарийхы туўралы профессордың лекциясы шөлкемлестирилди. Лекция күтә қызықлы болды. Бул лекцияның қысқаша мазмуны «Қызыл» Қарақалпақстан» хәм «Советская Каракалпакия» газеталарында басылып шықты. Биз профессордан Хийўаға бизлерди де алып кетиўди өттидик. Ол киеси Н. Дәўқараев, О. Кожуров, А. Бойков барлығымызды Хийўаға ертип барып, жол-жөнекей Хорезм тарийхы, қарақалпақлар тарийхы туўралы көп мағлыўматлар сөйлеп берди. Хийўадағы тарийхий естеликлерди көзи менен көргендей етип сөйлегенде Хийўадағы музей хызметкерлери де таң қалды. Қайтарсын хәрқайсымыз профессорды үйме үй мийман етип, узатып салдық, Көп ўақытқа шекем қарақалпақ тарийхына байланыслы болған мәселелер бойынша сөйлесип, хат алысып турдық. Ол киеси почта арқалы тил әдебият институтына китаплар жиберип турды.

Мине жоқарыда аты көрсетилген рус илимпазлары менен бирге қарақалпақ тарийхы, тили, әдебияты бойынша илимпазлар Е. А. Бертельс, А. В. Боровков, Т. А. Жданко, К. К. Юдахин, В. В. Решетов, Б. В. Андриянов хәм тағы басқа да рус илимпазларының бизге еткен жәрдеми толып атыр. Булар илим-изертлеў исинде, жергиликли қарақалпақ кадрларын таярлаўда, илим мәкемелерин шөлкемлестиреуде басшылық роль атқарды.

Москвада 1935-жылы Қарақалпақстан областьтық партия комитети мени Москвадағы «Учпедгиз»ге қара-

қалпақ мектептери үшін оқыў китапларын бастырып шығарыўға редактор етип жиберген еди.

Мен дәслеп жылы «мәденияттың тәртиби усылай болады екен»—деп түсинип, ўақытларымның көпшилигин қыдырып, ресторанларда босқа өткердим. Ал соңынан Москвадағы «Литиздат», «Детиздаг» редакцияларының маған аўдарыўға китаплар тапсырыўы ҳәм өзимнің «Алпамыс» ҳәм «Едиге» дәстанларын, баспаға бериўим мени ҳеш жаққа табжылтпады. Былай былай шығыўға ўақыт болмады. Оның үстине РСФСР дағы Қарақалпақстанның турақлы ўәкили мени шақырып алып, Москвадағы Луначарский атындағы театр институтының қасынан ашылған қарақалпақ театр студиясының студентлерине қарақалпақ тили ҳәм әдебиятынан сабақ бериў исин тапсырды. Жумыслар көбейди. Театр студиясының студентлериниң таярланыўы үшін пьесалар аўдарып бердим.

Студиядағы муғаллимлер студентлерге рус тилинде сабақ берди, олар пьесаларды репетиция еткенде мен дилмашлық еттим. Мине бул жағдайдың бәри мениң ўақтымның пайдасыз өтиўиниң барлық жолын бөгеди. «Литиздат», «Детиздат» баспасының тапсырыўы бойынша латын ҳәрибинде жаслар, әсиресе балалар үшін бир қанша жолдаслар менен бирликте көп ғана китапларды қарақалпақ тилине аўдардым. 40—50 атамадай китапларды басып шығардық.

Мениң Москвада болыўым мениң үшін үлкен, кең аўдиториялы университет болды.

Мен Москвада турған жыллары Москваға Қарақалпақстаннан атақлы пахтакешлер, қақарман балықшылар менен даңқлы депутатлар келип турды. Олар Москвадағы мәмлекет басшылары менен ушырасыўлар өткерди. Ушырасыўдан кейин Москвадағы қарақалпақ

студентлериниң қатнасыўы менен «Целект» деген ресторанда банкетлер берилип турылды. Банкет ўақытында Москвадағы қарақалпақтың турақлы ўәкили Қасым аға Әўезовтың басшылығы астында Жолмурза Аймурзаев, Избасар Фазылов хәм басқада студентлер хорға салып Әжинияз шайырдың «Бозатаў» қосығын музыкасыз айтатуғын едик. Бул хорға Николай Александрович Баскаковта қосылатуғын еди. Бизлер айтқан «Бозатаў» банкетке қатнасқан Москвалы қонақларға түсиникли ме, я түсиниксиз бе, ол жағы есимизге кирипте шықпай, саз даўысқа салып салдыра беретуғын едик. Бирақ Москвалы қонақлар бизлер қосық айтқан ўақытта қызығып, зал суў репкендей тынышлықта болып, бизлер қосықты тамамлаған ўақытта қол шаппатлаўлар көп ўақытқа дейин даўам етип туратуғын еди.

Москвада Учпедгизде ислеп турған ўағымда партия шөлкеми менин бир өзиме сиясий кружокта сабақ берип ушын география сабақларынын автор Терихов деген ески коммунисти маған бекитип қойды. Ол киси маған 1905-жылы Москваның сыртында маяковкаға қатнасқаны, хәм сол 1905-жылғы революция хәрекетлерин көзи менен көрген эпозодларды қызық қылып сөйлеп берди. Сөйтп Москвада тәрбия алдым.

Москвадағы мәденият орайларына, музейлерге барып, театрларды көрдим, илимий мекемелер, илимпазлар менен, жазыўшылар менен таныс болдым. Москва мениң екнши оқыў университетим болды.

Академик А. Н. Самойлович. Мен оны биринши мәртебе 1935-жылы ноябрь-декабрь айларының ишниде Москва қаласында Орайлық «Жана Әлипбе» комитетинин түрк тиллес халықлардың Әлиппелеринин бирлесийи бойынша болған үлкен жыйналыста ушырастым.

Сол жыйналыста Академик А. Н. Самойлович түрк тиллес халықлардың латын хәрибине көшкенинен кейин-

ги тәжірийбелери тууралы доклад жасады. Жыйналыс Москвадағы ГУМ нын залында болды. Бул жыйналыста Михайл Иванович Калинин де сөз сөйледи. Онын сөзи жыйналыс қатнасушылары тәрәпинен қызғын күтип алынды.

Жыйналыс уақтында мен академик А. Н. Самойловичтиң қасына барып, ЭЛИППЕ жөнінде оған бираз сауаллар бердим. А. Н. Самойлович маған Петербург университетиниң Шығыс факультетин питкергенин, Хиуаға үш ханның тусында дилмаш болып келгенян, сол уақытта Хийуа ханының сарайында қара үйлер тигилип турғанын хәм Хийуа ханының рус әмелдарларың қалай қабыллағанын қызықлы етип сөйлеп берди. Менде портфелимди ашып «Қоңырат ханлығының тарийхы» деген Агахий хәм Мунистин жазған қолжазба кітабын көрсеткенімде ол бирден кітапқа көзин тигип, кітаптың атын өзиниң қойын дәптерине тез жазып алды.

Аздан кейин ол маған күлимсиреп қарап:

—Енди сиз бул кітапты неге сақлап жүрсиз? деди: Мен оған ойланып турып:

—Бир кереги болып қалар—дедим.

Академик кітапты меннен сорап алғандай түр билдирди, бирақ бер деп айта алмады.

Мен сол қолжазба кітабымды 1937-жылы Москвадан жазғы каникулға келгенимде (аспирантурадан) Назыр Туреқулов сорап алып қалып еди. Келеси жылы отпускадан қайтып барсам Назыр Туреқулов қамалып кеткен екен.

Академик А. Н. Самойлович пенен бирге троллейбусқа миндик, 1935-жылы гүзде Москвадан биринши рет троллейбустың жаңа жүре баслаған уақты еди.

—Бизиң Ленинградта да троллейбус болады,—деди академик.

Академик А. Н. Самойлович қарақалпақ тарыйхы

бойынша Хийўа тарыйхшылары Мухамед Мираб Минус хэм Мухаммед Риза Мираб Агаҳийдин «Фирдаусилья икбаль», «Гулчани дәўлет» атлы китабының қарақалпақ тарыйхына тийисли жерлерин профессор П. П. Иванов пенен бирликте рус тилине аўдарып «Қарақалпақ тарыйхынан материаллар» деген ат пенен рус тилинде китап етип¹ басып шығартып үлкен азаматлық ис еткен еди.

Ал, мениң жоғалтқан «Қоңырат ханлығының тарыйхы» китабым сол китаптардың даўамы болса керек. Өйткени, профессор П. П. Иванов 1939-жылы Төрткүлге келгенде, сол мен жоғалтқан китап туўралы еситип күтә қатты қыйланды.

Жасырарлығы жоқ, ол ўақлары ески араб алфавитиндеги гөне қолжазбаларды дурыслап оқый алмайтуғын едим.

Сонлықтан бир иретинде Сейфулғабит Мәжитовтан бул китапты оқып бериўди өтинген едим. Ол мен ушын өзиниң еки сааттай ўақтың бөлип, қолжазба китапты оқып берди. Китаптың кең мазмуны маған үлкен тәсир етти, оның айырым мазмуны еле есимде де бар.

Академик А. Н. Самойлович уллы илимпаз адам еди. Ол меннен: «Бул китапты енди сиз неге сақлап жүрсиз?»—дегенде «бир кереги болып қалар демей», оның қолына услата қоймағаныма еле өкинемен.

Бубнов. 1934-жылы майда миллетлер тилинде оқыў китаптарын дүзиў реакциясы дүзиллип, 1935-жылы мени қарақалпақ областьлық партия комитетиниң бюросы өзиниң бюро қарары менен Москвадағы РСФСР қасындағы «УЧПЕДГИЗ»ге ондағы қарақалпақ мектеплерине арналған оқыў китаптарын дүзиў редакциясына

¹. Материалы по историк каракалпаков, Москва—Ленинград, 1935.

редактор етип жибергени ҳаққында жоқары айтып өткен едим. Ол жыллары қарақалпақ мектеплери ушын латын алфавитинде 38 атамада ҳәрқыйлы китаплар басып шығарылып турды.

Ол ўақытлары оқыў китапларын РСФСР халық билимлендириў Комиссары тастыйықлайтуғын еди. РСФСР халық билимлендириў комиссары Бубнов еди.

Оның ҳәртүрли миллет халықларының китапларын тастыйықлап отырыўға қолы тийип үлгере алмады. УЧПЕДГИЗдеги көп майда миллет халықларының маған усаған редакторлары «Правда» газетасының редакциясына «Оқыў китапларымыз кешигип атыр» деген темада мақала жазған еди. Ол мақалаға менде қол қойған едим. Сондай мазмунда «Правда»ға бизлер де жаздық, бирақ, ол мақала басылған жоқ. «Правда»ның жәрдеми болса керек, РСФСР билимлендириў комиссары Бубнов бир дем алыс күни бизлердин барлығымыздың китапларымызды тастыйықлаў ушын өзиниң үйине шақырды. Бизлер оғада қуўандық. Бубнов Москвада Садовая Кудринская көшесине жақын жердеги Ермолаев деген переулук 4-номерли үйде турады екен. Үй кишкене ғана ески ширкеўге қусаған. Бизлер 20 лаған редактор дизилисип қолжазбаларды нәхән папкаларға салып көтерип Бубновтың үйине бардық. Үйине жаңа киребергенде бизлерди сыртқы аўыздағы кийим илдириштиң қасында бир ғарры кемпир күтип алды. Ол бизлердин сыртқы кийимлеримизди шешип алып, кийим илдиришке илдири де «Мәрҳамат, Келиңиз!—деп жыллы жүзлик пенен күлимсиреп турды. Кемпирдин баслаўы менен үлкен залға кирдик. Залдың төринде үлкен-үлкен нағыслы гилемлер қағыўлы тур. Ол гилемлерге ҳәр түрли мылтық, қылыш ҳәм тағы басқа жаў-жарақлар илинип, олар жалт-жулт етип жайға жарасықлы сән берип тур.

Жайдың иши құрал-жарақлар музейіне мезгес. Бубнов граждандар урысы дәуірінде жоқары командирлик хызметін атқарған, әскерий адам екен. Дийұалда асыұлы турған қарыұ-жарақлар сол граждандар урысы жылларындағы қарыұ-жарақлардан қалған естеликлерден болса керек.

Столда отырыұға ишарат етилди. Бизлердің алдымызға нан-пан әкелініп, ұлкен столда стаканларға чайлар қуйылды. Көзимиздің астынан жан-жаққа қарап отырмыз. Бір ұақытта үстиндеги сары әскерий гимнастерка, еки бети толық, қыр мурын, дугыжымнан келген адам отырған столынан турып келип, бизлер менен аманласып, ҳал-жағдай сорасты. Бубновтың жәрдемшилери бизлердің алып барған қол жазбаларымызды биримлеп көрип шығып, оның алдында қойып пәйик болып атыр. Бубнов қол жазбаларды тастыйықлап отырып.—«Бул жумысты маған бийкар тапсырып отыр. Мен бул миллетлердің тиллерин билмеймен. Совнаркомдағы Рысқуловтан-ақ бәлеге қалдым. Китаптарды тез тастыйықлаұ керек деп қоймайды. Мениң басқа жумысларым азба. Мине сонлықтан сизлерди кеңседе ұақтым болмағаннан кейин, дем алыс күнге үйге шақырып отырман. Қолжазбаларды тастыйықлаұ исин миллет республикаларының халық билимлендириұ комиссариатларына тапсырған мақул еди»—деди. Арадан аз ұақыт өтпей-ақ, kitapларды автономиялы республикалардың халық билимлендириұ комиссарлары тастыйықлайтуғын болды.

Бубнов алдына барған қол жазбалардың бетлериниң ҳәр-жер ҳәр-жерин көрип, басқа бир бланкаларға қол қойып атыр. Бір ұақытта мениң апарған қолжазбаларыма да нәўбет жетти.

Ол мен апарған Қарабай Ермановтың жазған

«Әліпбе»сіннің айырым бетлерін аударып көріп, түйе қосқан шығырдың сүүретіне көзі түсіп кетіп:

—Мынау не?—деді.

—Мен оған өзімнің шала русшам менен:

—Бул шығыр деген, оның менен жер суўғарады деп түсіндірген болдым. Бубнов маған түсінген болса керек, ол муртынан күліп:

—Шығыр менен социализм құра алмаймыз ғой! Бул жерге трактордың сүүретін қойыў керек еді—деді.

Мен оған жуўап қайтара алмадым. Ол бетіме бір қарады да:

—Жарайды, Мейли,—деп қолжазбаның бланкасына қол қойды.

Мен көптен бери баспаға берілмей пркилип атырған «Әліпбе»сіннің тастыйық болғанына қуандым. Бубновқа көп-көп рахмет айттым.

Назыр Туреқулов—Совет властының дәслепки күнле-ри Орта Азия халықлары арасында мәмлекетлик ғайраткерлердің ишиндеги ең талантлыларының бири болған адам. Мен оның мәмлекетлик ғайраткер болып жүрген дәўирде бираз жас едим. Мен өзімнің оның менен ислес болған дәўиримдеги есте қалған елеслерди жа-зыўды мақұл көрдім.

Мен Назыр Туреқуловты әдебият, кітап, газета хәм журналлар арқалы сыртынан ғайбана таныйтуғын едим. Мен Қазақстан Орайлық комсомол комитетиниң секретары Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан «Бизиң Ғаний» деген кітапта Назыр Туреқуловтың Москвадағы Қызыл майданда болған митингде сөйлеп турғандағы сүүретін көрген едим. «Бизиң Ғаний» кітабы Ғаний Муратбаевқа арналып шыққан әдебий кітап еді. Ол гезде Назыр Туреқулов Москвада Советлер Союзы Шығыс халықлары мәмлекет баспасының баслығы болып хызмет атқарса керек. Москвада басылып шыққан ол

гездеги кітаптардың сыртында «Кеңестер одағының киндик баспасы Мәскеу» деген сөз жазыуы болатуғын еді.

1928-жыллары Орта Азиядағы түрк тиллес халықтарының жазыуы Латын графикасына көшіу дәуірінің алдында Назыр Түреқұловтың «Төреқұлдың Назыры» деген подпись пенен «Жаңа әлипбе неге керек» деген атамда ески Араб әлипбесін критикалап, Латын әлипбесін мақтаған, Латын хәрибинде басылған кітабын оқып, бул адамның Араб тилин соншелли жетик билетуғынына таң қалдым. Соңынан сорастырсам ол жас гезинде Жизақтағы ески медреседе оқып, жоқары билим алған екен. Ол кітаптың сыртында «Әдет-әдет емес, жөн-әдет» деген халық мақалы бар еді.

Назыр Түреқұловтың 1928-жылы Қызыл Орда да шығатуғын «Еңбекши қазақ» газетасында Сәкен (Садуақас) Сейфуллиннің «Тайғақ кешіу, тар жолда» деп аталатуғын тарийхы романына жазған критикасын оқыған едим. Оның сол мақаласынан: «Сәкен елге барады, Қоғалдың үстінде отырып қызлар менен қымыз ишеди. Түнде Сәкен аспанға қарайды. Жұлдыз санайды. Сәкен, аспандағы жұлдыз нешеу екен?—деген қатарлар ядымда қалған екен.

1936-жыллары Назыр Түреқұлов пенен бирге ілесиуіге туура келди. Мениң ол гезде Москвада «Учпедгизде» қарақалпақ мектеплери ушын кітаптар басыу редакциясының баслығы болып хызмет атқаратуғын ұақтым еді.

Назыр Түреқұлов Арабстанда Советлер Союзының елшиси болып сегиз жыл хызмет атқарып, қандайда бир себеплер менен жұмыстан босанып, Москвада СССР Сыртқы іслер комиссариатында резервте жұмыс іслеп жүр екен. Бул киcи менен Қарабай аға Ерманов таныстырды. Мен ол киcиге редакторлық жұмыслар

тапсырдым. Сөйтіп, Назыр Түреқулов генен жақынан таныс болдым. Оның қаялы рус екен, жас гезинде ол Төрткүлде ревкомда медсестра болып хызмет атқарған екен. Ол қаял меннен ревком баслығы Мухамбетжан Балжановты сорады. Назыр Түреқулов Москвада «Каменный моста» Серэфимович көшесі, номері 2 жайда туратуғын еді. Мен ол кисинин үйіне тез-тез барып турдым, оннан билим, сөз үйрендим.

Ол сондай айбатлы, қалың, бетлі, жумық көзлі, мүшелері дәстанлардағы батырларды еслететуғын еді. Үйінде үстине ол қазақша жүн шекпен кийіп түйенің жүнінен есилген белбеу байлап жүретуғын еді. Бизлер әдебиат, мәдениат мәселелері бойынша кең түрде пикир алысып сөйлесіп отырамыз. Сөйлесіп отырғанда ол столдың үстине бир зубровка арақты қойып еки рюмкаға толтырып бөліп құйып, сөйлеп отырып бир өзи ишеди. Бирақ, маған иш деп айтпайды. Әңгимемиз узаққа созылады. Әңгименің арасында азлап ишип отырып-ақ бир еки шийше зубровканы ишип түүеседи. Ол маған Арабстанда болғанда арабларға араб тилинде тракторшылар таярлау курсинде физикадан сабақ бергенин айтты. Ол бир сапары йошып отырып өзинің қалпақ заказ бергени тууралы мынадай бир қызқ әңгиме сөйлеп берди:

—Мен дипломатиялық ислер бойынша Лондонға барғанымда, бир танысым арқалы қалпақ тигетуғын фабрикаға қалпақ заказ еттирдим. Дипломация бойынша мениң өзимнің заказ бериуіме болмайды екен. Арадан бир еки күн өткеннен кейин фабрика директорынан маған: «Сизің басыңыздың ени 63 сантиметр екенин екінши мәртебе тастыйықлап қағаз жиберіуіңизди сорайман» деген хат келди. Заказ берген достым:

—Ойбой, айта көрме, буны еситкен газета хабаршылары мениң басымды пүткіл Англия газеталарына жа-

зып, масқара боларман деди. Сөйтіп Англиядан қалпақ ала алмай қайтқанман,—деди.

Ол киcи мениң «Арабия» деген романым шығайын деп атыр»—дегенди де айтып еди. Мен сөздің арасында оған «Асылсаң бийикке,— жығылсаң пәске» деген нақылды айтып едим, бул мақал ол киcиге күтә жағын қалды. Ол өзиниң досларына усы нақылды, русшаға аўдарып қарқалпақларда усындай жақсы нақыл бар екен,—деп айтып берип жүрди.

1937-жылғы Москвада көркем әдебият баспасында латын ҳәрибинде басылып шыққан «Алпамыс» хәм «Едиге» дәстанларының бас сөзин «Шымбайлық» деген ат пенен сол Назыр Туреқулов жазған еди.

Назыр Туреқулов Совет властының дәслепки жыллары Орта—Азиядан шыққан шаршамас мәмлекет ғайраткериниң бири болып танылған адам еди.

Нәжим Дәўқараев. Мен Нәжим Дәўқараев пенен 1934-жылы июль айынан баслап жақыннан таныс болдым. Нәжимниң өз аўзынан еситиўим боўынша ол Дәўқара деген киcиниң баласы Алламберген деген киcиден туўылған екен.

Ол 1928-жылы Төрткүлде областьлық судтың секретары болып ислеп турған жеринен Алма-Атаға оқыўға жиберилген екен. Ол гезде Турксиб темир жолы Алма-Атаға жетпеген екен. Пичпек (Фрунзе) қаласы арқалы төрт дөңгелекли арба менен Алма-Атаға барып, ондағы муғаллимлер (кино) институтына кирген екен. 1930-жылы ол институт Алма-Атадан Урал қаласына көширилип аўыл хожалық институтына айландырылған. Сол жылы муғаллимлер институтын питирер алдында турған Нәжим байдың балалары қатарында оқыўдан шығарылған хәм Алма-Атада қазақ әдебиятынан сабақ бере баслаған. Оннан кейин Қостанай, Урал қаласына барып, орта оқыў орынларында сабақ берген. Ол «Дәў-

қара байдың әулады» деген сөзлер бойынша Қарақалмақстанға қайтып келиуге тартынған.

Мен сол 1930—1932-жылдарда Асан Бегимов пенен бірге Алма-Атада қазақ институтында оқып жүргенімде Асан менен Нәжим бір-бірі менен хат алысып тұрды. Өйткени булардың екеуі де Қоңыратлы еді. Мен сол Асан арқалы Нәжим менен сырттан таныс едим.

1933—1934-жыллары Қарақалпақстаннан шетте жүрген кадрларды шақыртыу керек деген компания бойынша Қазақстан халық билимлендируі комиссариатына хат жазылып, Нәжим Дәуқараевтың Қарақалпақстанға қайтарылуы соралған еді.

1934-жылы Төрткүл қаласында комплексли илимизертлеу институтында тюрколог профессор Анатолий Алексеевичтің басшылығында миллет мәдениаты секторында ислеп тұрған дәуірімде, (ол ұақытлары институт Төрткүлдеги ширкеуде орнасқан еді. Соңынан бул ширкеу де үлке таныу музейи болды, ал оннан кейин қарақалпақ мәмлекет театрына берилди) июнь айының бир ыссы күни, түсте (ширкеудің иши қараңғылау еді) үстинде сары көйлеги бар, сол ұақыттағы мода бойынша белине шашақлы белбеу бууған, жуқа жүзли, арықтан келген сары жигит кирип келди. Столдың қасына келип сәлемлести де:

— Дәуқараев деген мен, Қазақстаннан келдим,— деди.

Мен Дәуқараевтың Қазақстаннан шақыртылғаны тууралы хабардар едим. Аман-түуел сорасып болып, қарақалпақ халық билимлендируі комиссариатына бардық. Ол дәслеп комиссариатта оқыу кітапларын дүзиу ислерин басқарыушы болып, оннан кейин мугаллимлер (учительский) институтына қарақалпақ әдебияты хәм тилинен сабақ бере баслады. Ол жыллары институтта

қарақалпақ әдебиаты бойынша сабақ беретугын мұғал-
лимдер жоқ еді.

Буннан кейін Нәжим Дәуқараев пенен жақыннан таныс болып әдебиат тил, мәдениат мәселелеринде бирге ислесе басладық. Жазыўшылардың имлә ҳәм тил конференцияларында екеўимиз де тийкарғы докладшылардың бири болдық. Қарақалпақ тили ҳәм әдебиаты институтында екеўимизде директор болдық.

Нәжим ҳаққында мынадай әнгимелер есимде қалыпты.

Бир сапары Нәжим өзиниң Қазақстанда жүрип Қазақстанның «қорақалы» деген узақ жеринде Қазақ арасында экспедицияда болғанын, қазақ елиниң үрип-едети туўралы былай деп сөйлеп берген еді:

—Бизниң экспедициямыздағы рус жигитлери аўылға жақынлап, аўылдың қубласынан атты шаўып бара бергенде аўылдың иши улы-шуў, қум-қуўыт болды да қалды. Өйткени Қазақтың ески дәстүринде қубладан ат шаўып келиў-жаў келгенди билдиреди екен. Ал елге келген атлы қонақ аўылдың сыртына шығып, бир шақырымдай жерден атларының жылаўын селпи жиберип, атларын жай жүрис пенен айдап келиўи керек екен. Бул жаў емес,—елшиликти, дослықты билдиреди екен.

Қазақтың үйлерине кирип, отырып болғаннан кейин үйи ийеси есиктен бир қойды әкеледи де:

—Қонақ, қәне, батанды бер,—дейди. Биз дәслеп түсинбей «батасы неси» деп жүрдик, оған соңынан барып түсиндик. Ол соятуғынымыз мына қой, деп көрсеткени екен, ал бизниң «әўмийин» деп қол жайыуымыз шәрт екен. Сөйтип «әўмийин менен» талай қойлардың басын жегенбиз.

Сойған қойының ишек-қарны, хәттеки бақайына дейин қалдырмай писирип, үлкен самарға бәрин салып, қонақтың алдына қойып, хәммеси қонақтың бетине қа-

рап отырады екен. Келген қонақ алдына келген гөшіті хәммеге өзи үлестирнұи керек екен...

1950-жыллары Алма-Атада болған Қазақ тили туұралы болған илимий жыйнаққа барғанымызда, Нәжим сөзге шығып өзиниң Қазақстанда болып, оның көп жерлерин көргени туұралы айтқанда Мухтар Әүезов Нәжимге:

— Сен өзинң қазақ диалектологи болсаң болады екен! — деп еди!...

Нәжим жолға шығып, машинаның кабинасына отырып, машина жүриүден Күнхожаның «Ел менен» хәм Әжинияздың «Керек» деген қосықларын саз дауысқа салып айтыұды жүдә жақсы көретуғын еди. Ол Қазақтың «Қыз-Жипек» операсынап айырым үзиндилер менен татарша «Қара орман» күйин жақсы айтатуғын еди.

1943-жылы Ташкентте бир отырыспада «Қара орман» күйин татарша жырлағанда гвардия полковниги Насибуллин деген татар офицери Нәжимди қушақлап бетинен сүйип алды.

Татарлар арасында отырыспа, тойларда татарша жырлап жарысқанда Нәжим жыр жырлаған татар қызларынан басым келе беретуғын еди.

Нәжимниң Қарақалпақстанға келиұи меннң ушында үлкен қуұаныш болды. Тил, әдебият мәселелери бойынша мен «қапты көтериүде қолдасатуғын дос таптым». Қарақалпақ әдебиятын, әдебий тилин изертлеүде Нәжим менен бирге оның иргесин қаластық.

Нәжим Дәуқараев қарақалпақ әдебият таныұ исине үлкен үлес қосқан атақлы илимпаз, қарақалпақ халқынан шыққан туңғыш филология илимлериниң докторы еди. Ол мектеп оқыұшылары ушын оқыұ китаптарын жазыұ менен қатар бир қанша прозалық, драмалық шығармалар дөреткен әдебият, мәдениет майданының

жаўынгер ғайраткери болды. Оның жарқын образы менің есімде мәңгі қалды.

Мәтеке Жуманазаров. Мен Мәтеке Жуманазаров пенен 1925-жыллары-ақ таныс едим, ол Шымбай округи «Жана базар волосы» деген жерде қойшы, жалшы (дийхан) падашылардың қақысын өндирип беретуғын батрак (батрашком) болып ислеп жүрген жеринен Төрткүл қаласында ашылған Партшколға (Партия Совет мектеби) оқыўға шақыртылған екен. 1925-жылы Төрткүл қаласына шақыртылған оқыўшылардың ишинен жасларын аўылхожалық техникумына, пед техникумға, ал егеделерин партия мектебине жиберген еди. Сол егде жигитлердің бири Мәтеке Жуманазаров еди. Мәтеке Жуманазаров партия мектебин питкерип басшы хызметлерде болды. 1938-жылы мен Москвадан келип, Қарақалпақстан АССР халық билимлендириў Комиссары болып ислеп турғанымда Мәтеке аға менен арадан узақ жыллар өткеннен кейин екінши рет Кегейли районында ушырастым. Ол ўақытлары Мәтеке аға Кегейли районында районлық атқарыў комитетиниң председатели болып ислейди екен. Оннан кейинги жыллары Мәтеке аға менен хызмет жөнинде тез-тез ушырасып турдық.

Енди Мәтеке Жуманазаров туўралы есімде қалған елеслерди қысқаша айтпақшыман.

Мәтеке Жуманазаров бұрыннан-ақ «оқымаса да тоқығаны бар» дегендей өткир зейинли, сөзди образлы етип, гәпти ушырып айтатуғын бир сөзли, зейини зийрек, ишешен адам еди. Сөзди тужырын айтатуғын, адамды көриўден сынап билетуғын, ҳәтте байрақтан озатуғын ағқа сын беретуғын, гейбиреўлердің келешек тәғдиринде сынайтуғын Ережеп төнтек деген қарақалпақ бийи болған екен. Мәтеке аға да сол тәкилеттеги адам еди. Оның сөзлери бәрқуллама узақ ойды қысқартып айтыў-

шы юморлық характерге ийе еди. Ол тыңлаушыны йошландырып сөйлейтуғын еди.

Үлкен жыйналыс, мәжилислерде шығып сөйлегенде Мәтекени тыңлаушылар күлмей отыра алмайды. Буған бир мысал:

1948-жылы Нөкистеги Қ. С. Станиславский атындағы мәмлекетлик театрдың жазғы жайында орта мектепти питкеріушілердің слеты болды. Онда оқыушылардың қайсы жоқарғы оқыуға жиберилиуі кереклиги тууралы гәп кетти. Республиканың барлық министрлери қатнасып, оқыушыларға мына оқыуға барыуы керек,—мына оқыу жақсы деп хәрқайсысы өзиниң министрлигин мақтап сөйлеп атыр. Қарақалпақстан АССР ауыл хожалық министри Хайров сөзге шығып былай деди:

— Қарақалпақстанда ауыл хожалығы баслы орынды тутады. Сизлерди ауыл хожалығының маманы—агроном болыуға шақыраман...

Мәтеке орнынан турып:

— Жолдас Хайровтың сөзине мен қарсы емеспен, бірақ агрономның ишеги түйилип қалса, оны ким емлейди. Республикамызға докторлар хәм керек. Балалардың Ташкенттеги ТашМиде де оқыуы керек,—деди. Хәме қол шаппатлап жиберди.

Мәтеке ағаның халыққа ағалық, жәмийетлик ғайраткер екенлигин республика журтшылығы жақсы биледи. Мен Мәтеке ағаның өз аўзынағ еситкен, оның аўылда батрашком болып ислей баслаған дәуиринде, өмиринде ушырасқан бирли ярым юморлық эпизодларды Мәтеке ағанын өз тили менен китап оқыушыларға сөйлеп бермекшимен:

Бузау. Мен батрашком болып, ел аралап, бир үйде түсленип, бир үйге қонып жүрген гезим. Бир күни бир үйде қонып түнде уйықлап атырсам, басымды бир нәрсе жалайды. Орнымнан ушып турып оянып қарасам бузау.

Үй ийесі жаңа туған жас бузаұды кәттің астына байлап қойған екен.

Сағал тери. Батрак болып іске кіріскен дәуірімде, енді жалаңбас, тахияшаң жүріу ерсі болар деп екі батрак бір сағал тери тауып, қулақшын тиктирейік десеқ шықпайды. Оннан кейін сағал териге суу бүркіп тартып создық. Тери аз-кем үлкейіңкіреді. Қулақшын хәм тигілді. Басларға да кийілді. Сағал тери кепкеннен кейін тартылмасы барма. Сағал теріден қулағымыз екі елідей, маңлайымызда үш елідей болып жиңішке-ріп қалды.

Печать. Батрашком болдың деп болыстан маған печать берілді. Батрактың жартыулы қалтасы барма, бір үйге қонып, түнде қалтамды қарасам печатым жоқ, қалтамның жыртығынан түсіп қалыпты. Түни менен қәне уйқым келсе? Азанда ала геуғимнен турып печатты ізлеп кеттім. Бір айланбадан өте бергенімде, суудың шетіне келгенімде минген атым сүриніп еді. Печатым сол жерге тап суудың шетіне түскен екен. Печатымның сиясы сасық суудың бетінде жайылып қалқып көрініп тур екен. Мен қууанып кетіп, қолымды сасық сууға малып, печатымды тауып алып, сондай қууандым дейсең!

Шерім етик. Екі батрак бір шерімді бөлісіп алып етик тиктирдик. Шерім екі етикке зордан, жетті. Аяғымызға етик зордан сыяды. Ауылдағы байлар менен шопанлар арасында мийнет доғоворын дүзип, байлардан шопанлардың хақысын әперіу ушын Шортанбай тоғайына бардық. Бір байдың үйіне қонақ болдық. Қыс айы. Күн қатты сууық. Байдың ержеткен қызы тоғайдың таусылмас қақ жыңғылыын қара үйдің ортасындағы ошаққа сүйреп әкеліп салып атыр. Бурын етик кийіп көрмеген мениң қасымдағы батрак қызға мақтанып етигін көрсетіу ушын аяғын отқа қалап, көсіліп ошаққа

абына берди. Мен етигим отқа бүрисип қалар деп кейинирек отырдым.

Азанда турып етигимди кийейин десем, шерим етик қатып қалыпты. Қыздан уялғанымнан етигимнің сирисинен басып, далаға шығып зордан дегенде дурыслап кийип, үйге қайтып кирдим.

Менің қасымдағы батрак етигинің қонышынан тисленип тартып атыр. Қысынғанынан болса керек, қыпқызыл болып кетипти. Етигин жыңғылдың отына таплай бергеннен кейін етик бүрисип-түрисип қақшыйып қалған екен. Ол еле ширенип тартыу менен бәнт. Бир ұақлары етигинің қонышы жыртылып кетти. Мен күлип далаға шығып кеттим. Қыз сабырлы қыз екен, бул болған ұақяяға күлген жоқ.

Мәси. Мен жасымда мәси тигетуғыш устаға шәкирт болып ерип едим. Уста маған мәси менси етиктің узын қонышын ғана тиктиреді де, қалған жақларын өзи ислейді. Бир күни үйде отырсам бир адам келип:

— Пәленшениң қызын узатайын деп атыр еди. Сол қызға мәси тигиу керек еди. Сен бала мәси тиге ала-саңба?—деді.

Мен де қалымды билмей, «ауа, тиге аламан» дедім.

Ол мени атына мингестирип алып кетти. Жол-жөнекей «мәсини тиге алсам болар еди—деп ишим улы-қомпылды болып баратыр. Хә демей келипте жеттик.

Мени ыссы печтиң қууысына отырғызып қойды. Мәсини тигиуге киристым. Менің бир ғана қәўпим бар, ол да болса устаның қасында жүргенде мәсинің гүлшинин қалай қондыратуғынына сер салғаным жоқ еди.

Мәсини тигип болып қәлибин сууырып алсам тиккен мәсимнің басы бир жаққа қарай қыйсайып тур. Өлер болсаң өл, не ислеу керек. Хәшкимге билдирместен, гүлшинин аударып екінши жағын қойып, қайтадан қәлипке тарттым.

— Хә, бала мәсини болдың ба? Тамақ тайын болды— деп үй адамлары да жанымды алып атыр. Менде «хәзир болады, болайын деп атырманнан» басқа үн жоқ. Бир жағынан печьтиң ыссылығы, екінши жағынан уялғаным-қызара бөртип терлеп баратырман. Печьтиң қууысында терис қарай отырып, хәшкимге билдирмей мәсиниң қәлибин сууырып алып едим, мәси дүп-дүзиу болып шықты.

Мен буған қатты қууандым, хәм бул жерден тезирек кетиуҗе асықтым.

Қобыз. Мен жасымда жырау болсам қәйтер екен деген ой менен қобыз соқтырғанман. Журттың көзинше жырлауға уяламан. Бирақ жырлағым келеди. Бир күни-ауылдан шеттеги бир жаптың ишинде қобызымды шерттип, жырлап отырсам, әкем жаптың рашында турып:

— Бир кемисиң усыма еди?—деп кейиди. Мен әкемен уялғанымнан хәм қорыққанымнан қобызды арқалап үйге қайттым. Сол сол екен, сәл жерде жырау болуудан қол үзип кеттим...

* * *

Минекей усыған қусаған юморлық эпизодларды Мәтеке аға көп айтатуғын еди. Олардың ишинен булар мениң есимде қалғанлары ғана. Мен фронтта жүргенимде өзимниң шинел менен түскен сүүретимди Мәтеке ағаға естеликке жиберип едим. Мәтеке аға ол сүүретти узақ жыллар қәстерлеп сақлаған екен.

Жол азабы. 1938-жылы июньниң бир ыссы айлары халық билимлендириу комиссарлығы ұазыйпасын атқарып турған ұақтымда Қарақалпақстанның сол ұақыттағы орайы Төрткүлден арқа районларда мектеп салыу, жаңа оқыу жылна таярлық исин көриуҗе Қарақалпақстанның арқа районларына сол ұақыттағы «Газ» деп аталатуғын еки жағы ашыу жеңил машина менен келген едим. Жумыс оғада қыстаулы еди, обком бюросы менен совнаркомда мектеп қурылысы ислери

бириккен мәжилисте қаралыуы керек еди. Қасымда Осипов деген тәжирийбелі қәниге инженерим бар.

Азанда Нөкистен Төрткүлге қарап машинаны зырлатып жүріп кеттик. Хожа көлине өте бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти, Ульянов деген шаққан шофер балонға тезден жел берди, және жүрип кеттик. Қара таудың үстине бара бергенде, машинаның бір балонының жели шығып кетти. Шофер жели шыққан балонға жел беремен деп жүргенде күн қызып кетти, Қаратаудың қызған тасының хәуири тандырдай болып бетке урды.

Шофер бір балонға жел берип атырғанда машинаның үш балоны бірден «пыс» ете қалды. Балонлар Қаратаудың тасларының хәуирине шыдамай жарылып кетти. Жағдай аұырға айланды, шөлледик. Шофер балонларға шөп толтырып дискаға бекитип көріп еди. Оннанда нәтийже шықпады, басқа илаж қалмады, покрышкаларды алып машинаға тийеп қуры диска менен таудың тасын қышырлатып жүріп кеттик. Таудың тасы менен темир дисканың таспенен урысқан шықырлысы шөллеген адамға жақпай киятыр. Күн күтә қызған гезде Қаратаудан түсе бергенде бір подъем төбеден машинамыз сырғанамай төбениң басына шыға алмады, бизлер машинадан түсіп машинаның артынан ийтерип едик, күшимиз жетпеди, машинаны төбеден айландырып өтейік деп шофер жолдан машинаны бурып айдап еди машинаның дискасы орпаң топыраққа батып кетти. Енди барлық ойлаған илажлардан нәтийже шықпады, жақын жерде көл көринди. Сасық суў жылтырап тур. Осипов бул суўдан ишпен дели мен ишпедим, покрышкаларды көлдеги қамысқа жасырып машинаны тастап жаяу жүріп кеттик. Султан Уайс әўлийесиниң алдындағы 81-деп аталатуғын көпир менен чайхана көринди. Чайханаға тез жетейік деп жолдан шығып көлдің ишменен дуў-

рылап кеттик. Биз дуўрылағаннан пайда таппадық. Жапырағы жанып саяу болып қалған күйе нар қамыс, оның асты қопалық, жолымызды өндирмеді, шөлден таңлай кепті. Инженеримнің не болғанын билмедім. Мениң көзім тынды, жығылып сүриніп жүріп отырдық, гей жерде отырып тынып дем алып, атырған ұақыт-лары алдымыздағы жер аспанға көтеріліп дөң болған-дай болып көринеді ғаўлаған қара шыбын бизің ерни-мизге жабысып ығал излейді, еринге жабысып, қол менен ысырсақта жабысып ушып кетпейді, көзіміз тынып қанғалап жүргенде шоферды жоғалттық, анық атын айтып шақырыуға киристик, өлдим азар дегенде ел шетине араластық... Аўылдың шетіндеги бир қақы-раның аўзында жас өспирим баллар: Мына шофер отыз алты кружка суў ишти деп жабырласып күлишип тур екен. Қақыраға кирип келсек шофердың иши исип кетип орнынан тура алмай атыр екен. Инженерим мна-ған баллар қызық ушын кружка менен суўды бере берген екен. Ҳәзир суў ишиўге болмайды, тек аўыз шайыў керек—деди, мен оны тыңламай еки кружка суў ишип едим, сол ұақыттың өзінде қайтарып тасладым.

Адымлап жүрип көпирдің аўзындағы қамыс қора чайханаға зордан жеттик. Инженер Осипов тәжирийбе-ли адам екен, көпирдің аўзында жолаўшы муз тийеген машинадан жудырықтай муз алып майдалап жут деди, майда муздан жутқаннан кейин көзімнің тынғаны ба-сымның айланғаны қол қойды, инженер маған суўық суў ишкизбеди, көк чай ишип өзимизге келдик, күн батарда арсалақлап күлип шоферимиз келди. Ол жөнекей ма-шинаға минип Төрткүлден балонлар әкелди. Жолда қалған машинаға жаңа балонлар салып чайханаға алып келди, биз шөл опатынан өлмей аман қутылып Төрткүлге қарай қуўанып машинаны зырылдатып жүрип кеттик.

АРМИЯ ҚАТАРЫНДА.

Мен армия қатарына 1930-жылы шақырылып хызмет атқарыуым керек еді, сол жылы Алма-Атада Қазақ Университетіне (соңынан бұл университет пединститут болып аталып кетті) кириуіме байланысly отсрочка алған едим. Ол, 1936-жылы армиядан отсрочка алған срогим пйтсede Москвада ЦИК (Орайлық атқарыу комитетi) қасындағы СССР халықларының тилин изертлеу бойынша майда миллетлер илим-изертлеу институтына аспирант болып киргеннен кейин армияға шақырыу комиссиясы тағы қалдырып қойды.

Солай етип менің армия қатарында хызмет қылыуым 1940-жылдан басланды. Ташкент қаласының арқасында үш айлық армия сиясий хызмет курсында оқыдым. Ал урыс басланғаннан кейин 1941-жыл 7-декабрьден баслап армия қатарында хызмет қылып жүрип, 1943-жылы Әскерий жоқары педагогикалық институтын қысқартылған программа менен пйткерип шығып, старший лейтенант деген әскерий дәреже алып, ұатандарлық урыс дәуиринде, батальон комиссары, полк

партия комитетинин жууаплы секретары, дивизия политотделинин инструкторы болып бес жыл алты ай хызмет атқардым. 1947-жылы 10-март күни армиядан запасқа өтип бурынғы илимий-изертлеу жумысыма қайтып келдим. Енди мен армия қатарында хызмет қылған дәуирдеги өмир елеслерин сөйлеп бермекшимен.

Урыстың дәслепки күнлеринде Қарақалпақ әскерий бригадасы қурылып, маған сол қарақалпақ бригадасында хызмет атқарыуға туура келди. 1941-жыл 7-декабрь күни күннің бир сууық уағында бес мыңнан аслам адам болып пароход, кеме, катерге толып миндик. Әмиүдәрьядан сең ағып, биз минген катерди жүргизбедди. Катерға тиркелген кемениң үсти бойра менен жабылып, бизлер минген кемени Жумыр таудың тусына барғанда сең қысып кемеге суу кирди. Жумыры таудағы хәк шығарыу артелинин рабочийларының үйине қоныуға туура келди. Кемени ремонтлап тағы жүрип кеттик. Күн бираз жылайын деди. Қаратаудан өткеннен кейин сеңнен қутылдық. 10 күн Әмиүдәрьяда жүрип Чаржау арқалы «Н» қаласына келдик. Сол қаланың қасында Кишик базар деген жерде үлкен бир суу сақлаушы көлди қазыу ушын келген қазыушыларға салынған барақлар бар екен. Ал, барақлар ярым землянка (төле) жылда адамсыз, қараусыз турып, төбеиснен жауын өтип, истен қалған барақлар екен. Бир неше мың солдатлар усы землянкаларға тығылдық, солдатлар землянкаларды ремонтлауға киристи. Солдатлардың жағдайы күтө қыйын болды. Хәр куни күн жауады, жер ылай, землянкаларда печь жоқ, мине усы аўхал менен май айы да келип жетти. Солдатларды эшолон артынан эшолон қылып фронтқа апарып турдық. Соңғы эшолонды (маршювая рота) май айында 16 күн қызыл вагонда жол жүрип Воронеж қаласына апарып тапсырдық. Сол солдатлардың арасында көп уақытлар сиясий-тәрбия жумысла-

рың апарыуым арқалы күтә жақын дос болып қалып едим, мениң ушын ең аұыр аянышлы минутлар дослар менен хошласыу болды. Олар қасыма жуурып келип, елге аман сау барсаң аўыл-елге сәлем айт,—деп ғауырласты. Олар мени Қарақалпақстанға қайтады ғой деп ойлайды, ол ўақытлары урыстың қызғын гези еди. Еле елге қайтыу деген белгисиз ғой! Поезд бенен жүргенимде немец самолетлары бизиң эшалонымыздың үстипен ушып өтип бомба таслап турды.

Түнде бир станцияда эшалонлар тығылып тур екен. Станцияда жыбырлаған солдатлар. Бир қарақалпақ колхозшысы қолында темир чайник (рабочий батальонға баратырған болыуы керек)—Қоңырат районынан адам бар ма?—деп бақырып жүр. Ол жердегилер Қоңырат районы түүе Қарақалпақстанды да билмейди ғой! Жол азабын тартып Ташкентке Турквоға қайтып келдик. Оннан соңғы мениң хызмет қылыу «шегим» Қазақстанның территориясына түсти.

1942-жылы жаз айында ол жерде запасной полкта алдында батальон комиссары, ал оннан кейин полк парткомының жууаплы секретары болып хызмет атқардым. Маршевая рота менен солдатларды фронтқа жиберип турдық, армия қатарында хызмет қылғандағы мениң ўазыйпам совет халқынң душпанға қарсы әдил урысның солдатларына сиясый тәрбия бериуден ибарат еди.

Ол жерде жасаушы қазақлар менен ағайын-туўғандай қатнасып кеттик. Урысқа баллары кеткен ата менен аналар бизлерди өз баласындай күтип қонақ қылып сыйлап турды. Бир күни мени полктан Алма-Атадағы 32-атқышлар бригадасының сиясый бөлимине пропаганда инструкторы хызметине алды, мен буған қатты қуўандым. Өйткени, 1933-жылы Алма-Атада институтты питкерген едим.

Алма-Атада өзим менен бирге оқыған жолдасла-

рымды тауып алдым. Олар маған квартирада тұруға жәрдем етті. Алма-Атада жүргенде Илимлер академиясына барып турдым. Академияда өзім менен бұрын таныс академик Мещанинов, профессор С. Е. Маловлар менен жолықтым, бұл ильмпазлар Ленинградтан Алма-Ата звукоуоция болып келген екен. Мухтар аға Әуезов, Смет Кеңесбаев тағы басқа оқымыслы дослар менен ушырасып турдым. Бизің бір полк Семей қаласында тұратуғын еді. Мен Семипалатинский қаласына командировкаға бардым. Семей қаласында толып атырған төбесінде айдың сүүреті бар татар мешиттері күтә көп екен. Өткен заманлары сауда ислері менен татарлар толып кетипти, хәр кварталда бір мешитпе деп ойладым. Мешитлер беккем қылып салынған, дәрұаза қойылып шарбақша темирден муқиятланып салынған. Бул мешитлер хәм әскерий комиссариаттан алып онда солдатлар тұрады екен.

Семейде қазақ пенен татарлар қуда болып қыз алып қыз беріп араласып кеткеніне көп заманлар болған сөйтіп «шала қазақ» деген этникалық группа пайда болып, булар қазақта емес; татар да емес, «шала қазақ» болып аталады екен.

1943-жылы август айында ел қорғау әскерий комиссариантының бас сыясы басқармасының шақырыуы бойынша фронттағы рус емес миллетлердің сыясы хызметкерлеринің бір айлық семинары болды. Семинар Москвадағы Ленин атындағы әскерий сыясы хызметкерлер таярлайтуғынын Академияда болды. Семинарда орта республикаларының әскерий сыясы хызметкерлері менен ушырастым. Бул менің ушын үлкен қууаныш болды. Әсиресе Қазақстан хәм Өзбекстанда бирге ислеген, бирге оқыған, көптен көреспеген дослар менен ушырастым.

Семинарда Орта Азияда халықларының өткендегі батырлық күрес іслерінен бір неше тарыйхшы профессорлар лекция оқыды хәм республиканың хұкімет басшылары өз республикалары туўралы докладлар жасап, сөз сөйледі. Бул семинарда ЦК ның секретары хәм Қызыл әскердің сыясы басқармасының начальниги Шербаков бизлерди қабыл қылып сөз сөйледі. Емельян Ярославский, жазыушылардан Безыминский, Фадеевларда лекциялар оқыды А. Фадеевтиң лекциясы питкеннен кейин ол машинаға минер алдында изине ерип барып сөйлестим, ол машинаға минюден алдын бираз тоқтап, уақтың бөлип, мениң менен сөйлести. Ол маған «Қырқ қыз» дәстанын рус тилинде бастырып шығарыуды қолға алып атырмыз»,—деді.

Ол гезде А. Фадеев СССР Жазыушылар Союзында баслық еди, ол Қарақалпақстан жазыушыларына және басқа да қылып атырған жәрдеми туўралы қысқаша сөйлеп берип машинасына минип кетти.

Семинарда оқып жүрип, 1935-жылы Қарақалпақстанға СССР Жазыушылар Союзының бригадасын басқарып келген Николай Пановтың үйинде мийман болдым. Николай Панов пенен өткен күнлер туўралы узақ сөйлестик.

«СССР Жазыушылар Союзының бизлерди көрип Қарақалпақстанға жиберіуге болған жыйналыста хәзирги ЦК ның секретары Александрович Сергеевич Шербаков Максим Горькийдің СССР Жазыушылар Союзына баслық болған дәуиринде Союздың жууаплы секретары еди. Ол Совет властының дәслепки күнлери Хийўада әскерий хызметте болып, Түркстанға келип көрген екен, ол бизлерге жазыушылар ушын қызық үлке бар, сол елге барыңлар,—деп бизлерди үгитлсген еди»—деді. Семинар тамам болар алдында М. И. Калинин бизлерге өз сөйледи. Мен М. И. Калининди бул екінши көриуім еди, ол ки-

си 1936-жылы Москвада түрк тиллес халықлардың алфавити бойынша жаңа әлиппе комитетиниң илимий жыйналысында сөз сөйлеген еди. А. С. Шербаков Москвадағы Қызыл әскерлер үйинде бизлерди қабыллады. 1944-жылы декабрь айында Балкан ярым атауындағы мәмлекетлерге де жолым түсти, фронт майданына қатнастым. Бул гезде 3 Украина фронты 5 атлы әскерлер корпусының 63-атлы әскерлер дивизиясының полит отделинде пропаганда инструкторы болып хызмет атқарып жүр едим. Мениң бул елдерде, фронт майданында жүрип мыналар есимде қалған екен.

Ең биринши мәртебе Румынияның Бухарест—Темишара деген қалаларында болдым. Румыня ауылларында нан болмайды екен. Нанның орнынан «мамалига» деген мәккеден исленген быламықты жейди екен. Мәкке-жүе-риниң унын бизиң қатыбыламықтай қылып қайнатып, қойылғаннан кейин мамалиганың пууын бурқыратып астақтаның үстине қазанды төңкерип гаслайды... Үйдеги хәр адамның қолына жиңишке сабақ береди, хәрким сабақтың еки ушынан устап мамалиганы—быламықты шегинен ағаш қырыққандай етип кесип алып ауызына еплеп салып, бизиң ысы асқабақ жегенимиздей демин ишинен шығарып тағы ишине тартып хәмме жей баслайды. Мамалига жегендеги адамлардың ауызынан алған демн ысыға халықлаған адамдай дауысы еситилип турады...

Хәр елдиң ақшасы хәр түрли, Румыняда «Лей» Венгрияда «пенго» Австрияда «члинг» болып аталады. Бир елдиң (мәмлекеттиң ақшасы екнши мәмлекетке өтбейди) хәр елдиң шегарасынан өтерде дивизия штабының ақша бөлиминен ақшамызды аумастырып аламыз. Венгрия ауылларында кабақханаға (вино ишетуғын жер) вино ишиўге барсақ басына шляпа (қалпақ) кийген ғаррылар таяқларына сүйенип столларда отыр, олардың алдында жүз граммнан артығырақ вино сыятуғын киш-

кентай ойыншықтай графинлери бар, сол графиннің мойнынан устап ғаррылар вино ишип кешке дейін отырады екен, винодан басқа тамақ жоқ, қабақханада төрт-бес ғана ғарры бар. Ал скрипка шертип тұрған цыганлар отырған кисилерден көп, цыганлар вино ишип мәс боп отырған ғаррылардың құлағына жақын келип скрипкаларын ыңырандырып шертип тұр.

Румынияның бір ауылының көшесінен өтіп баратырсам кишкене тозған үйде музыка оркестри еснитілді, ал үйге кирип барсам бір цыганның семьясы бәрі жабылып бір түрлі әсбапта музыка ойнап отыр, үйінде төсек орын жоқ, аяқтары жалаң аяқ олар маған:—Бұнан отыз километр жерде бір бай адам «Бал»¹ беретұғын еді. Сол Балда музыка шертип талап қылмақшымыз,—деп үйінің иші менен барлығы жаяу жүріп кетті. Үлкенлери скрипка шертеді, балалары барабан урады, қатынлары танц ойнайды екен. Маған Бал берген байдың бал болып отырған жайын көріуге туұра келді.

Бал берген байдан хеш нәрсе шықпайды екен, ол тек жайын береді, вино сатқанлар, байдың жайына келип виносын сатқаны үшін процент төлейді, жайын берген үйхожасы буфет, түрлі тамақтар сатқанлардан хәм дәр-уазаның аузында тұрып процент ақша алады, жыйналған көпке музыка шертип тапқан ақшасынан цыганлар жай ийесіне ақша төлейді екен. Ол цыганлар бұрын көшелерде музыка шертип:

— Пәленше байдың жайында Бал балады!—деп музыкасын шертип, соңынан жыйналған көпке бал туұралы дағазаны көше бойлап еситтиреді. Бұл бал тамам болғаннан кейін цыганлар музыкаларын арқалап екінші бір қала, ауылға жаяулап жол тартады.

¹. Бал—ойын-сауық болатуғын тойға ұсаған кеше.

Венгрияда, числаның 11-күни еди, бир газетаны 14-числа деп жазып қойған, бул неге булай числа алдынан қойылады десем газета шығарыушы (жеке мүлік ийеси) маған:

— Газета аўылға барғанша 14-числа болады, егер былай қылмасақ газетамыз өтпей қалады,—деп жуўап берди. Румынияда турыушы бир орыс ғаррысы:

— Бизиң хабаршыларымыз ўақыяны болмастан бұрын биледи,—деп маған қарап күлди. Мануфактура магазинин аралап жүрсем товарға тағылған товардың баҳасы жазылған вирка қағаз күнде 2—3 ирет өзгерип отырады екен. Егер таўар тез-тез өте басласа, товарға қымбатлаған вирканы алмастырып қыстырады екен, егер өтпей қала басласа, ғана арзанлата баслап басқа вирка қыстырады екен. Бул ўақыялар буржуазиялық стройдан қалған қалдық ғой деп ойладым.

Венгрияда Бальтон көлиниң бойында бойлап отырып бираз топтың даўысы тоқтағанда билендаждан шығып тум-тусқа қарамақшы болып едим. Батальон командирин шықпан, төмен түсин, сизин маңлайыңыз кең екен сизин маңлайыңыз сынай перлердин көзине тез түседи. Абайлы болың»—деди. Менде әлбетте блендажға қайтадан секирип түстим.

Атыспа ўақытлары полит отдел начальниги передовой линияға барың окоптағы солдатлардан хабар алың деп буйырды, алдыңғы линияға буққышлап барғанымда солдатлар маған:

— Сиз тылға тез қайтың, өлсек биз өлейик, сиз аман болыңыз, тез қайтың, деп ғаўырласады. Биз сиясий хызметметкерлер окоптағы солдатларға ўақтында көшпели кухня менен тамақты жеткериў, газета информациялары оқып бериў хәм елден келген хатларды солдатларға қуўыстырыў, олардың қолына қағаз берип үйлерине хат жаздырып алыл кетип, штаб арқалы хатларын совет ели-

не жөнелтиў, және солдатларға жаңа шыққан газеталарды апарып үлестириўден ибарат еди. Атыспа тыныш болған ўақытта сийасий лекциялар оқыймыз. Мине сонлықтан дивизиядан полкқа барғанымда ҳәр барғанда солдатлар алдымнан жуўырып, шығатуғын еди. Олар туўған туўысқанларша ҳурмет пенен қарайтуғын еди. Бир күни бир старшина—Жолдас политрук! Сизге арнап ви-но сақлап қойыпбыз—деп флагин алып алдыма жуўырып шықты.

1945-жылы жаўды жеңип шадлы-шәўкет пенен совет елине қайттық. Оннан кейин Термез қаласында 2 жыл болып, 1947-жылы 10-март күни бес жарым жыл ўатанға хызмет қылып, Қарақалпақстанға келип мәдениет, әдебиет ислерине қайтадан киригим. Фронтанда халық легендалары туўралы мақалалар жиберип турған едим... Әмирбек лаққы, Ережеп тентек атлы легенданы Одессаға жақынлағанда поездда қызыл—товарный вагонда отырып сыя таппай простой қәлем менен жазып жиберип едим. Ол материалларымды урыс жыллары Тамандар аға Сафиев ҳәм Орынбек Кожуров газетата бастырып шығарған екен. Ол мақаламды урыстан келип подшевкадан оқыдым...

СЕРБИЯ ЖЕРИНДЕ

Уллы Уатан урысы дәўиринде сапар шегип жүргенде жолым Балқан ярым атаўы еллериниң Югославия, Румыния, Венгрия, Австрия жеринде жүргенде Венгрия менен шегералас Сербия жериниң үстинен түсти.

Январь айының бир суўық күни бир неше жолдасларым менен ашық товар вагонда жол үстинде жолаўшы болып киятырмыз.

Жерде қар бар, күп кешке айланды. Күнниң аязы бурынғыдан да артты. Поезд Югославияның Венгрия

менен шегарасы Мокрин деген станцияға келип тоқтады. Биз ойласып, тезден түсіп, бираз жылынып алып, бул елге мийман болыўды мақул көрдик.

Общинаның политкомиссарына барып қонақ жай сорадық. Комиссар мәдени кийинген, орта бойлы, сулыўшық қара киси үйиниң ишинде арман-берман теңселип жүр екен. Биз жай сорарда бираз ойланғандай түр көрсетти. Ол киси қайтарып сөз айтпады. Дежурный партизанға бизди жайғастырыўға буйырды. Биз үйден шыға бергенде, буларды партизанлардын үйине апар, дегендей болды. Бизди өртип шыққан жигит деревня адамындай кийинген ийинине мылтық асынып алған, мылтығы тозыңқыраған аў мылтық екен. Жолда кетип баратырып «сизлерди партизанлардың үйине апараман» деп түсіндірген болды.

Бул жерде «партизан—деген сөз үлкен құрметке ийе екен, партизанлар абройлы, құрметли адамлар екен. Мен партизан—армия активи мағанасында екен деп түсіндим.

Мен қасымдағы еки жолдасым менен Сербия дийқаны Милан деген кисиниң үйине қонақ болдым. Биз ол үйге барарда бир ғана ғарры мама есик алдына шығып бизди құрмет пенен қарсы алды. Сербия халқында қонақты сол үйдиң ең жас үлкени қабыл алатуғынын соңынан түсіндим.

Биз үйге кирип келгенде үй адамларының бәри орнынан турып аманласты. Сөйтип қонақ болдық. Үйине қонақ келгенине үйдиң ишиндеги адамлардың барлығы шад болды. Ол күни рождество байрамы екен. Биз әңгимелескеннен кейин үй хожасы бизден Россияда дийқанлардың жай-жағдайы туўралы көп нәрселер сорады. Қанша жери болады. Қанша сыйыры болады, колхоз хожалығының қалай болатуғынын түсінгиси келди. Бирақ бахытқа қарсы ол ғаррыға жөнли, кеўилдегидей

етип түсіндіре алмадық. Өйткені биз сербия тилин билмеймиз. Ал олар рус тилин оғада шала түсінеди екен. Үй хожасы Милан бизиң алдымызға өз елиниң картасын жайып қойып, бизге көп нәрселер сөйледи. Бірақ биз оған аз түсіндик.

Сонда сол үйдиң келини менен баласы бираз сөйлескеннен кейин бизден рус алфавитин жазып бериўди сорады, биз оны тезден орынладық. «Рус әлиппеси бизиң сербия алфавитиндей болады екен ғой» дегендей түс көрсетип жымыйып күлисти, сербия алфавитинде жоқ ҳәрип таңбаларын түсіндириўге туўра келди.

Бизиң бир жолдас «Ленинград застолная» жырын жырлап еди, оны жаслар күтә жақсы түсінгендей тыңлады, текстин көширип алып, ядлап ыңылдап айтқан болды. Бул текст қолдан қолға өтип қонсы үйлерге де барып келди.

Иңир, қараңғы түп, епелек қар жаўып тур. Сол үйдиң жигирма жасларындағы баласы Бранко маған жүр қыдырайық, тамаша көремиз деди, мен де сол елдиң үрип-әдетин билгим келип оның сөзин қайтарғаным жоқ.

Бранко менен бир неше мәдений орынларды көрдим, бир неше жас өспирим балалар мениң артымнап ерип қызығып сөйлескиси келеди, «атың ким» деп сораиды, әттең тил жетпейди.

Бир кең көшеде жаўған қарға араласқан бир топар көп жигит пенен қызлар үлкен шақалы ағашларды айқастырып салып, от берип атыр. Оттың жарығының дөгерегинде гармонлар шертилген, танцалар ойналған, қай-биреўлері аў мылтықларын аспанға атып, «салют» береді. Қай бир бой жеткен қызлардың қолында ишине вино, арақ толтырылған кувшин, ҳәркимге рюмка менен вино усынады, бул көптиң ишинде арақ ишиўге қумар кисилерди аз ушыраттым. Биз бул топарға жақынлап келе бергенде төрт-бес қыз маған рюмка ұсынды. Мен

олардың кеўлине келер деп биреўиниң рюмкасын қабыл алдым...

Бул шаўқымға қызықпадым, қонақ жерге қайтқым келди, мени ертип барған Бранко қайтқысы келмесе де, мениң зейнимди бөлген жоқ...

Таң атты, күн жарқырап шықты. Үйдиң ҳаяллары тамақларын писириўге киристи. Үй хожасы ғарры Милан бизди жибермеді. Тағы бир күн қалыўымызды сорады, биз тағы қалдық. Жуқалап жайған қамырға көкнардың дәнин хәм қант себелеп табаға писирген нәрсе болды. Табаны столға қойып, барлығы дегереклеп турды. Үй хожасы қолына үлкен қазан пышақ алып табадағы пискен қамырды квадратлап бир нешеге бөлди. Демек, хәр квадраттың хәр бөлеги бир адамның пайы болады екен. Ғарры үлестирер алдында сол үйдеги ғарры мамаға қарады. Ғарры мама стол қасында стулға асылып еңкейип турып, усы үйден бұрынғы заманлары өлген адамлардың атларын атады. Хәр қайсысының атын атаў менен ол мархум адамлардың пайларын бөлек-бөлек алып қойды. Ол мархумлардың гей-биреўи ғарры маманың есинен шығып қалса керек, гей-биреўлериниң атын атарда бираз ойланып иркилди.

Ғарры тағы бир бөлекти ала бергенде оның аўзынан «жолаўшыға» деген сөз шыққаннан ғаррының пышақ услаған қоллары қалтырады, көзинен жас сорғалап кетти. Үй ишиниң бәри бирден шуўлап жылап жиберди. Ғарры мама «Ресейде болса қайтып келер еди, немендер қолында ғой» деп гүбирленип сөйледі. Тез тезден ақ жылағанын тоқтаттық, тағы жұмысына киристи. Биз бул үйдиң партизанлар қатарындағы ең үлкен баласының бир жылдан бери партизанларға қосылып кетип белгисиз жоғалғанлығын аңладық.

Ширкеў қоңыраўларының сесті пүткил деревняны жаңыратты. Барлық адам байрам кийимлерин кийиниң

ширкеўге толып кетти, кейин дизэнсип үйлерине қайтып жатты.

Бизлер сапарымызды даўам еттирiўге, жүрiп кеттик. Биз әскерий зат салынған қалталарымызды арқалап далаға шықтық. Ол үйдiң бала-шағалары бизге үйренисип қалған екен. Биздiң кеткенимизге қыйналған түс көрсетти.

Биз далаға шығарда ол үйдiң үй ишинiң бала-шағалары изимизден ере шықты. Бирим-бирим хошластық. Хүрмет пенен шығарып салды. Бизлер узақлап кетсекте, узақтан ширкеў қоңыраўының даўысы тал-тал құлағымызға келип турды. Олар урыс питсе, қайтарсын тағы да келип мийман болыўымызды сорап еди, бирақ Мокрин жериниң үстинен мениң жолым екннши мәртебе түспеди...

УРЫС ПИТТИ, ЕЛГЕ ҚАЙТТЫҚ

Оннан бери көп ўақыт өтти. Бул өмир ишинде бахытқа сәйкес, маған бир атлы әскерлер Дон казак корпусында азғана хызмет атқарыўға туўра келди. Бул урыстың ақыры еди. Ол мәҳәлде биз Австрия елинде, Альп таўының қасында «Фин-кафельд» деген кишкене қаланың дөгерегинде тур едик.

Май айының жарқыраған бир күни еди. Тәбият жаўдырап кеўилди шадландырып турған мәҳәлдiң үстине айта қалғандай үлкен қуўаныш пайда болды. Ол Ұатандарлық урыстың питиў хабары еди.

Қазаклар жыйналды. Митинг басланды. Басшылар сөз сөйледи, жарыс сөзге шыққанлардың көбиси қуўанышы қойнына сыймай, қайбиреўлери айтар сөзин айта алмай да атыр. Митинг аяқланды. Бир биреўди қутлықлаўлар, жолдаслық сыйлық, кешелер басланды. Қа-

ла иши казак полклары турған орманлар жеңис салют-ларынан гүңиренип кетти.

Бул гүңиренген сеске мәс атлардың шыңғырып кисинеген дауыслары да қосылды.

Арадан көп күн өтпей-ақ ұзақ сапарға ат үстінде «марш қыламыз» деген приказ дүрис ете қалды. Буны еситкен казаклер муртынан күлди, қууанды. Олар тууған елге барыұды әрман қылды. Марштың қай тәрепке қарай кететуғынын сорамай-ақ билди.

Қазаклар ұзақ сапарға кетиўге тайынланды. Атларға таға қағылды, ер-турманлар тазартылды. Бирпеше мәртебе атларды салтанатлы көзден өткернўлер болды. Қазаклар усы сапарға кимниң аты шыдамлы екен деп бәбекелести. Олардың аўзындағы әңгиме сөзлери тек ғана ат туўралы болды.

Июнь айының бир ыссы күни атлы әскерлер корпусы полк артынан полклар дизилип, оркестр шертилип, жылжып жолға түсти. Австрияның Альп таулары басында қонақлаған бултлары алыста булдырап көринип кем-кем ұзақлап қала берди. Австрия елиниң Оверверт деген қала хәм Дорф аўылларының үстинен өтип Венгрия жерине қәдем қойдық. Венгрия жери менен жүрип киятырмыз. Жеңимпаз халық армиясының жол жүргендеги шаўкетн қандай қызық слатанатлы, қандай көркем. Мен оны сыпатлап қағаз жүзине түсирўге әзиз келдим. Ойнаған оркестрдин сести, атлардың дойнақ сеслери, гүўлеп жырлаған эскадрон жырлары араласып жеңимпаз жырларды, жеңимпаз рифмаларды, шаўкетли—салтанатлы түрде көзге көрсетти, бул шаўкетти көрген адам елтип—мәс болады. Бул шаўкет жеңистн шадлы намасын шалады, тыныш тәбияттың мазасын алып ың-жың қылады.

Гейбир үлкен қалалардың ортасынан жүрип өтип баратырған мыңлаған қыз-келиншеклер жайдың жоқа-

Қаллы Анмбетовтың 50 жасқа толған тойында Аббаз шайыр
құтлықлау қосығын оқып тұр.

ры этажларынан эскадронларға дәстелеп гүллер тас-
лады.

Қазақлар өзинің мәдениетлі, тәртіпті екенін көр-
сетіп, олар елимиздің «туғған жерден уақта болып,
барлық ұақытта Совет жауынгерлерінің хұрметлі ата-
ғын жоқары устаңыз» деген сөзін хәрдайым ядта сақ-

лады. Біздің жауынгерлеріміздің киши-пейиллиги оның офицер корпусының мәдениетлі екені көринип турды.

Гейпара үлкен қалалардың кең көшелерінде корпус командирлери киятырған сапты көзден өткізеді. Ал генераллардың көкірегінде орден, медаллар жарқырайды. Эскадронлардың ат дойнақлары асфальтлы көшелерде шақылдасып генералдың тусынан өте бергенде казаклардың кеули шад болады, қууанады, жүрек тамырлары қатты соғады. Өйткені бул баслықлардың командасы астында жау менен алысқанда көп кәрамат ислерди көрсетип жауға ойқан салғанлары есине түседі. Ал генераллар булардың көбишің атын да жақсы биледи, жақсы танийды. Гейбир жасы үлкен казаклардың ойына, көз алдында түрлі ойлар келеді. «Егерде тез арада демо-билизация болса, бул үйреніскен генераллардан қалай айырылып кетеміз?»—деп те ойланады. Корпус командири генерал лейтенант Гаршков, политотдел начальниги полковник Привалов бул казаклардың ҳәрқайсысы менен айырым әңгиме сұхбет құрған орынлары көп болған еди.

Бир полк командири, жасы барған, көпти көрген гарры казак Климов, өзинің минетуғын машинасы бола тұрса да, атқа минип, ат үстінде кәруан көшти баслағандай, полкти ертип, колоннаны басқарып келеди.

Казаклар өзине таныс жерлердің үстинен жүрип киятыр, бул жерлер казакларға таныс, буннан ярым жыл ғана бурын қыстың сууық аязлы, жауын-шашынлы күнлерінде күни-түни траншеяларда отырған, топ атылған, мина жарылған моторлар гүциренген жерлердің үстинен жүргенде көз алдына өткендеги ўақыяларды келтиреді.

Хәзир бул жерлерде тәбият көринисі дымнан басқаша. Басқа тәбият көринисі тунжыраған тыныш тәбият, түрлі реңли жабайы гүллер жазық кең далаларда жоңышқаның гүллери көк әреби қозының терисінің буйра-

сындай, жабайы көкнардың қызыл гүллері жерге қызыл мақпал жапқандай болып көрінеді. Жаз құстары түрлі-түрлі жағымлы сеслер менен сайрап ушып қонып жүр.

Бір күні Болотон көлінің бойында урыс болған гезінде казаклар бул көлге нәзер салып қарағанда жоқ еді, өткені ол ұақта кеуілсиз меңіреу болып көрینیп тур еді. Ҳәзир бул жерлерде табиат көрінисі өзгерген, казакларды өзіне тартады. Қарауға мәжбүр қылады. Болотонның көк сууы жумсақ жел менен қозғалып қозғалып қояды. Оның үстине құслар еркин, қууанышлы сарқып ушып жүр. Аспанда сарыққанда оның қапатлары сулуудың қасындай болып көрінеді. Болотон көлі хох болың дегендей, артта қала берді.

Бір күні Венгрияның ауылында Москвадан келген концерт бригадасы бизди қарсы алды. Қоғалдың үстінде гүллердің, жеміс ағашларының арасында казакларга концерт көрсетті. Тууған ұатанынан келген қонақлар қандай жақсы. Казаклар жүдә қууанышлы, шад болды. Әсіресе, көптен бери есипеген тууған ұатанының көркем өнері көпшиликке күтә унап қалды. Тыңлаушылар қорғасындай балқыды. Ойнаушыларға ойыншыларга дәслепки гүллер інам етилди. Полктың шәкірти жас казак 12 жасар бала артистка ҳаялға гүл усынғанда ол ҳаял қууанғанлықтан өз баласындай баланы жерден көтерип алып қушақлап сүиди.

Дунай дәрьясының субботница (сабатка) қаласының тусынан өттік. Көпирлер урыс ұақтындағыға усамай, қашан-ақ жөнленген екен. Урыс ұақтында бул көпирдің үсти думан, маскировка, қара түтин, күнде бузылып, дүзеліп туратуғын еді. Енди көпир жарық, жарқын көрінеді. Оның үстіндегі өткен кисіни туншықтыратуғын бурқыраған түткілер жоқ. Көпирден өтиушілер енди ҳауадағы самолетларға қәуіпсінніп қарамайды. Эска-

дроп дизилап Субботница қаласының асфальтлі көшелерінен жүрді. Бір көшедегі госпитальдың тусынан өтіп баратырғанда жарадар болып жатқан жауынгерлер, офицерлери, сестра—врачлар Совет адамлары шаўкетлі эскадронларға қарасты. «Қазақлар үйлерине баратыр» деп бақырысты. Олардың көз алдында туўған ели, тез қайтыўдын әрманы елеследі. Эскадронларға медсестра совет қызлары қуўанышлы түр билдирип, көкиреклерин кеңейтип еки ийнинен дем алып шақақ урып күлисип қуўанысып бир-биреўин қушақлап атыр. Шақақласып күлисип казакларға дәлкекли сөзлер унан атыр.

Бул казак корпусы өзиниң жеңимпазлық ислери менен пүткил елимизге мәлим еди. Бул казаклардың әскери кийімлерине, кийген формасына қарап, көпшилик сорамай-ақ таныды. Жолларда еки үш күнлеп атларға дем берип тоқтаған күнлери мған бирнеше мәрте Венгер (мадьяр) интеллигентлеринде де мийман болыўға туўра келди. Мен олар менен ҳәр елдиң салты—үрпи—әдети, әдебияты туўралы сөйлестим. Қайбир интеллигентлери мени ҳұрметлеп, стол үстине венгер тилине аўдарылған рус әдебиат классиклериниң шығармаларын әкелип қойды. Олар Достәевский Тургенов, Толстой, М. Горькийдиң шығармалары еди. Басқа классиклерди ушырата алмадым. Венгер тилинде Достәевскийдиң шығармасы басқа жазыўшыларға қарағанда көп тараған екен, оның себебин биле алмадым...

Биз сөйлескенде немецше, русша, венгерше ҳәр түрли тилден азмаз қосып түсинистик. Стол үстінде усы тиллердиң сөзликлери жатты. Бизиң лексикамыз оғада жарлы болғанлықтан түсинисиў қыйын болды Сонда да бир-биримизге еплеп түсинискен болдық.

Бизлер Москвадағы жеңис парадына қатнасып қайтқан казакларды салтанатлы түрде қарсы алдық.

Казак полклары күндизде түнде де, сапар шегип жүрип киятыр. Трансильвания тауларының қыспақлары арасы менен, Қарпат тауларын жағалап, айсыз түнек қараңғы түнлерде, тау-тасларына атлардың дойнағы соқлығысып, шахмақ тасын шаққандай ушқынлар ушып көринеди. Түнде жылтырап көринетуғын тау қонысларының көгилдир жарықлары жылтырап көринеди. Гей-биреулері алдымыздап жылтырап ушып та өтеди, оның эзиз жарықлары жолдың еки бетине жал-жулт етип, неше мыңлары ушып-қонып көзди қамастырғандай болады. Жарық қоңызды мениң биринши мәртебе көриўим еди. Табиғаттың бул иси маған таажип көринди, ҳайран қалдым. Бир қоңызды услап алып шапкемнің ишине салдым. Азанда қарасам оның жылтыраған жылтыры көринбеди, тек түнде ғана жылтырайды екен. Себеби онда ушқан ўақытта фосфор элементи жылтыраса керек.

Үстине кийген буркасы желпилдеп связнойлар келип жүр, саптың басында узақтан трубачтың шерткен намысының сести келеди. Казаклар сол сеске қарап, атқа қашап минип, түсетуғынын, қашап жортып, қашап адымлап жүриўдиң командасын биледи. Трубач тек ғана ойнамай, казаклардың өтиниши бойынша, бир труба менен бийлеў намаларында шертеди, узақ жол жүрип жалығып жүрип келген казакларды сергеклендиреди, труба сеслері әлле қайларға кетеди...

Салқын шық түскен, тыныш тәбияттың труба мазасын алады, оны тыныш уйқыдан оятады. Гейбир эскадронлардан ески казак жырларын жырлағанлардың сести узақтан тал-тал еситиледи.

Корпус Румын жерине қәдем басты. Булкарада Румын тили керек болды. Шалама-шекки үйренип алған Венгер тили Румын тили менен шатысып кетти. Мен Румын жеринде бир инженер интеллигенттиң үйинде еки күн мийман болдым. Ол Румын дийханларына жер үлесті-

реди екен. Ол Румынияда жер реформасы тууралы маган көп нәрселер сөйледи. «Қурғын хожалыққа елиў гектар, жарлы хожалыққа бес гектар жер беремиз»—деди. Мен оған гейбир элементар сораулар берди. «Егер елиў гектар берген хожалық қурғынласып, он онбес жылдан соң оғада байып кетсе не қыласыз?»—дегенимде—«Байымайды»—деп жууап берди. Әдетте адамлар стол басында жай сөзлер сөйлейди. Бизлерде әлле неше сөзлердің басын шатпақладық. Әдебиет, салт-саналар тууралы сөйлестик. Көбине көп хожалық системаларын көп сөйлестик, хожалық системасы тууралы, жәмийет қурылысы; мәмлекет қурылысы тууралы теориялық жақтан расимсиз түрде жарысып сөйлестик. Ол интелигенттің барлық мәселе—сөзінде оғада қопал—сауатсыз екени мени таң қалдырды. Мениң кетер уағымда ол өзине қысқаша «жуўмақ» шығарды. «Сизлерде колхоз хәм социализм жақсы; бірақ қудайға ибадат қылмайсыз, соныңыз жаман»—деди.

Соның менен корпус мың ярым километр жерди қырқбес күнде жүрип өтті. Плеоште қаласынан өтип Рыбников дәрьясының жағасында Рыбников Фокшаний деген кишкене Румын қалаларының дөгерегінде полклар дем алыуға орналасты. Бул жерден поездға миниўимиз керек еди. Қала ишинде бир еки кишкене ширкеўдің ишинде уллы рус әскербасы Суворовтың баласы генерал-лейтенант Аркадий Александрович Суворовтың мрамордан жасалған қәбирин көрдик.

Ол 1854-жылы Рыбников дәрьясынан атлы өтип баратырғанда аты тасқа сүрнигип жығылып, аяғы аттың астында қалып опат болған екен. Қәбир үстинде хәм дийуалдағы жазыуда усы сөзлер айтылған, тағы бунда «уақытша жерледик, Петербургқа денесин алып кетиуге уақыт жағдайы көтермеди».—деп жазған екен. Ширкеў дийуалларында өткен әсирлерде жазылған рус солдат-

на емес, бунда уллы ұатанымыздың барлық жерлерінен: Кавказ тауы, Украина даласы, Белоруссия орманлары, Узақ Сибирь, Қазақ даласы, Қуяшлы Өзбекстаннан—барлық жерлерден ұәкиллер бар еди. Олар бул жауынгер казак семьясы туұралы көп жылларға дейин есиңде сақлайды.

Бул күнлери елге қайтқан муртлас казаклар өзинин туұған сүйикли дәрьясы болған Дон бойында парахат мийнет етип, муртлас казаклар муртын таулап, шыйырып қойып, өзинен киши жасларға атлы Дон казак корпусының әжайып батыр ислеринин ертеклерин сөйлеп береди. Жас казаклар бул Дон казак корпусының хүрметли жауынгерлик традициясын дауам еттириўге барлық ұақытта таяр! Мениң Дон казак атлы әскерлер корпусында азғана ай әскерий хызмет атқарған ұақытларымдағы мениң есимде қалған өмир елеслери қысқаша мине усылардан ибарат...

МАЗМУНЫ

I-бөлім

ҚАРАҚАЛПАҚ АҒЫЛЛАРЫ

Қыслауда	5
Жазлауда	10
Сууға талас	10
Қырман басында	11
Аққула	12
Питир	12
Үсир	12
Кеусен	12
Түтін пулы	12
Бір тойда	13

ҚУДАЛЫҚ

Қуда болыу	20
Қуда түсіу, есик ашыу	21
Қалың мал	22
Күйеу қәде	23
Неке қыйыу	25
Суу қыйыспа	26
Қол услатар қәде	27
Қамыр жағыу	28
Арбаға қосыу	28

Атландырыу	29
Қыз узатыу	29
Келиншек түскенде	30
Бет ашар	32

САЛТ—ДӘСТҮР ЫРЫМЛАРЫ
ӨМИР ЕСТЕЛИКЛЕРИНЕН

Урланған етик	40
Порқан келди	42
Кесек арқалаған ғарры.	43
Отынға барғанда	44
Сууға кеткен қант	45
Үйлениу әрманы	45
Бурш салған жарма	45
Қашқан келиншек	46
Бизнің үйде	47
Отқа көмген қуйқа	49
Қойшылар	50

II-бөлім

ШЫМБАЙ ҚАЛАСЫНДА

Шымбай базары	54
Балық базары	55
Отын базары	55
Бақайшылар	57
Нанбайшылар	57
Ғәррекшілер	58

ТҮРЛІ КӘСІП АДАМЛАРЫ

Шанышпай	58
Көнші	59
Қиркиреші	60
Мөреші	60
Тарақшылар	61
Қасықшылар	61
Тоншылар	61
Ағаш устасы	62
Жууазшы	64

КӘСИПСІЗ АДАМЛАР

Қумарпазлар	68
Пәйекшілер	68
Чайпурышлар	69
Лампамай сатыушылар	69
Шымбай базарының көриніслерінен	70
Жаршылар	71
Мәддешілер	73
Ғайт-сейилдерде	74
Палкерлер, тилеңшілер	75
Қисапырлар	77

III-бөлім

АЛАҒАТ ЗАМАН

Атшоқай жылы	78
Тырыспай жылы	80
Ақ қапшық жылы	81
Мәрдікәр жылы	83
Қауендер бала	91
Жесір қатын, жетім ұл	93
Ана ғамхорлығы	95
Аңа ертегі	100

IV-бөлім

ЖАҢА МЕКТЕП БОСАҒАСЫНДА

Мектептен қайтқанда	105
Күн тұтылғанда	106
Ғауа кеме	106
Қыз төре	107
Досназаров келгенде	109
Бірінші машина	114
Бірінші қадам	117
Төрткүлде	128
Бірінші күндері	180
Қаникулға қайтқанда	134
Шымбайдан—Төрткүлге	144
Ғазарысқа саяхат	148

V-бөлім

ТӨРТКҮЛ ЕСТЕЛИКЛЕРИНЕН

Намаз	152
Насыбай	152
Патифон ҳақында	153
Дилмашлар	153
Турман дилмаш	153
Әсен дилмаш	154
Адамбай дилмаш	156
Комсомол жыйналысында	157
Дарья бойында	160
Жерге көмген ақша	162
Хилал Баймухамедов	164
Ибраһым Бекимбетов	167
Кейимберди Сағдуллаев	169
Қасым Әуезов	171
Шаббазда ўәкил болғанда	176

VI-бөлім

МӘДЕНИЯТ МАЙДАНЫНДА, ИЛИМ-БИЛИМ ЖОЛЫНДА

Аялберген шайыр	189
Ерполат жыраў	192
Төре жыраў	194
Өгиз жыраў	195
Сейпулғабит Мәжитов	199
Айтбай Мәтяқубов	206
Қаражан бақсы	211
Аббаз шайыр	213
Асан Бегимов	217
Әбдираман Өтепов	223

VII-бөлім

АЛМА-АТАҒА ОҚЫҒА БАРҒАНДА

Алма-Атада	234
Профессор Асфендияров	234
Мухтар Әуезов	

Академик Тарле	237
Сәкен Сейфуллин	239
Еки дүнья	242
Мениң ауылым	251

VIII-бөлім

ИЛИМПАЗЛАР КЕЛДИ, ИЛИМИЙ ЭКСПЕДИЦИЯЛАР

Москвада	264
Академик Самойлович	265
Бубнов	267
Назыр Төреқұлов	270
Нәжим Дауқараев	273
Мәтеке Жуманазаров	276
Жол азабы	281

IX-бөлім

АРМИЯ ҚАТАРЫНДА

Сербия жерінде	292
Урыс питти, елге қайттық	296

На каракалпакском языке

Каллы Анбетов

НЕ ЗАБЫТОЕ ИЗ ПРОЖИТОГО

(Мемуар—воспоминание)

**Издательство «Каракалпакстан»
Нукус — 1972**

Редактор *Толыбай Қабулов*
Художник *К. Бердимуратов* Худ. редактор *К. Нәжимов*
Тех. редактор *Ә. Турдымуратов* Корректор *Л. Клычова*

Териўге берилген ўақты 5/V—1972 Басыўға рухсат етилген
ўақты5—VII-1972 Қағаз Форматы 70X108 ¹/₃₂ Көлемн 9,75
баспа табак 13,65 шәртли баспа табак 13,69 есап баспа табак
Тиражы 7000 Баҳасы 55 т. РК 30129

„Қарақалпақстан“ баспасы. Нөкис қаласы, К. Маркс көшеси, 9.

Баҳасы 55 т.

«ҚАРАҚАЛПАКСТАН» БАСПАСЫ
НӨКИС—1972